

P 3824

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXIX, 2018

Nr. 5 – 6

septembrie – decembrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), **OVIDIU CRISTEA** (*redactor responsabil*), **VIOREL ACHIM**, **MIOARA ANTON**, **MARIAN COMAN**, **GHEORGHE LAZĂR**, **OVIDIU OLAR**, **MĂRIA PAKUCS-WILLCOCKS**, **BOGDAN POPA**, **RALUCA TOMI**, **CRISTIAN VASILE**, **CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU**

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

FLORIN ANGHEL (*România*), **LAURA BALLETTTO** (*Italia*), **MATEI CAZACU** (*Franța*), **DENNIS DELETANT** (*Marea Britanie*), **IOAN DRĂGAN** (*România*), **HALÎT EREN** (*Turcia*), **FRANCESCO GUIDA** (*Italia*), **KONRAD GÜNDISCH** (*Germania*), **REBECCA HAYNES** (*Marea Britanie*), **HARALD HEPPNER** (*Austria*), **THEDE KAHL** (*Austria*), **PAUL E. MICHELSON** (*S.U.A.*), **KONSTANTIN V. NIKIFOROV** (*Federația Rusă*), **DEMETER M. PEYFUSS** (*Austria*), **JENS OLIVER SCHMITT** (*Austria*), **MANFRED STOY** (*Austria*), **PETRONEL ZAHARIUC** (*România*)

REDACȚIA

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), **OVIDIU CRISTEA** (*redactor responsabil*), **MĂRIA PAKUCS-WILLCOCKS** (*redactor*), **MARIAN COMAN** (*redactor*), **DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ** (*redactor*), **DAMIAN ALEXANDRU ANFILE** (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: MĂDĂLINA-OANA MIHĂILĂ
tehnoredactor: LILIANA LICĂ

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

“Revista istorică” is published in six issues per year.

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articolele din această revistă sunt indexate în EBSCO (Historical Abstracts), Index Copernicus și International Medieval Bibliography.

Articles appearing in this journal are indexed in EBSCO (Historical Abstracts), Index Copernicus and International Medieval Bibliography.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor nr. 1, 011851 – București, România, tel. 4021-212 53 37

E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

“Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, Tel.: 021 318 81 46, 021 318 81 06, fax: 021 318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, sector 3, București, România; tel. 4021 210 6787, 4021 610 6765; e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301–302, sector 1, București, tel.: 021 314 63 39, fax: 021 314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro; www.romanianjournals.com

DEREX COM S.R.L., e-mail: derec_com@yahoo.com

SORIRORI SOLUTIONS, tel.: 004 0765 262 077, 004 0765 166 433; website: <http://www.sorirori.ro>; e-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro

CRIS MEDIA PRESS IMPEX S.R.L., P.O. Box 41–71, sector 1, București, România; tel./fax: 004 0722 333 405, 004 0744 325 043; e-mail: office.crismedia@gmail.com

**Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română**

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXIX, NR. 5–6
septembrie – decembrie 2018

SUMAR

CUVÂNT-ÎNAINTE

In memoriam magistri Șerban Papacostea (1928–2018)..... 411

ȚĂRILE ROMÂNE ȘI COMERȚUL INTERNAȚIONAL

ȘERBAN PAPACOSTEA, Trade Routes and State-Building. The Early Commercial Policy of Medieval Wallachia and Moldavia..... 417

IDEOLOGIE ȘI PRACTICĂ POLITICĂ

LIVIU MARIUS ILIE, „În viața domniei mele ...”: o veche formulă de cancelarie a Țării Românești din veacul al XV-lea..... 475

ALEXANDRU SIMON, „De Dragule crudelitate”: ultima domnie a lui Vlad al III-lea Țepeș pe pământurile Valahiei Mari 517

ISTORIE, DIPLOMAȚIE, ECONOMIE

PAUL E. MICHELSON, Realism și compromis *versus* idealism și intransigență: Gheorghe I. Brătianu despre diplomație și istorie 541

CRISTIAN VASILE, Institutul de Cercetări Economice al Academiei RPR, 1952–1965: între analiză științifică și propagandă ideologică..... 577

„Revista istorică”, tom XXIX, 2018, nr. 5–6, p. 407–610

NOTE ȘI RECENZII

- * *Complimente de la tanti Haritina. Spionaj sovietic în România, 1924–1944*, ed. VADIM GUZUN, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2018, 747 p. (Alin Spănu); **, „The Hungarian Historical Review”, VII, 2018, 4, *Social and Institutional Structures in Transylvania (1300–1800)*, ed. KLÁRA JAKÓ (László Pakó); ORLANDO FIGES, *Revoluția rusă (1891–1924). Tragedia unui popor*, Polirom, Iași, 2016, 880 p. (Mihaela Denize); OCTAVIAN ȚÎCU, *Homo Moldovanus sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în Republica (Autonomă) Sovietică Socialistă Moldovenească (1924–1989)*, Edit. Arc, Chișinău, 2018, 418 p. (Cristian Vasile)..... 601

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES
TOME XXIX, NOS. 5–6
September – December 2018

CONTENTS

FOREWORD

In memoriam magistri Șerban Papacostea (1928–2018)..... 411

THE ROMANIAN COUNTRIES AND INTERNATIONAL TRADE

ȘERBAN PAPACOSTEA, Trade Routes and State-Building. The Early Commercial Policy of Medieval Wallachia and Moldavia..... 417

IDEOLOGY AND POLITICAL PRAXIS

LIVIU MARIUS ILIE, “During the Lifetime of My Lordship ...”: An Old Chancery Formula from Wallachia in the Fifteenth Century..... 475

ALEXANDRU SIMON, “De Dragule crudelitate”: Vlad III the Impaler’s Last Rule over the Lands of Greater Wallachia..... 517

HISTORY, DIPLOMACY, ECONOMY

PAUL E. MICHELSON, Realism and Compromise vs. Idealism and Intransigence: Gheorghe I. Brătianu on Diplomacy and History 541

CRISTIAN VASILE, The Institute for Economic Research of the Academy of the People’s Republic of Romania, 1952–1965: Between Scientific Analysis and Ideological Propaganda.... 577

NOTES AND REVIEWS

* *Complimente de la tanti Haritina. Spionaj sovietic în România, 1924–1944* (Compliments from Aunt Haritina. Soviet Espionage in Romania, 1924–1944), ed. by VADIM GUZUN,

„Revista istorică”, tom XXIX, 2018, nr. 5–6, p. 407–610

Argonaut, Cluj-Napoca, 2018, 747 pp. (Alin Spânu); ** “The Hungarian Historical Review,” VII, 2018, 4, *Social and Institutional Structures in Transylvania (1300–1800)*, ed. by KLÁRA JAKÓ (László Pakó); ORLANDO FIGES, *Revoluția rusă (1891–1924). Tragedia unui popor* (A People’s Tragedy. The Russian Revolution, 1891–1924), Polirom, Iași, 2016, 880 pp. (Mihaela Denize); OCTAVIAN ȚÎCU, *Homo Moldovanus sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în Republica (Autonomă) Sovietică Socialistă Moldovenească (1924–1989)* (The Soviet Homo Moldovanus. Theories and Practice of Identity Construction in the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic, 1924–1989), Arc, Chișinău, 2018, 418 pp. (Cristian Vasile) 601

CUVÂNT-ÎNAINTE

IN MEMORIAM MAGISTRI ȘERBAN PAPACOSTEA (1928–2018)

Prezentul număr al „Revistei istorice” este dedicat profesorului Șerban Papacostea, un istoric emblematic al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” și al medievisticii românești. Cu toate că profesorul Șerban Papacostea nu a avut o părere prea bună despre volumele omagiale sau comemorative (socotea că, în cele mai multe cazuri, astfel de acțiuni eșuează prin reunirea eclectică a unor texte de conjunctură, care, paradoxal, sfârșesc prin a îl onora prea puțin pe savantul omagiat), am considerat că merită să transgresăm această rezervă a magistrului. Unul dintre motive l-a constituit legătura puternică dintre profesor, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” și „Revista istorică”, publicația cea mai reprezentativă a acestui centru de cercetare octogenar. Drept urmare, paginile care urmează încearcă să surprindă deopotrivă destinul unei reviste și al unui istoric care s-au intersectat, nu o dată, și între care au existat puternice similitudini. Profesorul Papacostea obișnuia să spună că a traversat patru cadre geopolitice, începând cu România Mare, produs al Primului Război Mondial și al sistemului de pace instituit la Versailles; a cunoscut ulterior frământările perioadei interbelice, cu toate schimbările internaționale de hegemonie, a suportat apoi rigurile regimului comunist pentru mai bine de 50 de ani, pentru a sfârși într-o Românie re-integrată valorilor occidentale. „Revista istorică” a parcurs un destin foarte asemănător, fiecare epocă punându-și amprenta asupra formei și fondului¹.

*

Revista, publicată sub auspiciile „Casei Școalelor”, a văzut lumina tiparului în plină conflagrație mondială, având ca subtitlu „Dări de seamă, documente și notițe”. Era o încercare a lui Nicolae Iorga de a domina masa uriașă de informații atât de necesară scrierii istoriei românilor, disciplină aflată, pe atunci, în plin proces de configurare. Primul număr reflecta din plin această situație, reunind un articol al lui I. Andrieșescu despre Dacia, un document referitor la distrugerea unui sat din Moldova de către oștile lui Mihai Viteazul publicat de A. Lapedatu, o notă despre Ștefan Lăcustă semnată de N. Iorga, un articol despre biserica Vulpe din Iași, documente necatalogate de la Academia Română și un număr de dări de seamă, încheindu-se cu anunțul unor apariții editoriale, între care se remarcă volumul al V-lea din seria lui Iorga consacrată notelor și extraselor referitoare la cruciada în secolul al XV-lea.

De la acest număr, revista a parcurs un traseu sinuos, cunoscând o primă întrerupere după 25 de ani de existență, odată cu violenta dispariție a întemeietorului ei.

¹ O analiză sintetică privind evoluției revistei a fost realizată chiar de către istoricul căruia îi este dedicat prezentul număr, Șerban Papacostea, „*Revista istorică*” în *întâmpinarea centenarului*, în „*Revista istorică*”, s.n., XXIV, 2013, 3–4, p. 207–209.

A fost reluată în 1941, în timpul unui alt război mondial, sub conducerea bizantinistului Nicolae Bănescu, una dintre figurile ilustre ale istoriografiei interbelice și, totodată, unul dintre reperele profesionale la care profesorul Papacostea s-a raportat. În cuvântul introductiv, care prefața numărul revistei din 1941, N. Bănescu își exprima speranța ca ideea întemeietorului să fie continuată. Așa cum o gândise Iorga, publicația nu trebuia să găzduiască neapărat studii erudite și de mare întindere, ci mai degrabă ar fi trebuit să se adreseze unui public mai larg, care nu avea acces la biblioteci și arhive. După cum sublinia noul director al publicației, revista își propusese, în trecut, pe de o parte, „semnalarea ideii originale, a descoperirii, orientarea și îndemnul la cercetări”, iar, pe de altă parte, punerea în circulație a informației bibliografice și mărunte referitoare la istoria românilor care era împrăștiată în revistele de peste hotare².

Numărul din 1941 a fost închinat lui N. Iorga, memoriei savantului fiindu-i dedicate contribuțiile lui N. Bănescu, Theodor Capidan și Jérôme Carcopino. În chip simbolic, revista se deschidea tot cu un articol despre Dacia, mai exact despre teritoriul dintre Prut și Nistru în „unitatea Daciei străvechi” (autor Dumitru Berciu). Restul numărului a fost unul „obișnuit”, reunind contribuții, documente, note de lectură (unele semnate chiar de Iorga), dări de seamă, cronică. Numărul următor, din 1942, era dedicat tot întemeietorului, cuprinsul incluzând studiul lui N. Bănescu (*Concepția istorică a lui N. Iorga*, p. 1–10), urmat de texte semnate în exclusivitate de N. Iorga, ca un omagiu postum adus celui care făcuse din „Revista istorică” un reper al publicațiilor de istorie din România³.

Renașterea revistei nu a fost nici lipsită de dificultăți (numărul din 1942 a apărut cu mare întârziere, semn că războiul și dispariția cititorului constituiau piedici serioase și greu de depășit) și nici, din păcate, una de lungă durată. Instaurarea comunismului a impus transformări radicale în structura, organizarea și funcționarea Institutului de Istorie Universală, devenit, sub directoratul lui Gh. Brătianu, Institutul de Istorie „N. Iorga”.

Numele lui Iorga a dispărut din titulatura instituției, după cum și operele sale au fost trecute în rândul celor indezirabile. „Revista istorică” nu a scăpat nici ea acestor transformări. Denumirea i-a fost schimbată în „Studii. Revistă de știință-filosofie-arte”, amalgam reflectat în alcătuirea noului comitet de redacție, care îi includea, în ordine alfabetică, pe Constantin Daicoviciu, Traian Ionașcu, Nicolae Gh. Lupu, Gheorghe Nicolau, Gheorghe Oprescu, Lucrețiu Pătrășcanu, Dimitrie Pompeiu, Mihail Roller, Alexandru Rosetti și Traian Săvulescu. Cuvântul introductiv nu depășea zece rânduri, iar comitetul de redacție își asigura cititorii că publicația este deschisă „tuturor oamenilor de știință cari caută să studieze, să pătrundă și să explice fenomenele naturii și ale societății pe baza concepției științifice progresiste”⁴. Partea istorică a revistei cuprindea patru contribuții, dintre care cea mai importantă era textul programatic al lui Mihail Roller, *Sarcini noi în studiul istoriei*

² „Revista istorică”, XXVII, 1941, p. 1.

³ Vezi și nota intitulată *O lămurire*, care deschide volumul XXVIII din 1942.

⁴ „Studii. Revistă de știință-filosofie-arte”, I, 1948, p. 6.

României, care, asemenea notei introductive, nu sufla un cuvânt despre revista în care era publicat și despre raportul cu publicația întemeiată de N. Iorga.

În anul următor, „artele” dispăreau din subtitlul publicației, odată cu o remaniere a colegiului de redacție, redus la cinci membri (cu Mihail Roller redactor responsabil), și cu un secretariat de redacție compus din Pavel Dan, Letiția Lăzărescu și Mihail Aronovici. În același an, odată cu al treilea număr, „știința” lăsa locul istoriei în subtitlu. Lămurirea care deschidea numărul explica metamorfoza: inițial revista „Studii” își propusese să dezbată probleme din diferite domenii, conducându-se după „concepția marxist-leninistă”, dar, „în condițiunile concrete din acea vreme, n-au putut apărea simultan mai multe reviste științifice pe specialități”. Între timp, afirmau autorii, știința și cultura luaseră un avânt deosebit, iar revista devenise „revista Institutului de Istorie și Filozofie al Academiei RPR” și, în consecință îi reveneau „sarcini diferite de cele de ieri”⁵.

Aceasta a fost atmosfera în care Șerban Papacostea, trecut după terminarea studiilor universitare printr-o perioadă de „reeducare” la canalul Dunăre-Marea Neagră pentru vina de a fi împrumutat de la Biblioteca Franceză o carte a lui Charles Petit-Dutaillis⁶, a intrat în Institutul de Istorie și Filozofie al Academiei RPR în 1951⁷. Atmosfera epocii este reconstruită cu o fină ironie într-un articol publicat de profesorul Papacostea în anul 2000 pe baza unui proces-verbal al unei ședințe derulate în sectorul de istorie universală⁸. Pus în situația ingrată de a prezenta lucrarea unui pseudo-bizantinist sovietic despre o așa-zisă campanie de eliberare a slavilor sud-dunăreni a cneazului kievean Sviatoslav, istoricul debutant a declanșat o serioasă dispută verbală între bizantinistul N. Bănescu (care cunoștea pe de rost pasajele de cronică tezist interpretate de autorul sovietic) și ideologiei momentului, care au reproșat atât autorului referatului, cât și lui Bănescu ignorarea învățămintelor marxism-leninismului în studierea istoriei. Șerban Papacostea se făcea vinovat de a nu fi „adâncit în profunzime [*sic!*]” articolul citit și de faptul că, pierzându-se în relatarea evenimentelor, nu a surprins bazele leniniste ale studiului⁹. Un an mai târziu, în decembrie 1952, Șerban Papacostea era îndepărtat din institut, vinovat fiind de „origine nesănătoasă” și „orientare necorespunzătoare”¹⁰, rămânând în „pribegie” pentru o perioadă de cinci ani.

⁵ „Studii”, II, 1949, 3, p. 5.

⁶ *Les communes françaises, caractères et évolution des origines au XVIIIe siècle*, Paris, 1947.

⁷ Paul Cernovodeanu, *Șerban Papacostea – 70 de ani*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 5.

⁸ Șerban Papacostea, *Ședința de secție din 28 decembrie 1951*, în „Revista istorică”, s.n., XI, 2000, 5–6, p. 517–521. Umorul involuntar (și de rău augur) al ședinței a fost, în bună măsură, provocat de N. Bănescu, savant care nu părea să înțeleagă că în noua situație politică a României exprimarea punctelor de vedere personale în analiza trecutului era periculoasă.

⁹ O. Cristea, Gh. Lazăr, *Portretul unui istoric*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Brăila, 2008, p. 10. Expresia între ghilimele a aparținut Letiției Lăzărescu.

¹⁰ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 5.

În acest răstimp revista institutului a cunoscut noi prefaceri. În 1955, a fost rândul filozofiei să dispară din titlu, odată cu modificarea numărului de apariții (de la publicare trimestrială s-a ajuns la șase apariții pe an), iar în 1974 a fost șters din titlu și cuvântul „Studii”, fără ca aceste schimbări să fie explicate în vreun fel. Revenit la institut în 1957, grație eforturilor considerabile și insistenței lui Andrei Oțetea, Șerban Papacostea a publicat un prim text în „Studii. Revistă de istorie” în anul 1958, cu un subiect care reprezenta, în sine, un act de curaj: *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*. De altfel, încă de la prezentarea comunicării, textul a stârnit reacții nu tocmai favorabile, autorului reproșându-i-se, din nou, lipsa de orientare ideologică. A fost nevoie de atașarea unor citate din clasicii marxismului pentru ca textul să fie acceptat în sumar, ceea ce a generat o situație cvasiamuzantă. Șerban Papacostea a considerat inacceptabilă imixtiunea și a protestat în fața directorului Andrei Oțetea. Replica acestuia a fost implacabilă: „Dumneata ai impresia că te găsești în Camera Lorzilor?”

Cam acesta a fost contextul în care revista a continuat să apară. Studii foarte bune au coabitat cu lucruri mai puțin reușite într-un balans perpetuu între încercarea institutului de a continua o tradiție și inevitabilele ingerințe ideologice. În intervalul 1958–1989, Șerban Papacostea a mai publicat 12 contribuții (cea dintâi, scrisă în colaborare cu Florin Constantiniu, a văzut lumina zilei după o pauză de șase ani și atingea o problemă care a revenit constant în atenția sa și a unor discipoli: tratatul de la Lublau din 1412).

„Revista de istorie” a părut să rămână ruptă de perioada N. Iorga, chiar și în condițiile în care, din 1965, institutul care o publica a recăpătat numele întemeietorului. Invocarea tradiției și a primilor ani s-a făcut abia în 1990, când, în mod simbolic, una dintre primele măsuri adoptate de Șerban Papacostea, proaspăt director al Institutului de Istorie „N. Iorga”, a fost revenirea la numele original al revistei. Cuvântul introductiv al redacției rememora importanța pe care „Revista istorică” o avusese în perioada interbelică și își exprima speranța ca, prin adoptarea numelui de origine, să se revină, treptat, și la spiritul publicației de altă dată, un spirit în care cercetarea trecutului trebuia ferită de imixtiunea politicului sau de tendința, firească în 1990, de a face din „Revista istorică” o scenă a răfuieiilor istoriografice.

Evoluția istoriografiei în perioada post-decembristă a infirmat o bună parte dintre speranțele exprimate de Șerban Papacostea în ianuarie 1990¹¹. Pe lângă prăpastia tot mai evidentă între cei care au văzut în restabilirea legăturii cu școlile istorice occidentale o cale rapidă de redresare a propriei școli istoriografice și cei care au considerat această relație drept periculoasă, domeniul muzei Clio a fost serios afectat de influențe venite atât din afara, cât și din interiorul sistemului. Dificultățile economice (și nu numai) au dus la reducerea numărului de apariții anual, la diminuarea

¹¹ Vezi observația lui Șerban Papacostea, „*Revista istorică*” în *întâmpinarea centenarului*, p. 208: „periodicul fondat de Nicolae Iorga în 1915 a reapărut în 1990 sub titlul său original «Revista istorică», într-un context general care părea să prevestească revenirea la valorile autentice naționale ale vieții publice românești”.

numărului de exemplare și a numărului de pagini, ceea ce s-a răsfrânt implicit asupra calității și impactului revistei. Dacă ea a reușit, totuși, să reunească, de la an la an, un număr important de nume ale istoriografiei autohtone, dar și străine, aceasta s-a datorat în covârșitoare măsură eforturilor depuse de Șerban Papacostea și, nu în ultimul rând, prestigiului numelui său. Nu numai că a încercat să atragă în paginile revistei studii semnate de nume importante ale istoriografiei, ci a insistat încontinuu pe una dintre ideile de bază ale revistei încă din perioada lui N. Iorga: „Revista istorică” trebuia să semnaleze noutățile, să adune informația împrăștiată în cărți și studii din străinătate, să amintească cele mai importante manifestări științifice. Desigur, astăzi aceste obiective sunt depășite de explozia informației, dar la începutul anilor 1990 ele erau indispensabile relansării istoriografiei din România.

La 100 de ani de existență a „Revistei istorice” sub diferite nume și sub diverse regimuri politice și istoriografice, Șerban Papacostea își exprima speranța ca publicația întemeiată de N. Iorga „să rămână un loc de întâlnire predilect al tuturor celor din țară sau din străinătate care au vocația de a lărgi baza de informație a trecutului țării și de a adânci înțelesul acestuia”. Profesorul ar fi dorit ca revista să se redeschidă și spre istoria universală și, mai ales, spre rolul românilor în ansamblul evoluției umanității, temă admirabil reflectată de un titlu al lui Iorga (*La places des Roumains dans l'histoire universelle*), dar care l-a preocupat deopotrivă pe istoricul Șerban Papacostea de-a lungul întregii sale cariere.

Dispariția profesorului Papacostea, la 6 aprilie 2018, ne obligă la pasul următor, cu speranța că țelurile fixate de magistrul în perioada în care a fost redactor-șef al „Revistei istorice” să fie măcar în parte duse la îndeplinire. Numărul de față poate reprezenta un nou început. Deși, așa cum aminteam, profesorul nu a agreeat volumele „omagiale”, am alcătuit prezentul număr al revistei nu prin apelul la colegi, prieteni, elevi, colaboratori (spațiul restrâns ne-ar fi pus în imposibilitatea de a-i publica pe toți), ci prin selectarea unor materiale primite la redacție, care, mai mult sau mai puțin, au corespuns unor direcții de cercetare asupra cărora Șerban Papacostea și-a pus amprenta.

Am ales să începem chiar cu unul dintre studiile de referință privind raportul dintre drum și stat în procesul genezei Țării Românești și Moldovei. Deși ar fi inutilă stabilirea unei ierarhii a contribuțiilor profesorului Papacostea, credem că nu greșim dacă afirmăm că acest studiu, de la a cărui primă publicare s-au scurs 37 de ani, a avut o influență uriașă în medievistica românească. Opțiunea pentru publicare în traducere engleză s-a datorat unei situații remarcate pe drept cuvânt de Marian Coman în nota introductivă care însoțește textul. Bine cunoscut istoricilor români, studiul a fost, din cauza barierei lingvistice, ignorat de alte școli istoriografice. Am considerat că, prin transpunerea într-o limbă de circulație, vom face accesibil textul unui public mai larg, cu atât mai mult cu cât ideile și concluziile exprimate în 1983 își păstrează și astăzi prospețimea.

Grupajul de studii medievale reunește articolul lui Liviu Marius Ilie referitor la o formulă folosită de cancelaria Țării Românești și, respectiv, lucrarea lui Alexandru

Simon privind ultima domnie a lui Vlad Țepeș. În ambele domenii, profesorul Papacostea a avut contribuții notabile, dacă ar fi să amintim paginile dedicate rivalității terminologice dintre Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XV¹² și, respectiv, studiul consacrat genezei și răspândirii povestirilor despre Vlad Țepeș¹³.

Deși nu a fost un specialist al istoriei contemporane¹⁴, profesorul Papacostea a repetat de nenumărate ori ideea că istoricul care nu înțelege perioada pe care o trăiește este incapabil să surprindă societățile din trecut în întreaga lor complexitate. Drept urmare, ultima secțiune cuprinde, în chip fericit, contribuția profesorului Paul Michelson dedicată lui Gh. I. Brătianu, unul dintre magiștrii care au modelat cariera de istoric a lui Șerban Papacostea, precum și studiul lui Cristian Vasile privitor la raportul dintre cercetare științifică și propagandă într-unul dintre institutele academice din perioada comunistă.

Deși fiecare contribuție inclusă în prezentul număr poartă marca istoricului care a scris-o, credem că nu greșim dacă afirmăm că tematica abordată reflectă măcar o parte din maniera profesorului Papacostea de a gândi și a scrie istoria. *Sine ira et studio*, pentru mulți doar o subtilă figură de stil, pentru alții un ideal de neatins, a fost pentru profesorul Șerban Papacostea un crez care s-a răsfrânt nu numai asupra operei sale, ci și asupra „Revistei istorice”, pe care a dirijat-o.

Ovidiu Cristea

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristeao@gmail.com

¹² Idem, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 2007, p. 13–28.

¹³ Idem, *Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 159–167.

¹⁴ Nu au lipsit, totuși, contribuții notabile chiar și în acest domeniu. Vezi analiza istoriografică extrem de echilibrată *Captive Clio. Romanian Historiography under Communist Rule*, în „European History Quarterly”, XXVI, 1996, p. 181–208.

ȚĂRILE ROMÂNE ȘI COMERȚUL INTERNAȚIONAL

TRADE ROUTES AND STATE-BUILDING. THE EARLY COMMERCIAL POLICY OF MEDIEVAL WALLACHIA AND MOLDAVIA*

† ȘERBAN PAPACOSTEA

NOTE ON THE TRANSLATION

The study by Șerban Papacostea on the intricate connections between state building and long-distance trade routes, published for the first time in 1983, had a twofold aim. First and foremost, it sought to put forward a reinterpretation of medieval Wallachia and Moldavia, by placing the two polities in the larger geopolitical framework shaped by the intercontinental trade routes. The argument is impressively detailed and tightly constructed and the overall analysis is thorough and sound. In this respect, the text speaks for itself and any other introductory notes would be superfluous. The article's second aim, however, asks for some clarifications, as it is only alluded to in the text and it may be grasped only by a reader familiar with the intricacies of the twentieth-century Romanian historical scholarship. The article was not only meant as a wide-ranging and rigorous historical analysis, but also as a historiographical statement. Șerban Papacostea's study reaches back overtly to the historiographical tradition of Nicolae Iorga and Gheorghe Brătianu, and its main thesis is unambiguously formulated as a refinement and an elaboration of one of Iorga's ideas. By interpreting the state-building of medieval Wallachia and Moldavia in connection with a broader historical phenomenon, the shifting of long-distance trade routes, Șerban Papacostea was implicitly contesting the autochthonously-centred views that dominated Romanian scholarship starting from the 1950s. Best represented by Barbu Cămpina in its Marxist original expression and by Nicolae Stoicescu in its nationalist re-articulation, this thesis postulated that the historical development of the medieval Romanian polities had been locally driven, arguing against any significant external stimulus. Throughout his study, Șerban Papacostea avoided confronting directly the thesis of indigenous development, probably mostly due to his innate non-polemical spirit than for any other reasons. Except for a concise and wonderfully ironic reference to Barbu Cămpina,¹ Șerban Papacostea developed, systematically, his own argument, leaving it to the reader to decide on the fallacies of alternative interpretations.

* This translation is based on the version published in *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Bucharest, 1999, pp. 163–220. Initially, the article was published in "Studii și materiale de istorie medie," X, 1983, pp. 9–56.

¹ See footnote 148.

Șerban Papacostea shaped a new school of thought in the Romanian historical scholarship, one more geopolitically aware and less locally focused, that came of age in the 2000s. The PhD theses he supervised, formally and informally, drew on his ideas and pursued them further. Meaningfully, most of his disciples followed the magister's insight and refused a Romanian-centred approach, choosing as key points of their research the main geopolitical hubs of the region (the Hungarian Kingdom, the Golden Horde or Venice).² Most recently, the first chapter of a book on crusading on the lower Danube and the Black Sea is a reverence nod to Șerban Papacostea, as it is entitled *Crusade and Commercial Hegemony*.³ *Trade Routes and State-Building* had particularly an enduring influence on a wide variety of scholars, from political to urban and to economic historians. Șerban Papacostea's understanding of the intimate bonds between intercontinental trade routes, customs tariffs and medieval commercial policies was enhanced by subsequent studies. Unfortunately, only the Romanian-reading scholars, such as Mária Pakucs and Laurențiu Rădvan,⁴ could fully benefit from Șerban Papacostea's detailed argument, as the language barrier limited other scholars' access to the text. The most striking example is probably that of the Hungarian scholar Zsigmond Pál Pach, who reached independently some of Șerban Papacostea's conclusions in his studies on the Levantine trade routes and the Hungarian Kingdom.⁵ Both scholars were familiar with each other's work, but as the bulk of their own writings were published in Romanian and, respectively, Hungarian, they could not engage in a fully-fledged scholarly dialogue.

To translate into English, or into any other language, a text originally written by Șerban Papacostea in Romanian is a daunting task. The professor carefully considered each word before writing it and meticulously revised the text before finally deciding to publish it. Thoroughly European by education and conviction, Șerban Papacostea was equally fluent in several European idioms: German, Italian, English and French. He could easily write in any of these languages, as he actually did.⁶ The reader of this translation needs to bear in mind that if Șerban Papacostea had written this article in English, it would have been a completely different text. From the very beginning, I abandoned any attempt to capture the professor's unique writing style, hoping instead to do justice to his ideas, as my

² Ovidiu Cristea, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII–XIV: contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila, 2004; Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni*, Bucharest, 2008; Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Leiden, 2012.

³ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom During the 15th Century*, Leiden, 2017.

⁴ Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt*, Köln, Weimar, 2007; Laurențiu Rădvan, *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden, 2010.

⁵ Zsigmond Pál Pach, *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában*, in "Századok," 109, 1975, 1, pp. 3–33; idem, *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15.–16. század fordulóján*, in "Századok," 112, 1978, 6, pp. 1005–1038; idem, *A harmincadvám eredete*, Budapest, 1990; idem, *A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében*, in "Történelmi Szemle," 40, 1998, 1–2, pp. 33–41.

⁶ For a complete bibliography of Professor Șerban Papacostea's works, see the two *festschrift* volumes *Național și universal în istoria românilor*, Bucharest, 1998 and *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Brăila, 2008, with an addendum in "Studii și materiale de istorie medie," 36, 2019, pp. 443–445.

purpose was to make them available to a larger scholarly audience. I would like to thank my colleagues Mária Pakucs and Ovidiu Cristea for painstakingly revising this translation; of course, I am the sole responsible for any remaining mistakes.

Marian Coman

*

Throughout the fourteenth century the great trans-continental trade routes integrated Wallachia and Moldavia into a large commercial system that was increasingly connecting Western Europe to Asia. Their development was one of the outcomes resulting from the transformation of the Black Sea into the main region where Oriental and Western goods met and exchanged hands during the thirteenth and the fourteenth centuries. The leading agents and the chief beneficiaries of this intensive commercial exchange were the Venetians and the Genoese. During the thirteenth century, the two Italian republics unlocked the Byzantine grip over the Bosphorus and began exploring and exploiting the long-distance trade routes connected to the Black Sea. As some crucial sections of these trading routes crossed the territories of Wallachia and Moldavia, the two realms became involved in the large trans-continental commercial circuit. As a result, Wallachia and Moldavia came to play a significant regional role and got to articulate the first steps toward a commercial policy. As one might have expected, the commercial roles assumed by the two medieval states and the implications for their foreign policy have commanded for quite some time now the attention of Romanian scholars. As a result, the scholarly contributions with regard to the trading routes are rather abundant in the Romanian historiography. However, despite their number and acumen, these studies have yet to elucidate fully the impact of the two great trade routes that connected, through Wallachia and Moldavia, Central Europe with the Black Sea and, further on, with Asia. Even some of their main features have yet to be clarified. The present study aims to shed further light on this topic and to help achieve a better understanding of an essential feature of the self-ruling polities of Wallachia and Moldavia in their early stages of existence.

I. WALLACHIA AND THE TRANS-CONTINENTAL TRADE ROUTES

THE BEGINNINGS OF THE TRADE ROUTE THAT LINKED BRAȘOV/KRONSTADT TO THE DANUBE MOUTHS

By becoming the crossroads for the trans-continental trade routes, the Black Sea turned into a highly attractive region for Genoa and Venice, but not exclusively. Trying to take advantage of their location, other continental powers claimed the benefits of taking part directly in the Black Sea trade. Two of these powers, the Hungarian and the Polish Kingdoms, articulated complex trade policies with regard

to the Black Sea with a deep impact on the entire neighbouring region. Hungary moved quicker than Poland in the direction of the Black Sea. As early as the first decades of the thirteenth century, after the Latin conquest of Constantinople, the Arpadian kings manifested plainly their intentions of securing unmediated maritime access, both to the Adriatic and to the Black Seas. Thus, they hoped to get hold of certain highly important long-distance trade routes.⁷

The early signs of the Hungarian Kingdom's intent of securing direct access to the Lower Danube and to the Black Sea are unambiguously linked with the final stage of the conquest of Transylvania and with the trans-Carpathian expansion from the early thirteenth century. The Hungarian Kingdom's extension eastward and southward of the Carpathians began with the help of the Teutonic Order, but continued by its own means. One of the main aims of this expansion might be grasped from the 1222 privilege given to the Teutonic Order by Andrew II, the king of Hungary. The royal diploma confirms the Order's possessions, including the Kreuzburg castle built by the knights with its hinterland and all the lands "up to the borders of the *Brodnic*s and, on the other side, from the fortifications of Hälmeag until the beginnings of the river called Bârsa and, from there on, all the way up to the Danube."⁸

Expressing either a *fait accompli*, or an intended agenda, this territorial description reveals what was to become, from that moment on, one of the great directions of the Hungarian Kingdom's expansion for more than two and a half centuries. This direction was closely connected to the kingdom's commercial policy. After the Teutonic Order was expelled from Transylvania, the territories recently included in the area dominated by the Hungarian Kingdom were organized into a new diocese. The thus founded Cuman bishopric was in itself a sign of the new order established by the Hungarian expansion in this region.

The Hungarian kings' aim of extending their kingdom up to the Danube mouths and to the Black Sea, even in the difficult context caused by the recent Mongol invasion, was expressed openly by Béla IV in the memorandum addressed to Pope Innocent IV with regard to the Tatars' threat. Béla was expressing the hope that he would be able to extend his ruling "as far as the Danube goes, up to the Constantinopolitan Sea"⁹ with the help of the Knights Hospitaller, recently installed at the kingdom's Bulgarian and Cuman borders. From the moment of the Venetians' brutal riposte that blocked all the Hungarians' attempts to become involved into the Adriatic trade at the beginning of the thirteenth century, the expansion towards the Black Sea became a necessity for the Hungarian Kingdom, even an imperious one.

⁷ N. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Âge*, Paris, 1924, pp. 89–90.

⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (henceforth: UKB), vol. I, Sibiu, 1892, p. 19; *Documenta Romaniae Historica*, series D, *Relații între țările române* (henceforth: DRH, D), vol. I, Bucharest, 1977, pp. 1, 3; the papal confirmation from December 1222, UKB, vol. I, p. 23; DRH, D, vol. I, pp. 4, 6.

⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (henceforth: Hurmuzaki), vol. I/1, Bucharest, 1887, p. 261.

The urban development on the road that linked south-eastern Transylvania to the Lower Danube was enabled by the trade route that, most probably, had its beginnings in this period. The town of Braşov/Kronstadt, which was to become the main trade hub on this route, is documented by an ecclesiastical source even before the great 1241 Mongol invasion.¹⁰ A funeral inscription from the year 1300 reveals the existence of a “comes of Longo Campo,” most likely a leader of the German community in Longo Campo/Câmpulung, a settlement strategically placed on the main trade route that linked Braşov to the Danube.¹¹

In the first half of the thirteenth century, the Hungarian Kingdom’s maritime expansion was blocked twice, in the Adriatic by Venice and in the Black Sea by the great Mongol invasion. The creation of the Mongol empire of the Golden Horde and the Tatar hegemony over vast territories in Eastern and South-Eastern Europe, including the Lower Danube,¹² hindered the Hungarian Kingdom’s attempts to get access to the Black Sea. This objective, evidently pursued throughout the first decades of the thirteenth century, had to be abandoned for more than a century. In order to revive it, the Hungarian Kingdom first had to remove the Tatar domination over the Romanian lands from south and east of the Carpathians. This happened only in the middle of the fourteenth century, as a result of the joint offensive led by the Christian Kingdoms of Poland and Hungary and by the nascent Romanian realms of Moldavia and Wallachia. The offensive began in 1340, when King Casimir of Poland, with the help of the Hungarian army, attacked the principality of Halych-Volhynia. Before long, the anti-Mongol offensive extended to the Romanian lands. During Louis of Anjou’s early reign, in 1345–1346, the Transylvanian expeditions beyond the Carpathians, in the eastern and southern regions, extended the dominion of the Hungarian royal power. A second offensive wave in 1352–1354 reduced the Tatars’ control to a narrow strip on the Black Sea shore. During the next three decades, this Mongol residue was to vanish completely.¹³ The direct connection between Hungary and the Black Sea, a long-time goal of the kingdom, seemed to be assured.

In 1358, the Hungarian king granted the inhabitants of Braşov a privilege for trading their goods “without restrictions and safely” in the region between the rivers of Buzău and Prahova, “namely from the place where the river called Ialomiţa falls into the Danube to the place where the river called Siret falls into the Danube.”¹⁴

¹⁰ Gernot Nussbächer, *Wann wurde Corona gegründet*, in *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur Siebenbürgischen Heimatkunde*, Bucharest, 1981, pp. 23–24.

¹¹ Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurenţiu şi câteva probleme arheologice şi istorice în legătură cu ea*, in “Studii şi cercetări de istoria artei,” IV, 1957, 1–2, pp. 109–127.

¹² Aurel Decei argued that the Tatar control exerted over the Danube mouths’ region was actually a renewal of the Cuman domination, see *La Horde d’Or et les pays roumains au XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains*, in “Romanoarabica,” II, 1976, pp. 61–63.

¹³ Şerban Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei şi consolidarea statelor feudale româneşti*, in *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucharest, 1980, pp. 165–193.

¹⁴ Hurmuzaki, vol. XV/1, *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene Bistriţa, Braşov, Sibiu, 1358–1600*, ed. by N. Iorga, Bucharest, 1911, p. 1.

The royal diploma recorded for the first time the trade route that connected Brașov to the Lower Danube, a direct consequence of the successful anti-Tatar offensive in the preceding years.

During the same year, 1358, Louis of Anjou took control of the Dalmatian shore from the Venetians. Thus, the Hungarian Kingdom obtained two gateways that allowed it to tap into the lucrative oriental trade with the help of its allies, the Genoese. The double sea access achieved by Hungary in mid-fourteenth century coincided with a sequence of actions that were meant to encourage the kingdom's strong involvement in the great long-distance trade routes, especially those connecting Central and Western Europe to the Orient. The numerous trading privileges issued by Louis of Anjou's chancellery attempted systematically to promote the connections between some of the greatest Central European cities, the Adriatic and the Black Sea. The aim was to establish a network of long-distance trade routes across the Hungarian Kingdom, to its great advantage.

In making the most of the long-distance trading opportunities provided by the Hungarian Kingdom's twofold access to the sea, the Transylvanian Saxon cities of Sibiu (Hermannstadt) and Brașov (Kronstadt) were ideally placed to benefit to the greatest extent.¹⁵ Logically, Sibiu was to get the main advantages of the Adriatic trade route. In the summer of 1367, Louis of Anjou informed the customs officers in Dalmatia and Croatia that the Sibiu merchants were granted a free trade privilege for all their goods. The Sibiu merchants were allowed to travel wherever they wanted, "to Vienna, to Prague, to Zadar, to Venice or someplace else," and they could sell their goods in every town, including even Buda, regardless of the ancient staple right.¹⁶ They were only required to pay the usual customs duties. In 1370, Louis enlarged considerably the privilege for Sibiu, especially for those merchants actively involved in the Dalmatian trade.¹⁷ Sigismund I, extremely eager to continue his predecessor's commercial policies, confirmed and further enlarged the royal trading privileges granted to the Sibiu merchants. However, the loss of Dalmatia, which was recovered by the Venetians in 1409, put an end both to the Sibiu merchants' links with this region, as well as to the royal trading privileges. The Hungarian Kingdom's trade was to be readjusted, at the cost of a major and lengthy international conflict.

Even more important for the making of these networks of long-trade routes was the connection with the Black Sea. The outcome of the kingdom's premeditated and ambitious commercial policies, this trade route was aiming to secure the flow of goods from the Black Sea to Hungary and back. The Hungarian kings strived to achieve this goal by inviting the Genoese merchants to trade within the

¹⁵ For the inclusion of Transylvania into the main long-distance trade routes from the fourteenth century, see N. Iorga, *Points de vue*, pp. 101–103; I. Moga, *L'orientation économique de la Transylvanie*, Bucharest, 1940, pp. 11–15 (offprint from "Revue de Transylvanie," VI, 1).

¹⁶ UKB, vol. II, Sibiu, 1897, pp. 297–298.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 337–339, 361–362; for the extension of the Sibiu merchants' trading activities up to Vienna see *ibidem*, pp. 393–394, 401, 402.

kingdom and by encouraging the Braşov merchants to get actively involved at the Lower Danube and in the Black Sea region.

The Hungarian-Genoese cooperation reached its highest peak during Louis of Anjou's reign, when their shared interests stimulated a series of common plans and actions, mostly aimed against the Venetians.¹⁸ The large degree of commercial cooperation and the wide range of mutual projects might be grasped from the great privilege granted on 24 June 1379 by Louis of Anjou to the Genoese merchants.¹⁹ According to this privilege, the Hungarian king granted the Genoese, or those having Genoese citizenship, the right to travel freely with their goods "on the Danube and on land, coming from Orşova to Timișoara, all the way to Buda, as well as from our Dalmatian Kingdom, either on our sea, or on the Zadar road." The goods traded by the Genoese were exempted from all the usual customs duties and tolls collected from merchants by royal, nobiliary or clerical agents or by anyone else. The Genoese only had to pay the Buda toll, "tricesima," but even this tax was cut down by half.

The Genoese did not only trade imported goods, as they were allowed to buy and to export any merchandise in the kingdom, except for bullion. They could get the merchandise out of the realm on the above mentioned roads and they only had to pay the usual customs. The Genoese obtained the right of establishing their own consuls in Buda and in other cities, with full jurisdiction over their community.

The second hub of the Hungarian sea trade, one that proved to be far more lasting, was the town of Braşov. The Braşov merchants did not neglect the Dalmatian connection and managed, in turn, to obtain several privileges in this respect.²⁰ However, Braşov was mostly oriented toward the Danube mouths and the Black Sea, a connection that could provide more advantages from the oriental trade.

The first documented actions taken by King Louis in favour of the Braşov merchants' trade at the Lower Danube date, as we have seen, from 1358.²¹ The king

¹⁸ This cooperation and its implications for South-Eastern Europe will be thoroughly analysed in a future paper.

¹⁹ *Liber iurum reipublicae Genuensis*, vol. II, Augusta Taurinorum, 1857, in *Monumenta historiae patriae*, vol. IX, cols. 854–858. The 1379 privilege was only the confirmation, and possibly the extension, of an extremely favourable status granted by the Hungarian kings to the Genoese. In 1376, Florence asked Louis for a privilege similar to the one already granted to the Genoese, *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera* (henceforth: MHH, AE), ed. by G. Wenzel, vol. III, Budapest, 1876, pp. 131–132.

²⁰ UKB, vol. II, p. 354–355; *ibidem*, vol. III, Sibiu, 1902, p. 128.

²¹ The privilege granted in 1358 by Louis of Anjou was interpreted in different ways by Romanian scholars. For N. Iorga, Emil Lăzărescu and Gheorghe Brătianu, the privilege documents the actual domination exerted by the Hungarian Kingdom over the southern and eastern Carpathian regions, over a land corridor that connected Braşov to the Danube – Black Sea area. As it had already happened in the thirteenth century, this political domination found its ecclesiastical equivalent in a catholic bishopric, namely Milcovia, a re-embodiment of the former Cuman bishopric that disappeared in the aftermath of the Mongol invasion. When interpreting the geographical description of the royal privilege, N. Iorga explicitly stated: "this is the former land of the Cuman bishopric" (*Istoria românilor*, vol. III, Bucharest, 1937, p. 161). According to another school of interpretation, backed by

designed a free trade region in-between the Ialomița and the Siret Rivers, opening the Brașov merchants' access to the sea trade.

Taking into account Louis of Anjou's commercial policies with regard to the intercontinental routes, securing a connection to the Black Sea was a stringent necessity. Exchanging goods with one of the most active regions in the oriental trade and opening a direct connection with the Genoese, who had recently taken control of the region at the Danube mouths through the two cities of Kilia and Licostomo, proved to be crucial to the international trading system promoted by the Hungarian king. However, the king met in this region with the resistance of Wallachia, that, during this period, was a polity in the making. For Wallachia, controlling the final segment of the long continental trade route that linked Central Europe to the Black Sea, *i.e.* the section between Brașov and the Lower Danube, was no less vital than for the Hungarian Kingdom. Due to the magnitude of interests involved in the control and in the exploitation of this trade route section, its status became and remained for a long time a point of contention in the Wallachian-Hungarian relationships.

The Wallachian lord, Nicolae Alexandru, opposed Louis's attempt to create a region of free circulation in-between the Carpathians and the Danube for the benefit of the Brașov merchants, which would allow them to trade freely, in both directions, exempted from all customs duties (1358).

The conflict between Wallachia and the Hungarian Kingdom that burst out the following year, in 1359, certainly had an important commercial reason, and it was the outcome of the competition for controlling this trade route. Although the sources are silent in this regard, there is nonetheless circumstantial evidence. Ten years later, in 1369, a complex settlement was made between the Wallachian lord, Nicolae Alexandru's son and successor, Vlaicu (Vladislav I), and Louis of Anjou. The settlement was multifaceted, including political, territorial, military, religious and commercial aspects. The commercial one was amongst the most important, as in the long run it became the bone of contention, but also the common ground for cooperation, between Wallachia and the Hungarian Kingdom.

The commercial agreement was a trading privilege granted by Vlaicu to the Brașov merchants.²² This agreement was made under King Louis's supervision.²³

Petre P. Panaitescu, Maria Holban and Radu Manolescu, the privilege was nothing more than an expression of suzerainty or, even less, the manifestation of a desideratum.

²² See footnote 39.

²³ Scholars noticed that the Wallachian diploma from 1368 followed the "formulae" used by the Hungarian chancery: "La formule, dans sa partie finale au moins, est la même que celle des diplômes des rois de Hongrie ou de leurs voyvodes s'adressant aux états transylvains; cela ne signifie peut-être qu'une copie de ce modèle par la chancellerie valaque, qui rédigeait assez rarement le latin," Gheorghe I. Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, in "Revue des études roumaines," XIII–XIV, 1974, p. 28. Taking further this observation, another scholar concluded: "analysing the script, the "formulae" and the language of the privilege, one has to infer that this document was not written by the princely Wallachian chancery; instead, it was drafted and written

The privilege was meant, according to its phrasing, to settle “the bond of an eternal peace” between Wallachia and the Braşov/Burzenland inhabitants (“pro perpetuo pacis vinculo inter nos, parte ab una, et universos cives et provinciales de Brasso, vicinos et amicos nostros carissimos, parte ab altera”).

Both parts compromised to achieve this agreement. The Hungarian Kingdom acknowledged the Wallachian dominion over the eastern regions, abandoning the ambitious attempt to conquer them. Instead, the Wallachian lord granted a large trading privilege to Braşov, securing the link to the Danube-Black Sea trade in extremely advantageous conditions for the circulation of goods and people. Moreover, the privilege guaranteed the Braşov merchants excellent terms for trading within the entire Wallachia. This compromise converted the territorial corridor in-between Braşov and the Lower Danube, to which the Hungarian Kingdom aspired already from the first decades of the thirteenth century, an objective revived by Louis of Anjou, into a free trade region having a privileged customs regime. Wallachia gained its position as a shareholder in the important trade route that crossed its territory. In exchange, the Wallachian lords had to grant a very substantial commercial privilege to the Braşov merchants and, via this Transylvanian emporium, to the Hungarian Kingdom. Taking into account its explicit clauses and its major implicit consequences, one might consider the 1368 agreement as the first known Wallachian trading and customs policy.

The outcome of the confrontation between the two realms’ trade and customs objectives, and of their power struggle, was this new commercial status. The conditions of the trade between Wallachia and Braşov were established, essentially, by the 1368 privilege and were modified by the 1413 one. As long as the larger international context that brought about this trade agreement in the first place continued to endure, its renewal became an essential feature of the Wallachian-Hungarian relations. Every now and then, this trade agreement even became the main prerequisite, a *sine qua non* condition, of these relations. The Hungarian kings took care to protect the Braşov merchants’ advantage according to the 1368 prototype agreement, and they even intervened directly a few times in the rephrasing of its clauses.²⁴ As soon as they acceded to the throne, the Wallachian

down by the royal Hungarian chancery and the Wallachian lord approved it and authenticated it,” Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV–XVI)*, Bucharest, 1965, p. 26. One thing is certain: the clauses of the agreement had been previously negotiated by the two parties.

²⁴ For Vlaicu’s 1368 privilege, see the previous footnote. The differences between the royal Hungarian document and the Wallachian privilege are even clearer in the case of Mircea the Elder’s diploma for the Braşov merchants, issued in 1413, an enlarged and modified version of the 1368 one. Mircea’s privilege is evidently based on the one issued on 7 September 1412 by Ştiber, the Transylvanian voivode, at the initiative of the Hungarian king, UKB, vol. III, pp. 545–547; DRH, D, vol. I, pp. 191–195. Three decades later, on 2 March 1443, the Transylvanian voivodes, Nicholas of Ujlak and John Hunyadi, reconfirmed the privilege for Braşov, as the Saxon merchants invoked the ancient privileges granted by the Hungarian Kingdom for trading with Wallachia. Vlad the Devil confirmed “everything mentioned by the diplomas issued by the above-mentioned lord, Mircea, our

lords reconfirmed the privilege for Brașov, either by issuing a new diploma or by referring to the previous ones. The “peace agreement” between Wallachia and Brașov was the prerequisite to confirm or to restore the “peace” with the Hungarian Kingdom, *i.e.* to reinstate the initial relations established during Vlaicu’s and Mircea’s reigns. During their contest for the throne, Dan II and Radu Praznaglava reconfirmed Mircea’s privilege for the Brașov merchants more than once. These confirmations suggest that the two pretenders were aiming at obtaining, by the means of Brașov, the Hungarian Kingdom’s active support (in the case of Dan) or, at least, its passive acceptance (in the case of Radu). The last confirmation, dating from 1431, reproduced *verbatim* Mircea the Elder’s privilege.²⁵ In turn, Vlad the Devil renewed in 1437 the ancient agreement, in what was to become the last lengthy confirmation of the privilege for the Brașov merchants granted by a Wallachian lord in the fifteenth century.²⁶

On other occasions, the Wallachian lords reconfirmed the validity of the privilege, without reissuing a new diploma, by simply referring to the original text or by summarizing its content: “and they [the Brașov merchants] should treat me with all justice, as my lordship is going to treat them with all justice, as they should be free and fear no wrong, no prejudice, no theft, no seizure, no bail” [Radu Praznaglava’s letter from 17 May 1421]²⁷; “And I instituted that your people should travel here without any restraint, and that they should nourish themselves and have no worry of any kind [...] As for the Prahova road, it should be open to you as you like, and we all, both you and us, should preserve the ancient privilege, given by the previous lords” [Vladislav II’s letter to the Brașov inhabitants, most likely from 1452].²⁸ Vlad the Impaler wrote to the Brașov merchants in 1458 or 1459, before his great conflict with the Saxons: “and I pledged my lordship’s faith and soul that I will keep peace with you and all roads will be open and your people will be free to come in our realm and to buy and to sell as they like, without any fear and without any prejudice, as they would do in their own realm.”²⁹

Radu the Fair, who was installed on the throne in the aftermath of Mehmed the Conqueror’s 1462 invasion of Wallachia, began his reign by “making peace” with Brașov, immediately after his enthronement.³⁰ However, subsequently, he changed

father of happy remembrance, and John Hunyadi, voivodes of Wallachia and Transylvania,” Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 31–32; Fr. Pall, *Iancu de Hunedoara și confirmarea privilegiului pentru negoțul brașovenilor și al bârsenilor cu Țara Românească, în 1443*, in “Anuarul Institutului de Istorie din Cluj,” IX, 1966, pp. 80–82; UKB, vol. V, Bucharest, 1975, pp. 106–108, 145–146.

²⁵ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI* (henceforth: *Documente*), vol. I, 1413–1508, Bucharest, 1905, pp. 8–13, 15–28, 32–38.

²⁶ Vlad the Devil issued two privileges for the Brașov merchants in the span of a few months, *ibidem*, pp. 71–73; DRH, D, vol. I, pp. 340–341, 463–464.

²⁷ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 8–10; see also the document from pp. 14–15.

²⁸ *Ibidem*, pp. 87–88.

²⁹ *Ibidem*, p. 93.

³⁰ On 15 August 1462, the count of the Szeklers authorized the Brașov inhabitants to observe “treugas pacis cum illustri principi Radul, nunc Wayvoda parcium transalpinarum,” Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 58.

his attitude with regard to the Braşov trade considerably. Basarab Laiotă likewise began his reign by granting the Braşov merchants an extensive assurance.³¹ When he recovered his throne, albeit briefly, Vlad the Impaler firmly reasserted the Braşov merchants' right of free trade: "to be from now on, as it was during the ancient agreement" "as it was before, during the ancient agreement, as it was during my lordship's reign, the same shall be from now on, as long as my lordship will live, in order to buy all the things they need or desire."³²

At the beginning of the reign, Basarab the Young gave in his turn "a pledging diploma" to Braşov for "your merchants to allow them to come in our realm, as our merchants should be allowed to go into yours, in peace."³³ Mircea, Vlad the Devil's son, a pretender that was imposed briefly on the Wallachian throne by Stephen the Great of Moldavia, equally promised to respect the "ancient agreement." This stockphrase referred to the privilege granted by the ancient Wallachian lords to Braşov.³⁴ The same had been done by Vlad the Monk³⁵ and by Radu the Great, as well as by some of their successors from the first decades of the sixteenth century.

Throughout this period some divergent trends occurred, departing from this pattern, sometimes even challenging it. The Hungarian Kingdom attempted or manifested its intention to restore the ideal state of affairs set by Louis I's 1358 privilege: the right to trade completely freely, without any taxes or customs. In 1368, in the actual year of the agreement with the Wallachian lord and in the year of Vlaicu's privilege, the Hungarian Kingdom was granting a customs exemption to all the merchants that came from the dominions of "Demetrius, the Tatars' prince." In return, the Braşov merchants benefited from a similar exemption, for a region that certainly ensured a connection to the Black Sea.³⁶ At the beginning of Sigismund's reign, the idea of a direct and entirely free link between Braşov and the Lower Danube had yet to be abandoned. In this respect, Sigismund's renewal of Louis's 1358 privilege that sanctioned the "corridor," the free trade region from the south of the Carpathians,³⁷ is meaningful. As to the lords of Wallachia, a few had tried to unshackle themselves from the trading regime established by the privilege

³¹ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, p. 113.

³² *Ibidem*, pp. 95–97.

³³ *Ibidem*, pp. 137–138; see also pp. 145–146, 157.

³⁴ *Ibidem*, p. 178.

³⁵ *Ibidem*, pp. 183–186, 188–189.

³⁶ UKB, vol. II, p. 315; DRH, D, vol. I, p. 90. It seems to us that N. Iorga's hypothesis with regard to Demetrius's dominions is the most appropriate: "We cannot locate anywhere else except at Moncastro (Cetatea Albă) this Tatar prince, who, judging by his name, might have been a Christian convert, and probably ruled over the southern Moldavian regions, eastwards and westwards of the Prut river," N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. XXIV, p. 6; for a similar hypothesis, see Gheorghe I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum*, in "Revue des études roumaines," IX–X, 1965, pp. 45–46.

³⁷ UKB, vol. III, pp. 125–126; DRH, D, vol. I, pp. 142–143. Considering the available documentary evidence, it is impossible to decide whether the 1395 privilege reflected an actual control or just an ambition, related to Sigismund's recent campaign in Moldavia and to his forthcoming intervention in Wallachia.

granted to Brașov when the political context was auspicious. However, such attempts remained rather exceptional throughout this period, as they were foretelling actions enabled by short-lived situations.³⁸ The *status quo* remained largely unchanged, in accordance with the terms of the 1368 agreement between Vlaicu and Brașov and of the subsequent trading privileges it inspired, mostly because of the Hungarian commercial interests in preserving a connexion with the Lower Danube and the Black Sea region that had been the leading objective of Hungary's eastern policy throughout the fourteenth and the fifteenth centuries. The necessity of maintaining the political compromise with Wallachia played a role as well.

THE STATUS OF THE BRAȘOV TRADE IN WALLACHIA

The compromise between Wallachia and the town of Brașov, endorsed by the Hungarian Kingdom, found its way into the privileges that regulated the Saxon merchants' trading activities within Wallachia and upon their passage to other countries. There had been two privileges that established the legal status of the Brașov trade within and across Wallachia: the one issued by Vlaicu on 20 January 1368³⁹ and the one issued by Mircea the Elder on 6 August 1413 (with a Latin version on 25 August 1413).⁴⁰

First of all, the Brașov merchants' privileged status was applied to their commercial transactions with the Danube and the Black Sea region, therefore to their trading with south-eastern Europe and the Middle East. The right of free trade on this route, the assurances given against potential attempts of commercial protectionism – which, during that period, mostly meant the staple right – was one of excessive benefits obtained by Brașov from Wallachia. Certainly, in order to trade freely, the merchants had to pay some taxes, but the overall framework was an extremely advantageous customs regime. A second component of the privilege obtained through coercion by Brașov was an exceptionally favourable position on the internal Wallachian market.

For the goods transited through Wallachia, the Transylvanian merchants had to pay a customs duty of one-thirtieth ("tricesima," "kumerk") at the border town of Câmpulung (1368) – which was actually more of a central customs –, that was later replaced, in 1413, by a fixed tax ("tributum," "vama").⁴¹ On their return, the merchants

³⁸ See below, pp. 435–436.

³⁹ Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 1–2; UKB, vol. III, pp. 306–307; DRH, D, vol. I, pp. 86–87.

⁴⁰ For the Slavonic text, see I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 3–6; DRH, D, vol. I, pp. 197–198; for the Latin text, see I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 36–38; Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 8–10; UKB, vol. IV, Sibiu, 1937, pp. 425–426; DRH, D, vol. I, pp. 198–201. Ștîbor's original privilege, on which Mircea's was based, is edited in UKB, vol. III, pp. 544–547; DRH, D, vol. I, pp. 191–195. The 1413 texts are more detailed, but the indiscriminate listing of all different categories of goods, of customs and of taxes makes them more difficult to understand.

⁴¹ The difference between "tricesima" ("tricesimum") and "tributum," between the main customs duty and the internal one, of passage through a privileged urban centre, was emphasized in the 1368

had to pay a similar customs duty (“tricesima”) at the Danube.⁴² As for the road to Brăila, the 1368 privilege comprised even more favourable clauses: the merchants that followed this itinerary only had to pay customs on their way back “at Câmpulung or nearby.”⁴³ To conclude, according to the 1368 customs agreement, the goods transited through Wallachia by the Braşov merchants were taxed only once, at the border, in Câmpulung or at the Danube; while on the Brăila road, the customs duties were paid only upon the merchants’ return.⁴⁴

The 1413 customs agreement replaced the Câmpulung “tricesima” customs duty with a fixed duty paid at Rucăr, limited to a list of products.⁴⁵ The goods transited by the Braşov merchants were taxed on their way in and out of the realm (at the Danube ford and, respectively, at Rucăr).⁴⁶

document, but it became more and more blurred with time. The two notions were mistaken one for the other and the Latin or Slavonic words that designated them began to be used indiscriminately.

⁴² Vlaicu granted to “civibus et provincialibus de Brasso,” “quod universi mercatores de Brasscho et eius districtu per quamlibet viam terre nostre Transalpine, excepta via Braylan, ad regna extranea transeuntes, de rebus suis mercimonialibus tantum duo tricesima, unum scilicet transeundo et alterum redeundo, nobis solvere debebunt, ita videlicet quod ipsi, terram nostram intrando, tantum unum tricesimum, nobis in Longo Campo vel iuxta persolvant et ibidem, sigillo tricesimatoris nostri recepto, per terram nostram liberi et expediti transeant. Similiter autem redeundo, tricesimum nobis circa Danubium solvant et iterum, recepto sigillo per terram nostram expediti procedant.”

⁴³ “Ipsi autem mercatores, cum rebus suis mercimonialibus per dictam viam Braylam ad regna extranea procedentes, tantum unum tricesimum, in Longo Campo, non transeundo, sed redeundo nobis solvere tenebuntur.” Gh. I. Brătianu suggested that Brăila was not yet included in Wallachia at that date, as Vladislav Vlaicu’s privileges do not mention it explicitly (*Demetrius princeps Tartarorum*, p. 43). However, most likely, or even most probably, Brăila was already under the Wallachian lord’s control. The more favourable trading regime granted to the merchants that took this route aimed at helping the development of the Danube port. For the relation between the two commercial centres, Brăila and Kilia, as well as for the development of the first when the second was lost by Wallachia, see Ştefan Meteş, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921, p. 14 (it is possible that Meteş’s analysis might capture an earlier historical evolution than he thought).

⁴⁴ By moving the customs point on the return journey from the Danube ford to Câmpulung, the merchants gained an additional benefit. The Oriental goods sold in Wallachia before reaching Câmpulung were thus exempted from the customs duties.

⁴⁵ On this list were included the cloth packs that transited the realm and probably, additionally, those sold in bulk in Wallachia. The pieces of cloth and the manufactured products, such as felt caps or hats, were exempted from customs duties.

⁴⁶ “Primo, ut omnes cives, hospites et incole civitatis Brassoviensis et totius districtus Barzensis, Walachiam cum rebus seu mercimoniis suis intrantes, in tributo ad Ruffam arborem persolvant de panno Yppriensi vel Gallicali XXIII ducatos, de Lobiensi XVIII, de Coloniensi XII, de Polonicali VI, de panno scisso, de caligisque et mitris nihil, et de eisdem pannis in nullo alio loco Walachie tributum dent, nisi in foro, ubi predictos pannos vendiderint, et ibi tributum dent ut est preexpressum, et nisi in Dombowycza, ubi tantum medietatem tributi de supradictis pannis dare teneantur [...]; sed si cum mercimoniis suis transierint ultra Danubium, extunc in vado Danubii de centum persolvant tria et si sic persolverint, extunc redeundo cum rebus suis mercimonialibus nihil dare tenentur [...].” This final clause certainly refers to the Danube ford. The same privilege mentions however that the merchants coming from across the sea or from across the Danube had to pay the “tricesima”: “sed ipsi venientes de marinis partibus seu trans Danubium de centum persolvant tantum tria.”

According to Vlaicu's privilege, the Brașov merchants were completely exempted from the internal customs, paid in towns ("tributum"). Moreover, the 1369 privilege lifted *expressis verbis* the internal customs at Slatina, in order to remove a hindrance to Brașov's trade with Vidin. One has to remember that the tsar of Vidin, Sratsimir, had just been restored or was on the verge of recovering his throne.⁴⁷

As regards the trade in Wallachia, the Brașov merchants were completely exempted from customs duties by the 1358 privilege, both at the border, as well as within the realm, in towns. The sole exception was the town customs duties ("tributum") they had to pay in Câmpulung or nearby.⁴⁸ The 1413 privilege maintained the immunity from the internal customs dues, except for the Rucăr customs duties for cloth, which replaced the former duties at Câmpulung, and for the customs duties paid at the borough where the merchants "will sell their cloth," as well as for the Dâmbovița customs duties, set at half of the one paid at Rucăr.⁴⁹ The products made by the Brașov craftsmen (iron, flax, aba, linen, swords, knives, bows, ropes, etc.) were specifically fully exempted from the Wallachian customs duties.⁵⁰ The Brașov merchants had to pay a tax at Rucăr for the Wallachian natural products they bought (hides, flocks, cheese). As for fish, it was taxed at Brăila, Târgșor, Târgoviște, Dâmbovița (in the last three towns, the tax was purely symbolic).⁵¹

Finally, the two privileges mentioned above established that each merchant from Brașov was to be held accountable only for himself, as an individual, especially for the debts owed to the Wallachians. Thus, the Wallachians were denied the possibility of compensation for unpaid debts from the goods of Brașov

⁴⁷ "Insuper, universis mercatoribus de Brasso et eius districtu tributum nostrum in Salatina omnino relaxamus." For the text of Sratsimir's privilege and for the discussion surrounding its possible dating, 1369 or 1370, see R. Dragulev, *Scrisoarea țarului Strațimir de la Vidin către negustorii brașoveni*, in "Revista istorică română," IX, 1939, pp. 289–295. Louis of Anjou's attempt to control the city of Vidin – labelled in Sratsimir's privilege "gospodskiu kralja grad," namely "the king's city" – was directly influenced by the commercial reasons related to the city's role in the Danube and Balkan trade.

⁴⁸ "Cum autem ipsi mercatores bona mercimonia infra terram nostram vendiderint aut mercati fuerint, nullum extunc tributum, nec tricesimum de eisdem bonis nisi in Longo Campo vel iuxta, non tricesimum, sed tantum iustum et antiquum tributum nobis solvere tenebuntur."

⁴⁹ See footnote 46.

⁵⁰ "... ceterum de ferro, panno griseo, tela, lino, gladiis, bicellis, cultellis ac singulis artificiali manu factis, de arcubus, funibus, pelliciis, mastricis et omnibus aliis rebus cuiuscunque generis existant, que ad Walachiam apportantur, in nullo loco Walachie tributa persolvant [...]."

⁵¹ "Insuper ipsi de Walachia exeuntes, de curru piscibus vel aliis quibusvis onerato, in Brayl, XVIII ducatos, de curru piscium, in Novo Foro, unum piscem, in Tergoist, unum piscem, in Dombowycza, de quolibet equo curru alligato unum ducatum, de curru piscium unum piscem, de equo zomentato, quidquid portet, duos ducatos, de equo non onerato, unum ducatum, de equestre unum ducatum, de pedestre unum banum. Hec ibi: in Ruffa arbore, de curru piscium VII pisces et XXXVI ducatos, de centenario cere XII ducatos, de bove vel vacca tres ducatos, de castrato unum ducatum, de porco duos, de cute cervi unum ducatum, sed de omnibus aliis cutibus nihil. De vermasio, vulgo temelturoit, unum ducatum, de equo zomentato, quidquid portet, tres ducatos, de equo non onerato II ducatos, de equestre duos ducatos, de pedestre unum ducatum."

merchants, according to the ancient medieval norm of collective liability, which held mutually accountable all different members of the same community.⁵²

The clauses of the two privileges, the first issued by Vlaicu and the second by Mircea, created the legal framework for the Braşov-Wallachian trade. This framework survived as long as the political circumstances that imposed it. The privileges issued by Mircea's successors in favour of Braşov and the successive general confirmations reiterated the initial terms *ad litteram* or replicated their substance. Moreover, some of the new amendments did not challenge the original agreement, but rather enhanced it.

As a result of these agreements, the Braşov merchants received the same privileges as the Wallachian ones when it came to trade outside the realm. For the trading activities within Wallachia, the Braşov merchants had an even more advantageous position than the local traders. For transiting their goods through Wallachia, the Braşov merchants only had to pay one customs duty, at the border, on their way across the Danube or to the Black Sea, and another one, on their way back, at the Danube ford. Therefore, they were on equal footing with the local merchants.⁵³ The change introduced by Mircea the Elder's privilege that abolished the Câmpulung customs, setting instead a fixed duty for the imported goods to be paid at Rucăr, marked a decisive moment in enhancing even further the Braşov merchants' agenda. Thus, the border customs duties paid by merchants when bringing their goods into Wallachia were abolished. Consequently, the trade route to the Danube and to the Black Sea – “the Braşov road to Brăila” – came even closer to the ideal model designed by Braşov with the help of Louis of Anjou in the fourteenth century. A phrase included more than once in the privileges granted to Braşov by Mircea's successors, but referring to the customs regime established by Mircea himself, suggestively captured this new state of affairs: “for they [the inhabitants of Braşov and Burzenland] shall be a single realm with our lordship's realm [...]” (Radu Praznaglava, 1421); “for all the roads shall be open and all your men shall come to us to buy and to sell freely, without any worry and without any harm, as they would be in your own realm [...]” (Vlad the Impaler, 1458–1459) or, in the context of a resounding reconfirmation of the Braşov merchants' ancient privilege of free trade: “come with your bread and with your goods and nourish yourself, as God had made us to be a single realm” (Vlad the Impaler in 1476, when he abolished the border customs instituted during the previous years).⁵⁴ However, instead of the

⁵² “Ordinamus eciam quod nullus terricolarum nostrorum ratione debitorum ad civitatem Brasso vel eius districtu sub credencia traditorum quemquam de Brasso et eius districtu arrestare vel impedire modo aliquali valeat aut praesumat” (1368); Mircea's 1413 privilege is more transparent: “Volumusque ut nullus ipsorum in terra nostra Walachie ab hominibus nostris pro debitis vel delictis aliorum impignoretur aut quomodolibet impediatur. Sed quivis provideat quod cui bona sua assignat, ab eodem et valeat rehabere.”

⁵³ Vlaicu's special benefit granted to the Braşov merchants that took the Brăila road – a single customs duty, paid on the way back – might actually indicate the trading regime of this Danube port.

⁵⁴ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 8–10, 93, 97–98. The equality between the Saxon and the Wallachian merchants proclaimed by some of these documents was in name only, not in substance, see below pp. 433–434.

former “tricesima” at Câmpulung, the Brașov merchants were now required to pay a fixed tax on the bales of cloth at Rucăr. For the goods they traded in Wallachia, they also had to pay half of that tax at Dâmbovița and, once again, the whole tax at the selling place. As for the merchandise that only transited through Wallachia, the Brașov merchants had to pay the “tricesima” at the Danube border, on their way out and on their way in. Most likely, as a result of these agreements, Mircea received the castle of Bran and the revenue from the customs duties paid there. However, these were pale compensations, in terms of income, for the Câmpulung customs duties. Firstly, plenty of the goods brought by the Brașov merchants in Wallachia were totally exempted from customs duties. Secondly, even the fixed tax paid for some goods was certainly slighter than the “tricesima.” As no Wallachian customs registers survived, most relevant in this respect is the Brașov merchants’ vehement opposition to the attempt made by the Wallachian lords to re-establish the Câmpulung customs and to restore the agreement made by Vlaicu. The Câmpulung customs was restored sometime between 1416 and 1427, but only to be once again abolished by Radu Praznaglava, in his attempt to win the goodwill of the town of Brașov: “therefore, because you asked me to eradicate the Câmpulung customs [...], my lordship fulfilled your demand and I returned to the agreement made in the days of Mircea voivode.”⁵⁵ In exchange, the lord was asking the Saxon town to respect the privileges granted to the Wallachian merchants trading in Brașov. At the Saxon towns’ insistences, Radu Praznaglava’s letter conceded the return to Mircea’s customs agreement from 1413. This is the best evidence that, for Brașov, Mircea’s privilege was far more advantageous than Vlaicu’s previous one.

Although the available evidence is very scarce, we can nonetheless catch a glimpse of a trade dispute between Brașov and Wallachia at the end of Mircea’s life and during his son’s, Mihail, brief reign. The two Wallachian lords, who controlled the Bran castle (Thercz, Turci), decided to compel the Brașov merchants who went to or came from Wallachia to pay new customs duties. Unfortunately, we have no information with regard to the amount of the new taxes or their nature.⁵⁶ The Saxon

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 13–14; DRH, D, vol. I, p. 234 (dated from 1424–1427, respectively from 1425–1427). It might be possible that Radu issued this privilege during his first reign, in an attempt to defuse, with the help of Brașov, the Hungarian Kingdom’s hostility.

⁵⁶ On 7 June 1419, in a letter sent to the count of the Szeklers, Sigismund recalled the newly installed Bran customs station, brought to his attention by a delegation from Brașov: “quomodo castellani castri nostri Turch vocati, per quondam magnificum Merche, partium Transalpinarum olim, et Mychaelem, filium eiusdem, nunc vayvadam, pro tempore constituti, ipsos diversimode in antiquis eorum libertatibus, per nos et eciam alios nonnullos divos reges Hungariae, feliciam recordacionum, nostros scilicet predecessores, ipsis [...] gratiose datis et concessis, impedivissent, ymo de personis ipsorum propriis rebusque et bonis, tam mercimonialibus, quam aliis, eis, dictum castrum nostrum, auctoritate eorum propria signum tributis erigendo, solucionem tributariam inibi a quamluribus temporibus iam retroactis exigissent et extorsissent, exigique et extorqueri facere non cessarent eciam de presenti, in ipsorum preiudicium dicteque libertatis eorum predictae derogamen non modicum”; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 11; DRH, D, vol. I, p. 208. As a result of the king’s intervention, Michael ordered the Wallachian dignitaries set at the customs of Bran, Dâmbovița and Rucăr to comply with the Saxon merchants’ privileges and to tax them justly: “and

town quickly reacted by the means of the Hungarian king's intervention, who decided to take back the Bran castle from the lord of Wallachia.⁵⁷ Most likely, the restoration of the Câmpulung customs came in the aftermath of this conflict, which ended when Braşov obtained the re-establishment of Mircea's 1413 privilege. During the last years of Dan II's reign, at the latest, the castle of Bran was once again under Hungarian control. The customs duties continued to be collected here, but the victims were not the Saxon merchants any longer, but the Wallachians, who called out to their lord to mediate an agreement to restore them to their former status.⁵⁸

The trading regime set on the one hand by the initial privileges granted to the Braşov merchants by Vlaicu and Mircea, with their subsequent minor adjustments, and by the concessions made by the Saxon town to the Wallachian merchants on the other hand established an *obviously asymmetrical relationship*. The asymmetry was first and foremost a juridical one. The Saxon merchants were allowed to cross Wallachia with their goods and to head south of the Danube or to the Black Sea region, in search of substantial trading gains. In contrast, the Wallachian merchants were blocked by Braşov's staple right, instituted and enhanced by multiple privileges granted by Louis of Anjou.⁵⁹

All in all, due to the initial customs regime – a single duty for the transiting goods, the replacement of the customs point from Câmpulung to Rucăr and the adjustment of the nature of the taxes and of their amount, as well as the extended exemptions granted for many goods –, the Saxon merchants were basically assimilated with the Wallachian ones. In view of that, the town of Braşov gained extremely favourable conditions for getting involved in the Oriental trade through Wallachia. The formula “to be together one realm” from the privileges granted by

furthermore to be more lenient to them,” “so that they wouldn't complain again about you to my lordship's father” (*i.e.* to the Hungarian king, Sigismund); I. Bogdan, *Documente*, pp. 6–7; DRH, D, vol. I, p. 201. The political background of the trade between Wallachia and Braşov, namely the pressure exerted by the Hungarian king to support the Saxons' interests, is clearly visible in this document, as in many other cases.

⁵⁷ Sigismund's intention to take back the Bran castle from the Wallachian lord is plainly expressed in the letter sent to the count of the Szeklers, mentioned in the previous footnote. The Hungarian king ordered the count to eliminate completely all customs duties the Braşov merchants had to pay, once the castle would return into his possession: “a tempore quo vos gubernationem castellanatus predicti castri nostri Thurch adipiscimini.”

⁵⁸ See Dan II's letters to the inhabitants of Braşov in which he complained against the Bran customs officers, in I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 30–31; DRH, D, vol. I, pp. 263–266. At the beginning of 1426, Sigismund prevented the castellans and the officers from the Bran customs to impose a “tricesima” and other “unfair and unjust” customs duties to the Wallachian merchants. Sigismund's argument was that this taxation triggered a retaliation against the Braşov merchants in Wallachia; UKB, vol. IV, pp. 248–249; DRH, D, vol. I, pp. 237–238.

⁵⁹ The privilege of holding a fair was granted in June 1364; UKB, vol. II, pp. 212–213; the staple right (December 1369) that prohibited the Central European merchants – among whom are mentioned those from Poland, Germany and Košice – to transport their clothing beyond the city of Braşov; *ibidem*, p. 336; the privileges issued by Louis of Anjou were later reconfirmed by Sigismund of Luxembourg; *ibidem*, vol. III, pp. 118–119; Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 4–5; UKB, vol. III, pp. 120–121, 126–127, 142–143, 470–471.

some of the Wallachian lords to the Saxons expressed the trading “equality,” largely fictive, between the two polities: Wallachia, on the one hand, and Brașov/Burzenland, on the other. On certain occasions, the customs regime, as we know it, might have achieved such equality. Nonetheless, while the Brașov merchants benefited tremendously from trading directly with the Danube-Black Sea region, the Wallachian traders had to give up to the Saxons all profits derived from selling their goods on the Transylvanian market and even further, in Central Europe. The staple right enjoyed by Brașov to the detriment of the Wallachian merchants, as opposed to the Saxons’ right of free trading to the Danube and to the Black Sea, reveals the fundamental commercial inequity between the two partners. This bias was a consequence of the Hungarian Kingdom’s pressures and of the overall framework that regulated the relations between the two polities in the second half of the fourteenth century and at the beginning of the fifteenth. This imbalanced ratio was actually a transfigured prolongation of the connexion established in the first decades of the thirteenth century and, afterwards, in the second half of the fourteenth century, between Burzenland and the Danube regions. Back then, the Hungarian Kingdom opened the “corridor,” a political manifestation better known by its ecclesiastical cloaking, *the Cuman bishopric* and, respectively, *the Milcovia bishopric*.⁶⁰ As a result of the successive conflicts and agreements with Wallachia, the direct territorial connection metamorphosed into a free trade region, with an extremely favourable customs regime. Wallachia imposed its territorial control over the regions adjoining the Lower Danube against the Hungarian Kingdom’s claims. However, Wallachia was able to enhance its dominion in this area only by making remarkable concessions to the town of Brașov, as proxy for the Hungarian Kingdom.

LORDSHIP AND TRADE

The Wallachian lords’ commercial policy thus developed for a century within the overall framework of the relations with the Hungarian Kingdom, which gave the Brașov merchants’ exorbitant privileges both regarding the transit trade, and the trade within Wallachia. Considering that all these privileges and their wide-ranging impact were the main hindrance to Wallachian trade and to the lords’ taxation policy, it inescapably also defined the commercial policy of the realm. The regulation of the Brașov trade was exceptional and central for Wallachia and, consequently, also generated the most abundant documentation for historical research.

During the Middle Ages, the commercial policy of a state – assuming that such a policy actually occurred – produced effects first and foremost through the customs regime. In a society organised through privileges, medieval trade was governed by the same principles. Commercial competition and rivalry for gaining access to raw materials and to markets were deeply influenced by the protection of

⁶⁰ See above footnote 21.

different political agents, such as the city-state or the developed feudal monarchy. These agents ensured their own merchants' privileged positions both within their own territory and, when they had enough influence, outside their realm, in more or less distant regions.

The long-distance trade, mostly the exchanges with Oriental Asia, was the main source for large and fast accumulation of mobile capital in Western and Central Europe during the Middle Ages. Access to the maritime and land routes of this trade and control over them (*i.e.* the opportunity to exploit them in the most favourable commercial and fiscal circumstances) constituted a main feature of the medieval international relations. This aspect is yet to be analysed by scholars in all its dimensions, manifestations and implications.

The Wallachian lords' commercial policy was evident from an early date through the competition for the control and the exploitation of the segment of a long-distance trade route that crossed their territory. Standing up to the Hungarian Kingdom, Wallachia successfully managed to reassert its rights over the disputed territories and to take control over the road that connected Braşov to the Lower Danube and to the Black Sea. Nevertheless, the overall compromise between the two polities also comprised several concessions on the most sensitive matters, related to the lordship's commercial or taxation interests. Indeed, by complying with the customs tariffs granted to the Saxon merchants, the lords of Wallachia accepted a substantial contraction of their revenues. Had the Braşov merchants not been granted large exemptions, both for the transit goods, and for trading within Wallachia, the lords would have collected significantly larger incomes. Moreover, the Wallachian merchants' trading activities were impeded by the competition with the Saxons. The generous privileges within the Wallachian realm and their staple right favoured the Braşov merchants in trading the goods brought from across the mountains, not only in Transylvania, but also in Central Europe.⁶¹ As one might expect, the commercial link established in these circumstances between Wallachia and Braşov had a twofold effect. On the one hand, both actors shared the same interest in protecting this trade route from competing routes. On the other hand, it generated some adverse reactions, both *within the overall framework* designed by the initial privileges, and *outside the same framework*, in an attempt to get rid of it.

The reactions within the established framework were inescapably limited. They aimed to remove the Saxons' abuses and to restore the "equality" between the Saxon and the Wallachian merchants, or to suppress some of the obstacles raised by the customs taxation levied against the Wallachian trade. By invoking the principle of reciprocity between the two commercial partners in their letters to the

⁶¹ The role played by the Braşov merchants in the Wallachian commercial activities and their impact on the overall trade was judged differently by scholars. Dinu C. Giurescu, *Ţara Românească în secolele XIV şi XV*, Bucharest, 1973, pp. 173–182, emphasised the stimulating effect and the profit brought to Wallachia by the Braşov trade; for the opposite view, following in the footsteps of Barbu Cămpina's previous interpretation, see Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Bucharest, 1976, pp. 74–78.

Saxon town, the Wallachian lords manifested their concern for their merchant subjects: “and to allow my lordship’s subjects to enter your realm with their goods [...],” added Radu Praznaglava in the first document confirming to the Brașov merchants the right of free trade in Wallachia.⁶² In a subsequent letter sent to Brașov, the same lord reminded them: “and my lordship has restored the agreement made in Mircea voivode’s days, and I will follow it, as long as you will do it in your turn. And my lordship’s subjects shall not be harmed because, in my turn, I’m also taking care of you.”⁶³

More practical than this request for reciprocity and, certainly, more effective, was the support given by the Wallachian lords to their own merchants against the extortions to which they were exposed during their trade in Burzenland. By taking control of the Bran castle and customs point, as a result of the new agreement made by Mircea and Sigismund, the Wallachian lords gained a double advantage. Firstly, they received a lucrative compensation, although a partial one, for the series of concessions they had agreed to. Secondly, the Wallachian tradespeople had an obstacle removed from their trading activities.⁶⁴ The best evidence for how burdensome the Bran customs were under the Hungarian dignitaries comes from the Wallachian lords’ complaints sent to the kingdom’s authorities, or even to the Saxons, with regard to the abuses made by the customs officers. Dan II wrote to the Brașov burghers that the Bran castellans “are pillaging our lordship’s men and levy onerous tariffs and oppress our subjects and harm them.” Dan II was asking the Saxons to intercede in order to restore the agreed customs regime, threatening them with reprisals: “and if you do not punish them, you should know that I will not leave things to the prejudice of my lordship’s men, but my lordship will revenge them.”⁶⁵ However, regardless of Dan II’s and of his successors’ interventions, the Bran customs continued to function in the same way. Moreover, at times, the customs duties became so burdensome that the Wallachian lords protested emphatically.⁶⁶

Given the overall framework, regardless of how vigorously the Wallachian lords protested or acted, they could only hope to limit or to eradicate the abuses and the mistreatments due to the Saxons or to the royal dignitaries. The asymmetrical

⁶² I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 9–10.

⁶³ *Ibidem*, pp. 13–14.

⁶⁴ When the Bran customs station came under the control of Mircea the Elder and of his son, Mihail, it became a hindrance to the Saxon merchants. As a result of their resentment, they turned to Sigismund with a complaint. In 1419 the Hungarian king blamed the two Wallachian lords for making the castle a customs point (“signum tributi”) and for imposing the payment of a tariff (“solutio tributaria”) and thus violating the ancient “liberties” conceded by the Hungarian kings to the city of Brașov; Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 10–11; DRH, D, vol. I, pp. 208–209.

⁶⁵ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, p. 31; in another letter sent to the city of Brașov, Dan II asked imperatively, threatening with reprisals, for the abolishment of the castle customs, *i.e.* the one at Bran: “[...] as for the customs at the castle, it should be abolished, as there never was such a customs”; *ibidem*, pp. 30–31.

⁶⁶ *Ibidem*, pp. 77–79.

relation between Wallachia and the town of Braşov, designed in the fourteenth century and penned down in Vlaicu's and Mircea the Elder's privileges, could be suppressed only in a different political context, one that could give Wallachia the chance to distance itself from the suzerainty of the Hungarian Kingdom.

At some points during his reign, Mircea the Elder made an obvious attempt in this direction by approaching the kingdom of Poland for an alliance. The Wallachian-Polish relationship was clearly designed to oppose Hungary. The political alliance between Mircea the Elder and Władysław Jagiełło was amplified and consolidated twice by the extensive trade privileges granted to the Polish merchants. Mircea attempted at least to challenge the Braşov merchants seriously, if not to replace them entirely with the Polish and Lithuanian traders. Therefore, Mircea opened up the Wallachian realm completely to the Polish merchants and exempted them from customs, apart from the one at Târgovişte, the princely residence: "where the goods will be looked at [...] and, afterwards, the merchants shall be free to travel throughout our entire realm and throughout my lordship's dominion in order to sell and to buy in all the cities and at all the Danube fords, from the Iron Gates to Brăila and at all the mountains passages and they shall not pay any taxes, anywhere, neither in boroughs, nor at customs [...]."⁶⁷

The occasional alliances between Wallachia and Poland and, consequently, the trade privileges granted by the Wallachian lords to the Polish merchants, were short-lived. The Kingdom of Poland failed to become an enduring political partner and to influence decisively Wallachia's trade relations. Therefore, it failed to put an end to the privileged position the Braşov merchants enjoyed in Wallachia. However, there was another change that, in a completely new geopolitical context, altered the juridical and commercial framework established in the second half of the fourteenth century and at the beginning of the fifteenth.

In mid-fifteenth century, the Ottoman dominion, consolidated in the Balkans and at the Danube, imposed a new balance of power to the Hungarian Kingdom. Subsequently, Wallachia's position and international status changed. Throughout the previous decades, Wallachia had been compelled by the Ottoman invasions to pay tribute, as a price for restoring peace and, gradually, to accept other obligations toward the Porte. However, in mid-fifteenth century, the Hungarian Kingdom was coerced to acknowledge, even for a short time, Wallachia's new status with regard to the Ottoman Empire. The three-year truce between Mehmed II and John Hunyadi concluded in November 1451 recorded Wallachia's double subordination, to the Ottoman Empire and to the Hungarian Kingdom, and the obligations it had towards both. The two suzerains promised to respect Wallachia's internal autonomy,

⁶⁷ "Archiva istorică a României," I, 1865, pp. 3–4; the Latin text makes the distinction between the "tricesima" in Târgovişte and the boroughs' customs ("theloneum"); Petre P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Bucharest, 1944, p. 353. The political context of the abridged privilege granted by Vlad the Devil to the Lviv merchants in 1439 has yet to be studied.

its lordship, and not to interfere with the election by the realm of a new lord, as long as he complied with these overall agreements.⁶⁸ Although violated repeatedly after the Hungarian-Ottoman conflict broke up again, the 1451 agreement set up Wallachia's status of double dependency. Thus, Wallachia gained a position of diplomatic equidistance, acknowledged by the two neighbouring great powers, as well as a new framework to assert its autonomy. For the three quarters of century that followed, Wallachia benefited from this position, taking advantage of the balance of power instituted by the 1451 Ottoman-Hungarian agreement and reinforced in 1462. Throughout this period, Wallachia enjoyed a calm political climate that stimulated economic growth and cultural creativity.⁶⁹ As far as the commercial policy was concerned, Wallachia succeeded to revise, to its advantage, the traditional trade relations with the Hungarian Kingdom. The political equidistance provided a favourable context for Wallachia's attempt to take over the role of trade intermediary between the Transylvanian Saxon cities, the Danube and the Black Sea.⁷⁰ In addition, the Danube and the Black Sea trade increasingly came under the Ottomans' control.

For the correlation between Wallachia's international status and its commercial policy, the following chronological concurrence is meaningful: the Ottoman-Hungarian agreement that instituted the equilibrium between the two powers with regard to Wallachia and the first signs of a new course for Wallachia's commercial policy towards the Hungarian Kingdom occurred simultaneously, during Vladislav II's reign. A remarkable novelty, with a long-term impact, was John Hunyadi's acceptance of the Wallachian merchants' right to travel freely in the Hungarian Kingdom. Moreover, this assent came, according to Hunyadi's own words, while he was in conflict with Vladislav.⁷¹ Adopted under the pressure exerted by the Wallachian

⁶⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, Bucharest, 1879, pp. 23–27; idem, *Privilegiul lui Mahomed al II-lea pentru Pera (1 iunie 1453)*, in "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice," 2nd series, XXXVI, 1913, pp. 21–22; DRH, D, vol. I, pp. 418–420.

⁶⁹ This is the period between 1462 and the conquest of Belgrade by the Ottomans. Throughout this period, Wallachia preserved its new status shaped by the equilibrium between the two neighbouring great powers through a sequence of outstanding episodes, mostly due to Stephen the Great, the lord of Moldavia, and to Matthias Corvinus. During these decades, Wallachia knew some unusually long reigns, Radu the Fair (1462–1473), Vlad the Monk (1482–1495), Radu the Great (1495–1508) and Neagoe Basarab (1512–1521). As for Wallachia's new status, John Hunyadi's formal promise made to the Ottomans not to interfere anymore in the Wallachian political life speaks for itself: "Ad quam trewgam eciam illustris princeps Wladislaus, waywoda parcium Transalpinarum, est insertus. Ita quod nos de hoc regno Hungariae contra ipsum Wladislaum waywodam nullam potenciam suscitari et in ipsum, iuxta vires, agredi [*sic!*] permittemus"; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 37 and DRH, D, vol. I, pp. 423–424; accordingly, John Hunyadi was asking the city of Brașov not to support the potential attempts to enter the realm of a contender to the throne of Wallachia, who was none other than the future Vlad the Impaler.

⁷⁰ The first who remarked the connection between "the weakening of the Hungarian suzerainty" over Wallachia and the new, protectionist, commercial policy promoted by the Wallachian lords was Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452–1504)*, in "Revue roumaine d'histoire," XII, 1973, 1, pp. 159–192.

⁷¹ John's letter to the city of Brașov from 15 November 1455 reminds of his conflict with Vladislav II and of his intention to settle the dispute and to allow the Wallachian merchants to bring

lord, as the context suggests, Hunyadi's decision was the first legal confirmation of the Wallachian merchants' right to take their goods beyond Braşov and Burzenland. Obtained in a new, favourably changed political context, this privilege opened a new phase for Wallachia's commercial policy. From then on, the actual reciprocity became a long-term requirement in the lords' policy. The main manifestation of this reciprocity was the abolishment of the Transylvanian town's staple right. Braşov's refusal to accept the reciprocity principle triggered an adverse reaction from Wallachia. A series of measures were taken to hinder the Braşov trade in Wallachia: a barrier of terminus trade points was set for the Saxon merchants, a sort of mandatory emporia. Basically, these were the Wallachian equivalent of the staple right. The Hungarian Kingdom's commercial hegemony in south-eastern Europe consisted of large concessions made in favour of Braşov that were forced upon Wallachia and written in the privileges granted by the Wallachian lords to the Transylvanian emporium. The new stage of Hungarian-Ottoman equilibrium with regard to Wallachia, which began in mid-fifteenth century, triggered a change in the lords' commercial policy. Consequently, they asked for a reciprocal status of free trading in both realms (not only in Burzenland, but in the whole Hungarian Kingdom). When this new formula failed, the Wallachian lords turned to obstructing the Braşov trade in their own realm.

The new direction set by Vladislav II with regard to Braşov, through John Hunyadi's intercession, became the main feature in the Wallachian lords' commercial policy for the following century. However, this policy was carried out intermittently and it was discontinued more than once as a result of the ever-changing political climate. The status of Wallachia, set up by the agreement made by John Hunyadi and Mehmed II, was repeatedly challenged. The first such challenge, which shifted the political balance instituted in 1451, was made by none other than John Hunyadi himself, in 1456. On the eve of a new, full-size confrontation with the sultan, John Hunyadi decided to bring Wallachia under his control; he therefore put Vlad the Impaler on the throne. Wallachia's complete return into the Hungarian Kingdom's sphere of influence also meant, of course, the restoration of the former commercial status, imposed to the Braşov merchants' advantage. The newly installed lord on the throne of Wallachia, Vlad, Vlad the Devil's son, declared his fidelity to Ladislaus, the king of Hungary, and signed a convention with the town of Braşov. Reminding of his ancestors that sat on the Wallachian throne, namely those that were "Mircea's descendants," Vlad assured the Braşov merchants that they could travel and trade freely throughout his entire realm. Naturally, they would have to pay the customs.⁷²

Vlad the Impaler's relations with the Saxon towns of Braşov and Sibiu, the meaning of his wars against the two cities, as actually his entire personality and actions, are distorted in the scholarship. Part of this distortion is due to the primary

their goods in the Hungarian Kingdom, Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 41; DRH, D, vol. I, pp. 447–448. The phrasing suggests that John Hunyadi was trying to appease the Saxons' opposition.

⁷² I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 316–317; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 45.

sources, as facts and legends are closely intertwined in the so-called German and Slavonic stories about Vlad the Impaler's life and reign. Additionally, more often than not, scholars privileged their own preconceived theses instead of a painstaking analysis of the sources. Strangely, one of the most influential ideas was that Vlad the Impaler enforced a new commercial policy, a protectionist one, encouraged by the Wallachian merchants, a social class that was, supposedly, strengthened by mid-fifteenth century.⁷³ "Encouraged by the new developments in the politics of the Hungarian Kingdom occurring after Matthias Corvinus's ascension and after the king's first measures, Vlad increased the pressure on the Saxons; on 13 June 1458 he sent a messenger to the town of Brașov with some imperative demands. At the beginning of 1459, Vlad was instituting the border markets and gathered all the Saxon merchants he could find within Wallachia and impaled a large number of them." After an analysis of the so-called border markets, the same author concludes: "Thanks to the border markets, the Wallachian burghers began to be far more active than before and, as a result, they took control over the internal market during the second half of the fifteenth century."⁷⁴

This interpretation of Vlad the Impaler's policy towards the Saxon towns from southern Transylvania, although logically coherent (abstractly speaking), is based on a frail documentary evidence. The sources are either missing or pointing to a different interpretation. In fact, there is no evidence to support the hypothesis, which some have taken as a proven fact, that Vlad the Impaler was actually the one who instituted the border markets. As indirect evidence, some scholars invoked Vlad's 1476 promise made to the Brașov merchants. On his last ascension to the throne, Vlad pledged to concede to the Brașov merchants the privilege of free trade

⁷³ The first scholar arguing along these lines was Barbu Cămpina, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului în a doua jumătate a secolului al XIV-lea în Moldova și Țara Românească*, in *Lucrările sesiunii generale științifice din 2–12 iunie 1950 ale Academiei Republicii Populare Române*, Bucharest, 1950 (offprint). The interpretation was then adopted in the collective volume published by the Romanian Academy in 1962 (*Istoria României*, vol. II, Bucharest, 1962). Afterwards, it was embraced by all the monographs on Vlad the Impaler and also by some studies dedicated to him.

⁷⁴ *Istoria României*, vol. II, pp. 468–469. The idea was taken over by Radu Manolescu, *op. cit.*, pp. 54–56: "The conflict between Vlad the Impaler and the Brașov merchants from the first months of 1459 was triggered by the Wallachian lord's policy of restraining the Saxons' trading privileges in Wallachia and of supporting their own merchants. The Brașov merchants fought against this policy in an attempt to maintain their predominance in the south-Carpathian trade and their commercial monopoly in south-eastern Transylvania." Nicolae Stoicescu adopted this interpretation and concluded: "the protectionist measures taken by the lord of Wallachia – followed by those measures that his successors felt obliged to take – resulted in the gradual confining of the foreign merchants' activity in the Wallachian trade. They were replaced by the Wallachian merchants; see Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, pp. 74–75. Another of Vlad's biographers, Ștefan Andreescu, wrote: "it seems, indeed, that during the winter of 1456–1457, Vlad took some protectionist measures with regard to the trading activities within Wallachia. This is the only possible explanation for Vlad's decision to send his army in southern Transylvania, less than a year after he concluded the two different agreements with the Saxon cities of Brașov and Sibiu," see Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, Bucharest, 1976, p. 67.

in Wallachia and “from now on, to put an end to the border markets throughout my lordship’s realm.”⁷⁵ However, although this letter was considered the main argument, it comprises no suggestion that these borders markets were established at Vlad’s initiative. Vlad was not claiming anywhere, neither in this document, nor in any other, that he was the one who had inaugurated them. Nonetheless, it is certain, as we shall argue further, that the one who established the Wallachian staple right was Vlad’s brother and successor, Radu the Fair. Radu restrained considerably the Braşov merchants’ trade in Wallachia and restricted their trading connections with the Lower Danube region. When returning to the throne, in 1476, with the help of a Hungarian army, Vlad the Impaler was in fact making a pledge to cancel Radu the Fair’s initiative. Vlad was not the only one to remain silent with regard to his alleged decision of inaugurating the border markets. More telling in this respect is the absence of any accusation coming from the Saxons themselves. As it is well known, the Saxons were Vlad’s fierce critics and accused him of serious crimes. The Saxons had a hand in composing and disseminating the stories that expounded on Vlad the Impaler’s cruelties, as well as other texts that accused him of a series of wrongdoings. However, none of these sources ever mentions the border markets. Moreover, after the first diploma, issued in 1456, at the beginning of his reign, Vlad the Impaler confirmed once again the right of free trading for the Braşov merchants. This confirmation came in 1458, after his first reconciliation with the Saxons, in the aftermath of the conflict that opposed two factions within the Hungarian Kingdom, one led by the king and the other by Hunyadi. The Saxon towns of Braşov and Sibiu and the Wallachian lord took opposite sides: “And your lordships should know that I want to fulfil everything that my master and my older brother, Michael Szilágyi, instructed me to do. And I swear on my lordship’s faith and soul to keep the good peace with you and to leave all the roads open and to allow your people to come in our realm, to buy and to sell freely, without any concern and without any harm, as they would do in your realm. Likewise, our people should be free to travel in your realm, as my master and my brother, Michael Szilágyi, instructed me.”⁷⁶

Vlad the Impaler kept his promise and the Braşov merchants began to travel without restraint in all the Wallachian boroughs. In the spring of 1459, a new conflict broke between Vlad and the Saxon cities from Southern Transylvania, involving this time King Matthias Corvinus himself. The pretender Dan, who was waiting in Braşov, called upon Vlad’s cruel actions against those inhabitants of Braşov and Burzenland he was able to capture in Wallachia: “He seized all those merchants from Braşov and Burzenland that were trading peacefully in Wallachia and confiscated their goods. But he did not content himself with their wealth and, after he imprisoned them, he impaled 41 of them. But he was still not content and, urged by the devil, he gathered 300 boys from Braşov and Burzenland that were

⁷⁵ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 95–97.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 93.

living in Târgoviște and in some other Wallachian boroughs. After he brought them together, he impaled some, while he killed by fire the others.”⁷⁷

The new reconciliation between Vlad and the Saxons, from 1460, undoubtedly restored the Brașov merchants’ right to trade freely in Wallachia. The compromise was the result of Vlad the Impaler’s realignment with Hungary, in view of an anticipated anti-Ottoman action, as the Wallachian lord’s political actions were constantly motivated by this aim. But such an anti-Ottoman realignment alongside Hungary, a familiar pattern that most of Vlad’s predecessors had followed, also implied restoring the former relations between Wallachia and the kingdom, including the trading privileges for the Brașov merchants. In fact, Vlad the Impaler himself, in the 1476 document that reconfirmed the privileged status granted to the Brașov merchants, denounced the border markets by invoking the “ancient agreements” granted to the Saxons by Mircea the Elder, by Vlad the Devil and by himself: “Let them have the ancient agreement as it was formerly settled, from the great Mircea voivode’s reign, up to our father’s, the great Vlad voivode’s reign, and then also *during our lordship’s days* [emphasis ours]. And my lordship is also giving orders to restore the ancient agreement from now on and to remove the border markets from the entire realm and to let anyone to be free as he likes to trade, to buy and to sell, without such a border market. And, moreover, as far as the wax is concerned, my lordship allows them to buy it freely from all the boroughs, from all the regions and from all the places from my lordship’s realm, *as it was formerly settled by the ancient agreement and as it was once during my lordship’s reign* [emphasis ours]. And thus it shall be from now on, as long as my lordship will live and they should buy freely everything they would need and everything they would like.”⁷⁸ This is, in his own words, Vlad’s commercial policy toward Brașov. This depiction could not have been more different than the commercial protectionism ascribed to Vlad by some modern scholars! The intense confrontation between Vlad the Impaler and the Saxon towns of Brașov and Sibiu was not a commercial war with political implications, but a political conflict with commercial inferences.⁷⁹

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 101–102; for a more concise Latin version, of the same events, from 2 April 1459, see Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 50–51. According to the German stories on Vlad the Impaler’s cruelties, the numerous Burzenland merchants travelling to Brăila and to the Danube were completely caught by surprise by the lord’s actions: “Item Kouflut und ander lut mit waar gantzer Kouffmanschaft von Wuetzerland gegen der Thunou gegen Bregal in zal 600 mit allen irem gutt hatt er sy all lassen spitzen und das gutt zu im genomen”; Ioan Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, Bucharest, 1896, pp. 94–95.

⁷⁸ I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 95–97.

⁷⁹ The prevalent political nature of Vlad the Impaler’s confrontation with the Saxon cities is convincingly substantiated by the documents recently published by Gustav Gündisch in his studies dedicated to the Wallachian lord’s relations with Transylvania; see *Cu privire la relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania în anii 1456–1458*, in “Studii. Revistă de istorie,” XVI, 1963, 3, pp. 681–696 and *Vlad Țepeș und die Sächsischen Selbstverwaltungsgebiete Siebenbürgens*, in “Revue roumaine d’histoire,” VIII, 1969, nr. 6, pp. 981–992. This recent documentary evidence is to be added to the

As we have argued, Vlad the Impaler's retaliations against Braşov and Sibiu and against their merchants were the outcome of a political conflict. Furthermore, it is rather doubtful that these conflicts were a sort of a protectionist commercial policy, ascribed to Vlad without any documentary evidence. On the contrary, such a protectionist attitude, displayed with regard to the Saxon Transylvanian towns for the first time by Vladislav II, was renewed by Radu the Fair. Radu picked up what was left of the Wallachian lordship after Mehmed II's devastating campaign from 1462. His reign began auspiciously with an agreement between the Wallachian lord and Braşov, which naturally meant a reconfirmation of the ancient trading privileges. This was a first, mandatory step for reconciliation with the Hungarian Kingdom.⁸⁰ For the next few years Wallachia's relations with Braşov followed this traditional pattern, established at the beginning of the reign. In 1482, when Vlad the Monk renewed, in his turn, the ancient trading privilege granted to the Braşov merchants by most of his predecessors, he explicitly evoked Radu the Fair.⁸¹

In unknown circumstances, as late as 1468, the trading agreement between Wallachia and Braşov broke down. Already in the summer of this year, incited by the Saxons' complaints, Matthias Corvinus admonished Radu the Fair for the new rules set for the Braşov trade in Wallachia that defied "the ancient rights, privileges and obligations." The most burdensome was the extension of the Wallachian lord's jurisdiction over the trading litigations, which, according to the king, "had never happened before."⁸² The king's emphatic intervention suggests that something serious troubled the trading relations between Wallachia and Braşov, which ended in a deadlock.

previously known sources. The new documents edited by Gustav Gündisch and the accompanying analysis prove beyond any doubt that Vlad was deeply involved in the Hungarian Kingdom's political conflicts, supporting the Hunyadi's faction. A telling example for the correlation between his political actions and his commercial policy is his decision to unblock the Braşov merchants' trade with Wallachia in 1458, right after the Saxon city made peace with Michael Szilágyi. When the peace was broken, Vlad immediately restored the commercial blockade; see above, p. 441. This interpretation is further supported by the fact that the city of Sibiu also became involved in the conflict against Vlad the Impaler. This never happened before and it would never happen again afterwards, as Sibiu, unlike Braşov, did not have a privileged status in Wallachia. The Wallachian lords' relations with the city of Sibiu were generally more tranquil, especially because the Sibiu trading was not protected by politically imposed and protected privileges.

⁸⁰ Already on 15 August 1462, the count of the Szeklers confirmed that a truce had been concluded between the city of Braşov and Radu the Fair and gave the necessary orders to the Bran castellans. Such orders suggest that the truce also referred to the merchants' activities, see Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 58.

⁸¹ "This is to be known by anyone who is in our realm, by all our cities' magistrates, by all the burghers and all the customs officers from our cities or from the Danube, from where the fish is caught, and by any other man: our good friends, the Braşov burghers, sent us some envoys and asked us to strengthen the ancient agreement kept during our predecessors' reigns and during Radu's, my brother's, days. Thus, both our men and theirs will be able to feed themselves, as they have done it before [...]" I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 183–184.

⁸² Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 68–69.

Due to the scarce evidence, the triggering causes and the sequence of decisions taken by the Wallachian lord and by the Hungarian king and the Saxon merchants can be reconstructed only hypothetically.⁸³ It seems pretty certain, however, that during 1468 and the subsequent years, both the realm of Wallachia and Brașov adopted and, respectively, enhanced, some protectionist measures. As a reply to Radu's actions that were incriminated, generally and specifically, by Matthias Corvinus's above mentioned letter, the town officials of Brașov reasserted their staple right toward Wallachia, as well as Moldavia. On 28 September 1468, the Wallachian merchants were compelled by a royal Hungarian diploma, the oldest extant such document referring to the Wallachian trading, to sell their goods at Brașov. The Wallachians were explicitly forbidden to take their merchandise further into Transylvania.⁸⁴ To this diploma, issued at Brașov's request, Radu answered by similar actions. As a result, the Hungarian king sent an embassy to the Wallachian lord's court to attempt reconciliation. Radu's letter addressed to Brașov on 6 March 1470 highlights the core of the dispute, at this stage, as well as the positions taken by the two parties. Summarizing the deal concluded with the Hungarian envoy, the Wallachian lord took care to underline that at the heart of the dispute was Brașov's restoration of the staple right.⁸⁵ As a possible solution to this conflict, Radu suggested that the Wallachian merchants should be granted the right to trade freely through the whole of the Hungarian Kingdom, or at least up to the town of Varadin (today Oradea). Radu demanded as guarantee a document written and sealed by the town of Brașov.⁸⁶

Radu the Fair's letter is the first certain piece of evidence that Wallachia instituted the staple right for the Brașov merchants, *i.e.* the border market or

⁸³ Due to the extremely scarce surviving evidence, it is impossible to tell if the loss of Kilia in 1465, and the failure of the 1467 royal campaign to recover it influenced the commercial activities for the following years.

⁸⁴ The royal privilege preserved in the archives of Brașov was mentioned by Radu Manolescu (*op. cit.*, p. 43) and was edited in UKB, vol. VI, Bucharest, 1981, pp. 355–356. The new commercial tensions triggered by the Bran castellans' abuses were referred to in a letter sent by the Transylvanian voivode, just a few weeks before the act that confirmed Brașov's staple right was issued; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 69.

⁸⁵ "And I send news to you – wrote the Wallachian lord to the Brașov inhabitants – as you already know very well that from the moment when God brought me into my fatherland, you suffered no harm from me. I did not begin this conflict, but you did. When my men came there with their goods, you used to take all their wealth to your benefit. And, thus, my men were harmed and were not free to take away their wealth. And for this reason, *I have done the same to your people* [emphasis ours] [...]" I. Bogdan, *Documente*, vol. I, pp. 107–109.

⁸⁶ "And I give you this charter, sealed by me, for your people to travel freely throughout my realm and to buy all the merchandizes they wish, except for fox, marten and lynx furs, because these are taken by my treasury. In exchange, you should give us your diploma, bearing the seal of the city, which will allow our people to travel freely if they want to trade in your realm. And if this cannot be done, our people should be permitted at least to take their merchandize in the king's realm, in any place, or at least up to Varadin (Oradea)"; *ibidem*.

markets where they had to sell their goods. This retaliating measure reveals the true aim of the Wallachian merchants: to remove Braşov's staple right and to be able to trade their goods in Transylvania and in the Hungarian Kingdom. The establishing of the Wallachian border markets was nothing more than a retaliation that aimed to remove Braşov's great "border market." The measures taken during Radu the Fair's reign by all parties involved, on both sides of the Carpathians, anticipated the eventual outcome of the commercial relations between Wallachia and the Saxons cities from southern Transylvania, Braşov and Sibiu. However, before things settled, the tensions between the former relations, preferred by Braşov, and the new one, sought by the Wallachian lords, led to new and intense conflicts. The lords of Wallachia were driven to this new commercial policy by their own gains, as well as by the interests of the Wallachian merchants.

Stephen of Moldavia's intervention in Wallachia, in 1473, put an end to Radu the Fair's reign and to his recent commercial policy towards Braşov. Installed on the Wallachian throne by Stephen, Laiotă Basarab knew too well that he needed the Moldavian and the Hungarian help in order to face the inexorable Ottoman reaction. Consequently, he began his reign by making large concessions to the Braşov merchants. He agreed to restore their ancient privileges and, moreover, he promised, in the most evocative manner, to apply them as favourably as possible: "Therefore, no matter what your agreement with the previous lords has been, I will preserve it undamaged; moreover, with God's will, I will strengthen it. And any of your merchants and any of your men shall be free to travel throughout our realm and to trade in any place they like. And even if someone wears a golden crown on his head, he would nonetheless be free to travel."⁸⁷

The conflicts that seem to have occurred at the end of Laiotă Basarab's reign had no time to turn into a fully institutionalized commercial rivalry. When he returned on the Wallachian throne, briefly, with the help of the Hungarian Kingdom, Vlad the Impaler confirmed the ancient privileges favourable to the Braşov merchants and condemned the initiative of the border markets and of the Wallachian staple right.⁸⁸

The idea of the border markets, although initially a simple response to Braşov's refusal to allow the passage of the Wallachian merchants further into Transylvania, tended to become a definitive solution. When the Hungarian Kingdom's political actions provided the Saxons with the opportunity to reverse the Wallachian commercial policy and to return to the initial trading status, they immediately did so. The newly installed lords on the Wallachian throne, either by the Hungarian Kingdom or by the Saxons themselves, restored the extensive trading freedom to the Braşov merchants. However, as soon as they could, the same lords reactivated

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 112–114; approximately two years later, Laiotă Basarab renewed the privilege of "your ancient agreement, as it was in the days of my father, Dan voivode, and as it was in the days of other ancient voivodes [...]," *ibidem*, pp. 118–119.

⁸⁸ See above, p. 442.

the protectionist policy and cancelled the trading privileges. Although the Hungarian Kingdom was still able to interfere, intermittently, with the Wallachian political life, and to enforce on the throne some pretenders that took refuge in Transylvania, it was no longer capable of putting an end to the Ottoman dominion over the realm. Wallachia could no longer be exclusively within the Hungarian sphere of influence. Naturally, Wallachia's double dependence on the Hungarian Kingdom and on the Ottoman Empire had repercussions on its commercial policy.

More and more frequently, the Wallachian merchants tended to assume the role of intermediaries between the Ottoman Empire and Transylvania. Basarab Țepeluș was writing to the town of Brașov, in the last years of his reign: "Let your lordship know that my men, those who are merchants, came and complained to me that, although you made a trading agreement with them, you are refusing to take their merchandize at the agreed term and you keep them there without paying them. But our merchants took the merchandize from the Turks and they agreed with them for a term, and they are not able to pay the Turks at the fixed term, if you do not pay them in time. Therefore, the Turks come with orders from the sultan and, as they cannot pay, we must turn them over tied up to the Turks. And thus, all my Wallachian merchants came to ruin because you neither pay them, *nor let them sell their goods to other merchants from the Hungarian realm* [emphasis ours]."⁸⁹ In between the lines of the Wallachian lord's letter, one can discern the essential points of the trading relations between Wallachia and Brașov. On the one hand, there was the tendency of the Wallachian merchants to intermediate between the Black Sea and the Southern-Danube trade, controlled by the Turks, and the Transylvanian and the Hungarian trade. The political context generated by the provisional equilibrium between the Hungarian Kingdom and the Ottoman Empire favoured such an initiative. Moreover, in the second half of the fifteenth century, the lords of Wallachia tried to assist their merchants in achieving this aim. On the other hand, the town of Brașov was refusing to let go its former privileges and to abdicate its staple right with regard to Wallachia.

However, when a new lord acceded to the throne of Wallachia, with Transylvanian help, he restored the former trading freedom to the Brașov merchants. Shortly after seizing the throne with Transylvanian aid, Vlad the Monk confirmed to the town of Brașov "the ancient agreement that was kept in the days of other lords and in the days of my lordship's brother, Radu voivode" (referring to the first years of his reign). Vlad also added: "Therefore, we instruct all the above mentioned people to let the Brașov merchants bring their goods to any borough in Wallachia and to the Danube or anywhere else and to let them sell and buy fish or any other goods, either in boroughs, at ponds or at the Danube."⁹⁰ Nonetheless, during the same reign, those who opposed this privileged trading regime had the last word. The first

⁸⁹ *Ibidem*, pp. 175–176.

⁹⁰ *Ibidem*, pp. 183–184; see also pp. 185–186.

warning signs of the Wallachian lord's intention to re-establish the mandatory border markets for the Braşov merchants were quickly dismissed by Vlad himself: "As for the other thing you wrote me, that you had heard from someone who came from my lordship of my intentions to prevent your men to trade from now on further than Târgşor, your lordship should know that I knew nothing of it and I did not say such a thing. And your lordship should tell all your people that they are free to travel throughout our entire realm, up to the Danube; they are free to trade and free to nourish themselves as they like."⁹¹ Sometime later, however, the lord of Wallachia adopted a different, more threatening, tone.⁹² When the Saxons blocked the Wallachian merchants' attempts to take their goods beyond Braşov, Vlad the Monk threatened to close the roads to Wallachia.⁹³ The Wallachian merchants' privilege to trade their goods beyond the southern Transylvanian Saxon cities was procured by their lord, in a political exchange, from the Hungarian king.⁹⁴ Soon, this privilege was cancelled by the Saxon cities.⁹⁵

The same cycle continued for the following years, but, in the end, Braşov's refusal to give up its staple right determined Wallachia to adopt a long-term commercial policy of mandatory border markets; this path became clearer and more defined during Neagoe Basarab's reign. Neagoe Basarab's commercial policy accomplished the Wallachian merchants' reaction against the Saxon protectionism and brought to fruition the Wallachian lord's attempt to benefit the most from trade. When Braşov asked him to restore their ancient trading privileges in Wallachia, Neagoe resisted it, arguing for the need to protect the merchants from his own realm. He also informed them that he granted the staple right for the Braşov trade to Târgovişte, Târgşor and Câmpulung. From then on, the Braşov merchants had to sell all their goods in these three Wallachian boroughs. However, Neagoe added that the Wallachian staple right might be eliminated if only the town of Braşov did the same and gave up its own staple right: "If your lordship will allow our merchants to travel freely, to buy and to sell anywhere in His Highness the King's realm, at Oradea, at Cluj, at Timişoara, at Râşnov and in Burzenland, then we, in our turn, will also allow your lordship's men to walk freely throughout our whole realm, to buy and to sell as they like here."⁹⁶ At the same time as he took these actions of restricting the Saxons' trading in Wallachia, Neagoe Basarab did the same with the Ottoman merchants and reduced substantially their involvement in

⁹¹ *Ibidem*, pp. 188–189.

⁹² *Ibidem*, pp. 193–195.

⁹³ Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 142, see also I. Bogdan, *Documente*, vol. I, p. 343.

⁹⁴ Ştefan Meteş, *op. cit.*, p. 94.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Ioan Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI*, Bucharest, 1902, pp. 80–81; Gr. Tocilescu, *534 documente slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346–1603)*, Bucharest, 1931, pp. 256–258, 261–264.

the Wallachian trade. Thus, Wallachia's role of intermediary on the trade route that connected Central Europe to the Lower Danube and to the Black Sea was reasserted.

The change in the political circumstances prevented Wallachia from preserving such an advantageous tradition position for too long. A few decades later, the Central Europe political equilibrium crumbled as a result of the victorious Ottoman campaigns led by the Sultan Suleiman II. Protected by the Ottomans' cloak, the Turkish and the Levantine merchants infiltrated massively Wallachian and Transylvanian trade. To the Saxons' plea of resisting the Levantine merchants' invasion, sent by both cities of Brașov and Sibiu, the Wallachian lord replied that he was powerless in this respect, because of the Ottomans' disproportionate leverage: "As for the Greeks, your Graciousness taught them this way, therefore you should stop them as you know best, because my lordship does not want to hinder them. Since the truthful sultan rules both over our realm and over them, the Greeks learned to nourish themselves like this and I cannot stop them. But your Graciousness should stop them, if you can do it."⁹⁷ The powerless words of the lord of Wallachia, Radu Paisie, encapsulate a whole new phase in the history of the Wallachian trade. Inextricably linked to the new political context, the Levantine merchants, protected by the Ottoman hegemony, broke massively into this trade.

II. MOLDAVIA AND THE LONG-DISTANCE TRADE

THE BEGINNINGS OF THE MOLDAVIAN TRADE ROUTE

Moldavia joined in the network of long-distance trade route, as Wallachia had, but with a few decades' delay. Moldavia tapped into the trade route that connected Central Europe and the Baltic Sea with the Lower Danube and the Black Sea and, from there on, with the Orient.⁹⁸

For a long time, the routes taken by merchants travelling with their goods between Western Europe and the Orient through the Russian regions bypassed Moldavia. The beginnings of the Mongol hegemony over Eastern Europe, in the middle of the thirteenth century, and the Golden Horde's commercial policy gave a significant impetus to the land trading route that went through the western Russian regions. This route passed through the important cities of Vladimir, Halych and Lviv and, thus, came close to the Romanian lands east of the Carpathians.⁹⁹

⁹⁷ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, pp. 340–341.

⁹⁸ For the origins and the beginnings of the Moldavian trade route see, among others: St. Lewicki, *Lemberg's Stoppelrecht*, Lviv, 1909, p. 82; I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, pp. 17–21; L. Charewiczowa, *Handel Lwowa z Moldawią i Multanami w wiekach średnich*, in "Kwartalnik Historyczny," 38, 1924, 1–2, pp. 37–67. P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*, Bucharest, 1934, pp. 3–8 (offprint, "Revista istorică română," III, fasc. 23).

⁹⁹ Certainly, the Mongol invasion and the establishing of the Mongol domination over southern Russia deeply influenced the long-distance trade and its continental routes. However, due to the scarce extant evidence, the impact of these changes is yet insufficiently studied.

During the thirteenth century, the town of Halych from the principality of Halych dominated an important route of the long-distance trade, one that linked mid-Russia, especially the territories subdued to the Golden Horde, to Central Europe.¹⁰⁰ During the fourteenth century, Lviv was increasingly mentioned and, gradually, it succeeded in replacing the town of Halych as the main trading hub in the region.¹⁰¹ In a quarter of a century, the anti-Mongol offensive managed to bring the principality of Halych-Volhynia under the Polish Kingdom's control, a political change that had a tremendous commercial impact.

The mercantile regime on the continental routes that led to the southern Russian regions and facilitated the trade with the Orient became immediately a bone of contention between several political and commercial actors. All of them were entitled to hope that the changes would play in their favour, and that they would become involved advantageously in the much sought-after Oriental trade. Just a few years after the first wave of the Polish-Hungarian offensive in the principality of Halych-Volhynia, the seeds of the commercial rivalry were already planted. The upcoming confrontations aimed at controlling the link to the Russian Oriental trade, whose main commercial centres were at that point the Genoese and the Venetian colonies from Crimea and from the mouth of the Don River (Kaffa and Tana). In 1344, the Hungarian king reproached Dmitry Detko, "capitaneus Ruthenorum" – the leader who ruled the principality of Halych for a few years, under Casimir of Poland's approved protection –, that the Hungarian merchants were asked to pay more duties than the Polish ones. The Hungarian king required for his subjects to pay the same customs duties as the Polish merchants when trading within Dmitry Detko's realm.¹⁰² In 1352, Charles IV of Luxembourg, Roman emperor and king of Bohemia, who also ruled over Silesia, granted the Wrocław merchants the permission to retaliate in case their access to Poland, Russia or Prussia was blocked by King

¹⁰⁰ Even before the Mongol invasion, in 1236, a "German gate" is mentioned in Halych, most probably indicating the trading connection with Germany and the road to Kiev; H. Weczerka, *Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau von seinen Anfängen bis zu seinem Untergang*, Munich, 1960, p. 42.

¹⁰¹ Prior to the beginning of the Polish hegemony over Halych-Volhynia, as a result of the successive expeditions led by Casimir the Great with Louis of Anjou's help (1349–1366), the city of Vladimir was the main hub that connected Central Europe (through Wrocław, the Baltic Sea, Gdańsk and Toruń) with the trading centres controlled by the Mongols in southern Russia.

¹⁰² G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. IX, pt. 1, Buda, pp. 209–210; see also H. Paszkiewicz, *Z dziejów rywalizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi halicko-włodzimierskiej w XIV wieku (Trzy traktaty z lat 1350–1352)*, in "Kwartalnik Historyczny," 38, 1924, p. 283. Louis granted, in his turn, to the city of "Cassa" (Košice) the staple right with regard to "omnes mercatores extranei, de regnis scilicet Russiae, Poloniae et provinciis eorumdem in regnum nostrum Hungariae venientes [...]" G. Fejér, *op. cit.*, vol. IX, pt. 1, pp. 210–212. Three years later, the same Detko was renewing the privilege granted to the Toruń merchants that were about to revive their trading in Lviv; MHH, AE, vol. II, Budapest, 1877, p. 259. For the connection opened during those years, in-between Toruń and Hungary by way of Sandomierz, probably the same as the "via nova" from Toruń to Lviv, see Fr. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, vol. I, Cologne, Graz, 1967, p. 646.

Casimir of Poland's subjects.¹⁰³ Yet Casimir was asserting emphatically, in 1354 and in 1355, that he "had conquered the realm of Russia entirely by his own forces and, therefore, it should be open only to his own men and merchants."¹⁰⁴ In 1356, in an attempt to consolidate the commercial positions already won, Casimir granted to the town of Lviv generous privileges.¹⁰⁵ However, concomitantly, he was pushed by an opposing coalition to make substantial concessions to those foreign merchants that wanted permission to travel beyond Lviv in order to reach the Italian cities from the northern shore of the Black Sea.¹⁰⁶ The vacillations determined by the ever-changing political context and by the commercial competitors' strength did not overwhelm Lviv's ambitions. The town continued to seek a monopoly on the Podolian trading route, called in that period the "Tatarian road" ("via Tartarica"), with the Italian commercial centres in southern Russia.

After Casimir of Poland's death, Louis of Anjou's Polish-Hungarian dynastic union facilitated the Hungarian merchants' access to the principality of Halych. Louis granted trade privileges to the Hungarian merchants in the principality of Halych twice. In 1372, the king granted a privilege of free passage, both to the Hungarian and Polish merchants: "ad civitatem nostram Lemburgensem, ac ad alias partes quaslibet et provincias terrae nostrae Rusiae pro mercibus seu rebus mercimonialibus cuiuscunque generis, speciei, coloris seu materiei ac precii existant, emendis seu comparandis pariter ac commutandis [...]"¹⁰⁷ The second privilege was granted in 1380, when Louis restored Lviv's staple right, after the principality of Halych was attached to the Hungarian Kingdom. However, the Polish and Hungarian merchants were exempted, as they kept their liberty of taking further, "ad Tharthariam et ad quasvis Thartariae partes," those goods left unsold after being

¹⁰³ G. Korn, *Breslauer Urkundenbuch*, Wrocław, 1870, p. 184; for a project of bypassing Poland through Lithuania, with the help of the Teutonic Order, see H. Wendt, *Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick*, Wrocław, 1916, p. 20. Casimir complained about this project, which apparently was put into practice, or at least was on the verge of being so, to pope Innocent VI, who, in his turn, admonished the great master of the Teutonic Order. Casimir invoked the potential losses incurred by the Kingdom of Poland because of the new trading route and the corresponding gains that the Lithuanian pagans were to derive from it; A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. I, 1217–1409, Rome, 1860, pp. 577–578.

¹⁰⁴ G. Korn, *op. cit.*, pp. 170–172.

¹⁰⁵ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*, vol. III, Lviv, 1872, pp. 13–18; see also I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 3. For the circumstances that preceded this development, see M. Malowist, *Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne*, in vol. *Mediterraneo e Oceano Indiano*, Florence, 1970, pp. 160–163.

¹⁰⁶ H. Weczerka, *op. cit.*, p. 44; a somewhat later intrusion of a Nuremberg trading firm up to Tana, on the route to Lviv, was mentioned by W. Stromer von Reichenbach, *König Siegmunds Gesandte in den Orient*, in *Festschrift für Hermann Heimpel*, vol. II, Göttingen, 1972, p. 604.

¹⁰⁷ "to our town of Lviv and to any other regions and provinces of Russia, our realm, in order to buy or to exchange merchandizes of any kind, of any sort, of any colour, of any fabric or of any price whatsoever"; MHH, AE, vol. III, pp. 30–31.

exposed for two weeks in Lviv's centre.¹⁰⁸ The conclusion of the dynastic union did not succeed in putting an end to the Hungarian-Polish rivalry for Ruthenia and for access to the trade route that linked, through the southern Russian plains, Lviv to the Italian commercial hubs. By taking away the principality of Halych from the Kingdom of Poland and attaching it to the Kingdom of Hungary, Louis of Anjou was hoping to secure the connection with the Italian hubs for his own subjects for a long period. A few years after Louis's death, the political context changed swiftly and the Polish-Hungarian rivalry, dominated by trade interests, was to move its epicentre from Western Russia to Moldavia.

During the first phase of its historical existence, Moldavia was documented as a *voivodeship*, a mark laid at the feet of the Eastern Carpathians, between Transylvania and the principality of Halych. The *voivodeship* grew around the urban centre of Baia ("civitas Moldaviensis"), located in the valley of the Moldavia River, hence its name. The first documentary reference of this name comes from a diploma issued by Louis of Anjou ("terra nostra Moldavana"), but the *voivodeship* was already mentioned from the second half of the thirteenth century. A narrative source mentions its conflict with the "bructens," most probably the Russians from the principality of Halych. Undoubtedly, already from the thirteenth century, a route that connected the Transylvanian settlements from Rodna and Bistrița to Halych and, further, to the southern Russian emporia, was crossing Moldavia's territory.¹⁰⁹

After Louis of Hungary's death (1382), a dynastic crisis precipitated the fall of the entire system of client polities, previously ruled by the Anjou king with an iron fist. In a few years, Poland, which joined Lithuania in a dynastic union that was to become the main political actor in Eastern Europe for more than two centuries, won back the principality of Halych for good. Adapting to the new circumstances, Moldavia joined the new regional power, as proven by the homage made by Petru Mușat to Władysław Jagiełło (1387).

Moldavia extended its territory up to the Black Sea shores during the same years (between 1386, when Cetatea Albă was definitely no longer ruled by the Tatars, and 1392, when Roman I styled himself "lord from the mountains to the sea").¹¹⁰ These two historical developments that happened concomitantly – the beginnings of the Polish-Moldavian alliance and Moldavia's territorial extension to the Danube mouths and to the Black Sea – had major commercial consequences (although none was actually triggered by commercial reasons). Suggestively, from around the same time, in 1386, the emerging Moldavia is documented to have contacts with Kaffa, the heart of the Genoese trading network in the Black Sea.

¹⁰⁸ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*, vol. III, pp. 61–62.

¹⁰⁹ When the Rodna customs point was reorganized, in 1412, some references were made to its previous role for the Moldavian trade: "tempore ab antiquo, ante predictum quondam Procopium ac suos successores"; Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 7.

¹¹⁰ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, pp. 7–8.

In 1386, a Genoese delegation coming from Kaffa arrived at the court of the Moldavian lord, Petru I, to discuss about the on-going war against the Tatars.¹¹¹ This laconic information seems to suggest a coordinated action against the Tatars and, probably, hints towards the end of the Tatar domination over southern Moldavia. But, probably, the Genoese-Moldavian 1386 liaison, documented by chance, had larger aims than the mutual political and military aid against the Tatars. This alliance laid the foundations of a new trade route, a new Moldavian connection, between Lviv (and all the trade routes that arrived there) and Genoese Kaffa.¹¹²

In the second half of the fourteenth century, after the death of Khans Jani Beg and Berdi Beg, the Golden Horde began to disintegrate. The khanate's fragmentation and the subsequent political turmoil, as well as the lasting conflict between the Tatars and the Crimean Genoese, who took over the northern and the western shores of the Black Sea,¹¹³ endangered the trade on the Tatar road. An alternative to this trade route was eagerly sought for. During the period from 1386 to 1392, the geopolitical climate for inaugurating a new trade route between Lviv and Kaffa was an auspicious one: the principality of Halych was once again ruled by Poland, Moldavia became a Polish vassal state and extended its territory up to the Black Sea, incorporating the "parathlasia" that had at its centre Cetatea Albă, and the Moldavian lord got in touch with Genoese Kaffa. The commercial outcome of this promising political climate was the quick rise of the Moldavian road. Already at the beginning of the fifteenth century, the Moldavian road is documented as an appealing alternative. As it happened before with the Tatar route, the Moldavian road enflamed the rivalry between the merchants of Cracow and those of Lviv, as all claimed the right to use it.¹¹⁴ Thereafter, the Moldavian road's importance constantly increased, while the Tatar route, although still in use, became significantly less important. Thus, Moldavia gained control over the last segment of the long-distance trade route used for exchanging goods between the Black Sea region, the Baltic Sea area and an important part of Central Europe.

Poland's conquest of the Russian Halych and the southern expansion of the Moldavian principality had important consequences for the Hungarian Kingdom. Hungary lost two connections with the Oriental trade: the one through Lviv and the one that passed through the territories of "Demetrius princeps Tartarorum," ruled

¹¹¹ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, in "Studii și materiale de istorie medie," VI, 1973, p. 45.

¹¹² The scarce available sources do not allow us to assert beyond doubt if this attempt had an immediate outcome, although it likely had so, or if the Moldavian road only began to be used, effectively and substantially, in the first years of the fifteenth century. The first extant privilege granted by the Moldavian lord to the Lviv merchants dates from the beginning of the fifteenth century.

¹¹³ Șerban Papacostea, *Quod non iretur ad Tanam: un aspect fondamental de la politique génoise dans la Mer Noire au XIVe siècle*, in "Revue des études sud-est européennes," 17, 1979, 2, pp. 209–217.

¹¹⁴ Petre P. Panaitescu, *La route commerciale*, pp. 5–8.

now by Moldavia. The only road to the Black Sea still open for the Hungarian Kingdom's merchants was the Brăila road; hence the importance of Braşov's trade connections with Wallachia. The beginnings of the Moldavian control over the Danube mouths region, by means of Kilia, was a serious threat to the only trade route that was still connecting the Hungarian Kingdom to the Black Sea. Moldavia had now the means to block the flow of goods upstream the Danube. The necessity to prevent such an action and to maintain the constant flow of goods on this trade route triggered the so-called Kilia issue in the fifteenth century, involving both the Hungarian Kingdom and Wallachia.

The setup of its international trade and, implicitly, Moldavia's commercial policy throughout the fourteenth and the fifteenth centuries were quite similar to those of Wallachia, but rather more complex. They were an outcome of the Moldavian realm's geopolitical setting, determined by two main features. The first feature was Moldavia's vassalage status to Poland and the prevalence of the trading interests related to the route from Lviv to the Black Sea. The second one was the Hungarian Kingdom's incessant pressure to preserve the route to the Black Sea open, through Kilia, and, when possible, to allow access to the Moldavian market.

THE STATUS OF THE MOLDAVIAN ROUTE

For the Polish Kingdom and for the territories under its rule, the trade privileges granted by the Moldavian lords (Alexander the Great's 1408 diploma is the oldest extant one) secured free access to the Black Sea region through the town of Lviv. Lviv successfully managed, against its main rival, Cracow, to consolidate its monopoly as a go-between both on the Tatar route, as well as on the Moldavian route.¹¹⁵ Thus, Poland was opening a new trade route – much more convenient, as it by-passed the Tatar customs, and more secure, as it was shielded from the political vagaries of the Mongol world – to the Black Sea and towards the key hubs of the Black Sea trade. The role played by the town of Lviv in the Oriental trade of the Polish Kingdom was similar to the one Braşov had for the long-distance trading system of the Hungarian Kingdom.

As it was the case for the Braşov merchants in Wallachia, the Lviv merchants' trade in Moldavia was regulated by privileges granted by the ruling lords. These privileges, which set up the relationships between a city and a realm, were actually disguising a fundamental inequity. First of all, the Lviv merchants received the right to pass through Moldavia into other lands, especially towards the main Black Sea emporia. In contrast, the Moldavian inhabitants' trade in Poland was hindered by Lviv's mandatory staple right. Therefore, according to the very privileges granted by the Moldavian lords to the town of Lviv, their realm was giving up the role of an exclusive intermediary on the Moldavian route and, implicitly, was renouncing

¹¹⁵ *Ibidem*.

the significant revenues that could have been collected from this trade. The commercial status of the Moldavian road developed under the political umbrella of Moldavia's vassalage to Poland. This status, established by the privileges granted by the Moldavian lords to the town of Lviv, survived as long as the vassalage did.

The great similarity between the regime of the Brașov trade in Wallachia and the Lviv trade in Moldavia should not veil some important disparities between them. A comparison between Brașov's privileges and Lviv's ones brings to light the far more advantageous conditions set by the Moldavian lords, in contrast to the Wallachian ones, for their own realm.

The main difference, the determinant one, came from the fact that Lviv's political position did not derive from a previous domination, effective or claimed, as in the case of Brașov. Such a direct domination enabled the Brașov merchants to trade completely freely in the Black Sea region. Therefore, the Brașov merchants' privilege was the outcome of a compromise between the Hungarian Kingdom and Wallachia for the so-called territorial corridor that connected the Saxon town to the Danube mouths. On the other hand, Lviv's privilege was negotiated between a territorially extended Moldavia, which encompassed the "parathalasia," and the Kingdom of Poland, that had just regained control over the western Russian principalities. Poland lacked both the power and the will to extend its rule directly over the Lower Danube region. The few documentary references to the Polish projects of getting direct control over Cetatea Albă, such as those from 1412¹¹⁶ and 1450,¹¹⁷ are nothing more than a reaction to the Hungarian Kingdom's attempts and schemes to get hold of Kilia. The Polish Kingdom's actions were governed by the necessity of opposing Hungary's claims, in order to secure free access to the Black Sea. The different political background was the determining factor for substantial dissimilarities between the two sets of privileges.

The dissimilarity was evident first and foremost from the better exploitation of the trade route's customs revenues by the Moldavian lords. The Moldavian customs system was based, as the Wallachian one, on the correlation between a central, main, customs, and several secondary customs, of transit, located on the various roads taken by the Lviv merchants when heading to the Black Sea, to Crimea, to Wallachia and to Transylvania. The central customs station was permanently situated at Suceava and its duty remained constant throughout the fifteenth century, in contrast to Wallachia, where the central customs from Câmpulung was suppressed due to Brașov's pressure. The central customs at Suceava, the main customs ("golovnoe mâto") levied duties on the goods transiting both ways. Cloth, the main merchandise brought by the Lviv merchants, was charged *ad valorem* in Suceava with three *Groschen* per pound. As for the main goods of the Oriental trade, the Tatar merchandise (such as pepper, different kinds of spices, silk and other textiles) had a similar duty.

¹¹⁶ Hurmuzaki, vol. I/2, Bucharest, 1890, pp. 485–486.

¹¹⁷ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, Bucharest, 1900, p. 104.

For all the goods that arrived in Suceava, the customs duty was of three *Groschen* per pound regardless of whether these goods were sold or bought in Moldavia, or they were just transited or brought from distant trading centres.

The other main goods traded by the Lviv merchants were livestock, furs and skins, exported towards the “Tatar lands” from Poland, or sometimes even from Moldavia; or the other way around, towards Poland. For the cattle driven towards the Tatar lands, the merchants had to pay at Suceava a customs duty of four *Groschen* per head, while for 100 sheep the customs duty was 60 *Groschen*. For the livestock, the furs and the skins transported back through the customs of Suceava, the merchants had to pay different taxes. In all these cases, the Suceava customs duties were higher than anywhere else in the country. For several goods, some specified, such as pepper, others unspecified, the merchants had to pay customs duties by weight.

Unlike the Braşov merchants in Wallachia, which were either fully or partially exempted from some internal customs, the Lviv merchants had to pay in Moldavia all the required customs duties in the urban centres they were passing through. There was an established ratio between the main customs, at Suceava, and the secondary customs, of transit. The secondary customs were by no means just symbolic, as they were charging between a quarter and a half of the duties levied in Suceava. For cloth, Suceava was charging three *Groschen* per pound, while the other customs boroughs asked for two *Groschen*. When passing into Transylvania, at Baia, Moldoviţa, Bacău, or Trotuş, the customs duty was of one *Groschen* and a half. As for the “Tatar goods,” Suceava charged three *Groschen* per pound, while the other boroughs asked for two. As regards some other oriental merchandise, such as pepper, or local ones, such as wool, brought from Wallachia, the customs duty levied at Bacău was of half a silver rouble for each 12 weights, while that levied in Suceava was a full silver rouble. The customs duties were different for livestock and for skins, according to the trading direction. Those heading towards Lviv were taxed lighter than those traded towards the Tatar lands (the ratio between the Suceava customs and the secondary ones was nonetheless the same). For the fish brought from Brăila, the Bacău or Bârlad customs charged half a *Groschen* per pound, the Suceava levied three *Groschen* per pound, while at the border, at the Siret customs, the merchants paid again a *Groschen* or half a *Groschen* per pound. At Cernăuţi the customs duty was to be paid for each cart. The wax imported from Wallachia and Transylvania was equally charged at Bacău, Suceava and Siret, a *Groschen* for each stone. The small manufactured products, made of cloth or iron, were charged by three *Groschen* per pound when they were entering the realm, at Siret. When taken out of the realm, the customs tax at the border was half of the Suceava one for these goods.¹¹⁸

The privilege granted to the Lviv merchants by Alexander the Good and confirmed, either in the same terms or with minor changes, by his successors, including

¹¹⁸ Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, Iaşi, 1932, pp. 630–637.

Stephen the Great, reveals the highly-centralized system of the Moldavian customs network, with the centre at Suceava, a fact corroborated by other sources. This kind of focal network was at odds with its origins, as it included previous, different, customs structures.¹¹⁹

The chief role played by Suceava, the residential capital of the Moldavian lords, was the outcome of the deliberate junction of all main trade routes passing through the realm. The trade routes coming from Poland, through Cernăuți and Siret, or through Hotin and Dorohoi, headed to Suceava. The trade route leading to the Tatar lands, either to Cetatea Albă or to Crimea, went from Suceava to Tighina. The roads proceeding from Moldavia to Transylvania, either the north-eastern one, through Baia and Moldovița, or the south-eastern one, through Bacău and Trotuș, began at Suceava. Finally, the road to Wallachia, through Bârlad or Bacău, similarly went through Suceava. This convergence made Suceava the mandatory meeting point for all the goods, or for most of them, that were either traded in Moldavia or transited through the realm. Usually, the medieval long-distance trade was structured around a leading commercial hub, which gathered the trading activities from a large area and was the main beneficiary of the customs revenues. Suceava was such a hub, as it became the meeting point and the main, mandatory customs for the entire Moldavian long-distance network trade.

This main role is brought to light by the primary or undeveloped staple right mentioned in the privileges granted by the Moldavian lords to the Lviv merchants. The Suceava customs, unlike all the other Moldavian customs, mandatorily required from the merchants to unload all their goods ("isklad"). As a result, the Suceava customs was levying the duty even for those goods that had been already charged in other boroughs, when they had been purchased: "And when they buy Tatar goods in Suceava, they will pay three *Groschen* per pound for silk, pepper, camocato, horse cloth or Greek wine. And when they buy Tatar goods from other boroughs in our realm, they should pay on the spot two *Groschen* per pound, and at the main customs, in Suceava, three *Groschen* per pound. And afterwards they will be free to sell to whomever they like."¹²⁰

However, due to the Lviv merchants' privileged status, the Suceava staple right applied only to a limited extent. Nonetheless, at least some of the goods unloaded and taxed in Suceava, such as the cloth pieces (not the bundles), were sold on the spot. The local merchants had the exclusive right of selling them further, in Moldavia: "the cloth pieces should be sold when unloaded, in Suceava, and it is prohibited to sell them in other boroughs."¹²¹

Lviv's privileged position in the Moldavian internal or transit trade did not rule out the involvement of the Transylvanian merchants in the second Romanian

¹¹⁹ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, Bucharest, 1925, pp. 83–87.

¹²⁰ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, pp. 630, 633.

¹²¹ *Ibidem*, pp. 631, 634.

principality. However, their commercial status largely depended on the extremely fluctuating political relationships of the Hungarian Kingdom with Moldavia. After Louis of Anjou's death, the town of Braşov lost its unmediated connection with the Black Sea region through the southern Moldavian territories¹²² and was also under threat to suffer the loss of the Wallachian connection. This threat materialized a few times, when Moldavia, with Polish support, blocked the circulation of goods further down the Danube at Kilia. Accordingly, securing the free circulation at the Danube mouths became a vital requirement for the Hungarian Kingdom's Black Sea trade. For that reason, Kilia became a prominent, pivotal bone of contention between the polities that benefited from the two great long-distance trade routes that connected Central Europe to the Black Sea region: Hungary and Wallachia through the Brăila road, Poland and Moldavia through the Moldavian road.

Throughout the fifteenth century, Kilia was disputed between the main beneficiaries of the two commercial roads leading to the Black Sea. Under the threat of losing any connection with the Black Sea, the Hungarian Kingdom took some consistent actions in this regard. The preservation of the Black Sea connection became the chief purpose of Sigismund of Luxemburg's and John Hunyadi's actions and their efforts were successful. While the immediate aim of Sigismund's 1395 Moldavian campaign for "recovering the realm" is not revealed in the written sources, the Hungarian Kingdom's objectives in the regions east of the Carpathians were plainly unveiled in the following decades. In 1411, during the negotiations with Poland that covered a vast array of issues, Sigismund emphasised that solving the Kilia dispute was an essential condition for achieving an agreement. Moreover, the Hungarian king threatened that the Danube port might become "the spark that ignited the war."¹²³ The 1412 Polish-Hungarian agreement, the earliest that referred to Kilia's international status, was accompanied by the first regulation of the Transylvanian-Moldavian trade, of which only certain elements are known.¹²⁴

Both in Moldavia and in Wallachia, the main objective of the Hungarian Kingdom's commercial policy was to secure the best possible conditions for the Braşov merchants, to facilitate their connections with the Black Sea trading hubs, to gain access to the Oriental goods traded on the Moldavian road and, finally, to enable the exchanges between the Hungarian and local merchandise. Of all the Transylvanian towns, the most privileged with regard to the Moldavian trade was Braşov. When the political climate was favourable, the privileged status was in fact an extension, albeit under new and restricted conditions, of the ancient fourteenth-

¹²² See above, footnote 37.

¹²³ Florin Constantiniu, Şerban Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, in "Studii. Revistă de istorie," XVII, 1964, 5, p. 1135.

¹²⁴ Şerban Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, in "Revue roumaine d'histoire," XV, 1976, 3, pp. 425–426.

century right to travel and trade without any restrictions in the Lower Danube and the Black Sea regions.

The oldest known privilege written by the Moldavian chancery for the Brașov merchants comes from Alexander the Good's reign. The document was issued at the same time as Mircea's 1413 privilege, soon after the Polish-Hungarian Lubowla agreement, as a direct consequence of it. Unfortunately, the document itself was lost, but its clauses are included in subsequent privileges. All of Alexander the Good's successors that granted a privilege to the Brașov merchants reminded of this initial document.¹²⁵ Therefore, the privilege's content can be approximated based on its fifteenth century reissues, although changes might have occurred in the meantime.

The main advantage of the Brașov merchants' privileged status was the freedom to pass through and to trade in Moldavia. The content of these privileges, or at least of some of them, explicitly endorsed this freedom, expressing it in various ways: "to come willingly with their merchandize in our realm," according to a rather vague formula in Stephen voivode's diploma from 26 May 1435.¹²⁶ Roman voivode was writing to the town of Brașov in 1447, advertising his ascension to the throne: "when you see this diploma, you shall come to us and to our realm with all your goods and with all your loads, fearing no harm, because our realm will be open for you and you shall have no maltreatment from us, but we will preserve the same privileges and the same customs that you had during the days of our blessed late father, Alexander voivode."¹²⁷ Furthermore, in his privilege from 11 September 1448, Petru voivode wrote: "that everyone shall be free and willing to come in our realm with their goods, to travel through our realm, to buy and to sell their goods as much as they need, in all the places in our realm, in all the boroughs."¹²⁸

Nevertheless, this freedom was restricted. The first privileges for the Brașov merchants referred only to their trading activities within the realm and not to their passage to other lands. During this first phase, the Brașov merchants were not allowed to transit their goods through Moldavia, as explicitly asserts another diploma issued almost concomitantly by Ilie voivode on 29 April 1437. After listing the known privileges granted to the town of Brașov, the Moldavian lord added: "and likewise, when they bring their goods, they should unload them in my realm."¹²⁹

¹²⁵ Stephan, Alexander's son, renewed the privilege for the Brașov merchants in 1435: "as they had it from our late father"; Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, pp. 676–677. The same Stephan confirmed the privilege in 1444: "in eadem libertate et paciencia sicut habuistis in tempore patris nostri, Wayvode Sandri"; *ibidem*, pp. 724, 732, 740–741, 742–746, 752–753, 759–761, 771–772; DRH, D, vol. I, pp. 313, 374, 393, 401–402, 407–409, 412–413, 427–429. In his turn, Stephen the Great confirmed the privilege for the Brașov merchants and ascribed its initiative to his grandfather, Alexander the Great; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, Bucharest, 1913, pp. 261–265.

¹²⁶ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, pp. 676–677.

¹²⁷ *Ibidem*, pp. 731–732.

¹²⁸ *Ibidem*, pp. 740–742.

¹²⁹ *Ibidem*, pp. 710–711.

Only towards the middle of the fifteenth century, more precisely from 1449 onwards, the privileges granted to the Braşov merchants started to include their right to “travel across the sea.”¹³⁰ This lately added clause with regard to the Braşov merchants’ trade in the Black Sea region, allowing them to pass through Moldavia further, was echoing new circumstances. These circumstances were shaped by the newly installed Hungarian garrison in the city of Kilia, at John Hunyadi’s command. By taking direct control over Kilia, the Hungarian Kingdom certainly facilitated the Braşov merchants’ access to the Black Sea trade and stripped Moldavia of a crucial commercial position. Therefore, despite all the concessions imposed by the Lubowla agreement, up to the mid-fifteenth century Moldavia preserved the benefits of acting as an intermediary for the Transylvanian oriental trade passing through its territory.¹³¹

Even within Moldavia, the Braşov merchants’ trading status fluctuated, as it was influenced by the political relationships between the two partners. The freedom to trade was, unquestionably, a significant advantage. However, the Moldavian lords’ privileges also included certain restrictions, which were meant to allow the local merchants a role in trade. Thus, in 1437, Stephen, Alexander’s son, acknowledged that the Braşov merchants were permitted “to sell their goods throughout all of our realm, but they should not sell by the ell.”¹³² This meant that the local merchants had a monopoly on the retail sale, a surviving element from an abandoned general staple right. In 1449, despite the apex of the Hungarian Kingdom’s pressure, the Moldavian lord was still preserving the local monopoly on the retail sale of cloth: “but the linen and the wool thick fabric should be sold by the ell, and the cloth should be sold by the piece, by whoever will trade them.”¹³³

The variety of the taxes included in the Moldavian customs network makes difficult, if not impossible, any comparison between the duties paid by the Lviv and the Braşov merchants.¹³⁴ Up to the sixteenth century, the Bistriţa trade with Moldavia was not restricted by a mandatory staple right, most probably because the third Saxon Transylvanian commercial hub was not involved in an intense trading exchange between West and East. The Bistriţa trade with Moldavia was regulated

¹³⁰ *Ibidem*, pp. 742–745; see also pp. 759–761.

¹³¹ Furthermore, at the peak of the Moldavian-Hungarian crises, Moldavia, with Polish support, used to resort to blocking the passage of ships upstream the Danube, towards Kilia; as it happened in 1429, at Alexander the Good’s command. There was a 1438 Polish project that aimed to redirect the Oriental goods coming through Kilia towards Poland and Bohemia; see Şerban Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg*, p. 432. These actions and projects constituted a serious threat to Braşov’s connection with the Black Sea. John Hunyadi’s reaction from 1448, when he took control of Kilia, set the ideal circumstances for the Hungarian Kingdom’s Black Sea trade.

¹³² Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, pp. 709–710.

¹³³ *Ibidem*, pp. 743–745; confirmed more extensively in 1452, *ibidem*, pp. 759–762 and by Stephen the Great in 1458; Ioan Bogdan, *Documente*, vol. II, pp. 261–265.

¹³⁴ For the three different kinds of taxation in Moldavia, during the fifteenth and the sixteenth centuries – on value, on measure (weight or volume) and on count – see I. Nistor, *Das moldauische Zollwesen im 15. und 16. Jahrhundert*, in “Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich,” 36, 1912, 1–2, pp. 244–245.

by two customs tariffs: one set by the voivode of Transylvania, Stibor of Stiboricz, and another, no longer extant, by the Moldavian Lord Alexander the Good.¹³⁵

An extremely important reference to Alexander the Good's policy with regard to the Tatar trade comes from a letter sent on 14 March 1428 by the khan of the Golden Horde, Ulug Muhamed, to the Ottoman sultan, Murad II. According to the khan's letter, the Moldavian lord had blocked the Tatar merchants' access to the Ottoman Empire through Moldavia: "although we had sent people to your realm, they could not pass through, as the Romanians ("Ulak") said they cannot pass [...], therefore, let me know how we could best get rid of this unfaithful Romanian. The merchants that travel by land and by sea should understand the poor merchants' lives."¹³⁶

Too scarce information survived regarding the Genoese trade in Moldavia and its status; therefore, it is impossible to draw a conclusive overall image. Some mid-fifteenth-century sources hint at the existence of a Genoese customs point at Cetatea Albă, suggestive for the trading autonomy that Genoa certainly had in this key Black Sea port.¹³⁷ The Genoese merchants' infiltration in the Moldavian trade and their connections with Lviv are documented without a shred of doubt,¹³⁸ although we are unable to specify in which conditions they occurred. Certainly, during the first decades of the fifteenth century, the Genoese merchants were allowed to take their goods up to Lviv on the Moldavian road. The royal act from 1444, which renewed Lviv's staple right, referred to those "transmarini" merchants that came to the town, including the "mercatores Italici." They were forbidden from selling the Lviv goods in Moldavia, so as not to impair the Ruthenian merchants' interests.¹³⁹ It is

¹³⁵ Hurmuzaki, vol. XV/1, pp. 7–8.

¹³⁶ Marcel D. Popa, *Aspecte ale politicii internaționale a Țării Românești și Moldovei în timpul lui Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun*, in "Revista de istorie," 31, 1978, 2, pp. 254–255 and the analysis from pp. 262–264. M.D. Popa considers, probably with good reason, that Alexander the Good's decision referred not only to the Tatar merchants' transit towards the Ottoman Empire, but also to the "the Tatar merchants' trade to Wallachia." Therefore, this seems to be the case of a total staple right applied by Moldavia to one of its trading partners.

¹³⁷ According to Bogdan Petriceicu Hasdeu, Alexander the Good issued a privilege for the Genoese trading in Moldavia; I. Nistor accepted the authenticity of such a privilege (see *Die auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 184), but N. Iorga convincingly rejected it (see *Istoria comerțului românesc*, vol. I, p. 119).

¹³⁸ In 1443 the Genoese Christophoro Frago transported from Lviv to Moldavia an important amount of cloth, see I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 31.

¹³⁹ "[...] secundo, ut mercatores italici vel alii quicumque pagani vel christiani de transmaritimis partibus, cum mercibus quibuscumque Leopoli venientes, ipsas merces sive res quascumque ultra depositum Leopoliense ducere non valeant neque praesumant, sed omnia ibidem deponere et vendere debent, venditisque mercibus predictis et aliis in Leopoli comparatis, illas in Valachia vendere non audeant, sed trans mare vendendo transferre teneantur, ne incolis, mercatoribus et deposito Leopoliensis civitatis praeiudicium causarent vel quovismodo inferent; si autem contra nostram presentem inhibitionem mercatores Italici vel alii quicumque pagani vel christiani de transmaritimis partibus in Valachia eorum merces vel res quascumque venderent, excedentes, extunc ipsis civibus et consulibus Leopoliensibus presentibus omnimodam damus facultatem de talibus excessoribus et huius decreti transgressoribus penas secundum exigentiam et estimationem mercium transgredientis vel transgredientium

impossible to tell, based on the available evidence, whether the tensions between Moldavia and Genoa had anything to do with the Polish king's decision to restrict the Genoese merchants' trading activities in Moldavia. During the same years, Genoa took certain retaliatory measures against the Moldavian trade, both on sea and on land, as response to a decision of the Moldavian voivode, Stephen, to confiscate the goods of an important Genoese merchant.¹⁴⁰ Nevertheless, the Moldavian-Genoese relations took a significant turn for the worse, which extended up to 1475, when the entire Genoese network in the Black Sea collapsed.¹⁴¹

THE CHANGE OF THE MOLDAVIAN LORDS' COMMERCIAL POLICY

As a result of a critical transformation in the geopolitical setting, the Moldavian lords, just as their Wallachian counterparts, decided to change their commercial policy with regard to their main trading partner. In both cases, the new pivotal actor that altered the geopolitical setting and triggered the change was the Ottoman Empire. The Ottomans' expansion to the Danube and into the Black Sea area overturned the previous initiatives and set a new political background. The trade and the commercial policies had to adapt to this new setting shaped by the Ottoman expansion.

For Moldavia, the Ottoman Empire's influence became predominant once Constantinople had fallen and the Ottoman control over the Straits was established. Heralding the lasting Ottoman hegemony, the sultan sent an ultimatum to all neighbouring polities, asking them to acknowledge his authority and to pay him tribute.¹⁴² In 1455–1456, after protracted adjournments and delays, Moldavia accepted the terms of the ultimatum.¹⁴³

From the very beginning, the actual document issued by the sultan's chancery for confirming Moldavia's tribute payment explicitly stated the commercial implications of the agreement. By acknowledging the peace concluded between him and Petru, the Moldavian lord, and the removal of all enmity between them, Sultan Mehmed II added: "and I commanded to all the merchants of his realm to come with their ships from Akkerman (Cetatea Albă) and to trade with the inhabitants of Adrianople, Bursa and Istanbul."¹⁴⁴ This commercial clause of the agreement corresponded to an essential Moldavian aim, related to the main long-distance trade

cum moderamine favoris capere et tollere," *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*, vol. V, Lviv, 1875, pp. 133–134; see also I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 185.

¹⁴⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. III, pp. 16–21.

¹⁴¹ These tensions seem to have extended also to Poland, see *ibidem*, pp. 22–23.

¹⁴² Șerban Papacostea, *Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwarzmeergebiet (1453–1484)*, in "Münchener Zeitschrift für Balkankunde," I, 1978, p. 219.

¹⁴³ Idem, *La Moldavie, État tributaire de l'empire ottoman au XVe siècle*, in "Revue roumaine d'histoire," XIII, 1974, 3, p. 447.

¹⁴⁴ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455–1774, Bucharest, 1976, p. 2.

route that crossed its territory. However, due to its commercial interests, Poland was equally interested in keeping the Moldavian road open and one has to remember that Poland was directly involved, if not in the actual writing of the Ottoman-Moldavian agreement, then at least in convincing the Moldavian lord to accept Mehmed II's ultimatum.¹⁴⁵ This agreement does not seem to have altered significantly the conditions of the trade done by and through Moldavia. It was only with the military and political events from the last quarter of the fifteenth century that significant commercial changes did occur.

As a reaction to the Black Sea polities' attempts to escape Ottoman tribute and to restore free trading, Mehmed II directed three expeditions against the key strategic sea-coast regions. The first, in 1461, led to the conquest of Trebizond and of all the northern seashore of Asia Minor. The second, in 1475, led to the downfall of Kaffa and put an end to the Genoese and Venetian dominion in the northern parts of the Black Sea. The third, in 1484, led to the annexation of Kilia and Cetatea Albă. Stephen the Great's wars against the Ottomans, which were part of a greater confrontation for the freedom of the Black Sea area and of the Danube, ended in a defeat with tremendous and long-lasting consequences. By controlling all the main trading hubs in the Black Sea, first and foremost its lock (the Straits), the Ottoman Empire could begin the economic exploitation of the neighbouring territories. Stephen attempted to prevent the Ottomans' definitive conquest of the Moldavian ports at the Black Sea, to which purpose the Moldavian lord sought Polish support and accepted to pay homage to King Casimir (Kolomea, 1485). However, once the Ottoman-Polish peace agreement was concluded, Stephen's attempt became obsolete.¹⁴⁶ Moldavia was caught between the Ottoman and Polish interests, which were, in turn, converging or agreed upon. This was to become the dominant feature of Moldavia's geopolitical background up to the end of the eighteenth century. Positioning his actions within this new setting, Stephen also concluded a peace agreement with the Ottoman Empire. This agreement was guaranteed by Moldavia's renewed alliance with Hungary and, in consequence, led to the breaking of the Polish alliance established by the Kolomea homage. This new direction inaugurated the last stage of Stephen's foreign policy: the confrontation with Poland through political actions, military conflicts and, a lesser known aspect, commercial disputes. The Polish-Ottoman political balance instituted by the peace agreement set the framework for Stephen's attempt to put an end to the long-established commercial regime of free trading throughout Moldavia, from Lviv to the Black Sea. Instead, Stephen was hoping to invest the Moldavian merchants with a new status, of a compulsory intermediary in the trade between Poland and the Ottoman Empire.

¹⁴⁵ Ș. Papacostea, *La Moldavie, État tributaire*, pp. 445–461.

¹⁴⁶ Idem, *De la Colomea la Codrul Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, in "Romanoslavica," XVII, 1970, p. 535.

The Polish-Ottoman peace and its subsequent confirmations stipulated, in general provisions, the freedom of trade between the two states. Accordingly, the merchants were supposed to travel freely throughout the realm of Moldavia, in order to arrive to the established trading points.¹⁴⁷ However, Stephen countered this Ottoman-Polish trading agreement. It is impossible to ascertain exactly when the Moldavian lord started to carry out his own commercial scheme, but most certainly it happened in this new geopolitical setting. Immediately after Stephen's death, in an attempt to resettle its relations with the Ottoman Empire, the Polish government sent an important embassy to the Porte. Amongst the instructions given to the envoy one could also find some provisions about trading. The most revealing point for understanding Stephen's commercial policy, included in these instructions, is the reference to the Moldavian lord's actions of obstructing the Polish and Ottoman merchants' travels through his realm. The hindrance was expressed either directly, or obliquely, by imposing the payment of some exorbitant customs duties for their goods. The Polish envoy was to advocate to Sultan Bayezid II: "Velit precipere quod libere mercatores vadant, quorum libertatem olim Joannes Stephanus Woyevoda Walachie violabat, non permitebat mercatores turcos ad nos venire et nostros ad vos et quando non potuit transitum facere prohibere, tunc imponebat vectigalia maxima gravando sicque eos depactando, propter quas depactiones mercatores non venibant, qui tempore patris vestre serenitatis libertatem habuerunt et crescebat amicitia fraterna inter dominos. Crescebant etiam thesaurorum augmenta et pax viguit tuta."¹⁴⁸ More than a century after its inauguration, the Lviv merchants'

¹⁴⁷ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, pp. 296–297.

¹⁴⁸ "May he deign to command that the merchants should travel without any restrictions. Their freedom was once infringed upon by Ioan Stephen, the Moldavian voivode, who hindered the Turkish merchants from coming to us and our merchants from travelling to you. When he was not able to stop the transit, he imposed some burdensome taxes that strained and extorted the merchants so much that they renounced to come anymore. The merchants enjoyed such a freedom during the reign of Your Serenity's father and, as a result, the brotherly friendship between their masters was enhanced. Moreover, their treasuries were enriched and the peace was secure." J. Garbacik, *Materiały do dziejów dyplomacji Polskiej z lat 1486–1516 (Kodeks zagrzebski)*, Wrocław, Warsaw, Kraków, 1966, p. 126. The Polish views on the freedom granted to the Moldavian merchants of trading in Poland was unambiguously expressed by John Albert in 1499, the year when the Moldavian-Polish peace was concluded: "subditisque suis mercatoribus cum mercibus generis et manierei cuiuslibet ad civitatem nostram Leopoliensem mercature gracia veniendi seu mittendi in eademque civitate nostra Leopoliensi mercandi et merces quaslibet, quas secum adduxerint seu illuc duxerint, exponendi, vendendi, res pro rebus commutandi et cambiendi et tandem in eadem civitate nostra standi, morandi et pausandi, quamdiu res et merces ipsorum vendiderint, vel pro rebus aliis commutaverint, exinde ad propria cum rebus et mercibus eorum si illas habuerint, redeundi tute, libere, secure sub tutela et protectione nostra [...]" Hurmuzaki, vol. II/2, Bucharest, 1891, p. 446. It seems obvious that the Moldavian merchants' freedom to trade in Poland stopped at Lviv. Barbu Cămpina also argued that Stephen the Great instituted a protectionist commercial policy in Moldavia, but from a completely different perspective, part of a rather personal overarching interpretation; see B. Cămpina, *op. cit.*, p. 32.

privileged regime of trading was cancelled by Stephen's new commercial policy. The new commercial direction was directly linked to Moldavia's withdrawal from the Polish relationship established in Petru Mușat's time. As the outcome of a geopolitical context that enabled Poland's domination over Moldavia, the privilege ceased to function when the context changed and when the Polish suzerainty came to an end. Stephen's attempt to secure a new status for Moldavia, of a trade intermediary between the Ottoman Empire and Poland, marked a new direction for its commercial policy. This new course was carried out intermittently, as the old trading regime based on Lviv's privilege was sporadically restored. In the end, the new political climate imposed by the Polish-Ottoman agreements prevailed. The fluctuations between the two tendencies closely followed political vacillations.

Stephen's first successors followed the commercial policy set at the end of his reign. Although by the 1510 peace treaty with Poland, Bogdan promised to allow the free circulation of Polish merchants through Moldavia towards the Ottoman Empire and Wallachia, he actually thwarted their access to the Lower Danube region.¹⁴⁹ At the beginning of Ștefăniță's reign, the actual aim of the Polish-Moldavian confrontation is revealed by another set of instructions given to a royal Polish embassy sent to the sultan: "Secundo: quod sit libertas eundi in Turciam mercatoribus subditis sue Maiestatis juxta privilegia et federa antiqua, alioquin esset ea res inconveniens mutue concordie, amicitie et federibus; quodque cives leopolienses habent privilegia vetera de emporio et depositorio suo que illis per Maiestatem regiam violari non possunt."¹⁵⁰ The ancient trading relationship between Poland and Moldavia was based on the Lviv merchants' privilege and on their right to travel freely towards the Ottoman Empire and Wallachia, as well as on Lviv's unlimited staple right. The terms of the royal instructions that insisted for the restoration of the ancient privileges reveal how much the Moldavian lordship's commercial conception had changed in the meantime. Poland's refusal to suppress Lviv's staple right triggered the Moldavian lord's reprisals. First and foremost, the Moldavian lord voided of substance the Lviv merchants' privilege: the right to travel freely through Moldavia.

In the aftermath of Suleiman II's victorious campaign in Moldavia, in 1538, the Moldavian commercial policy started to fluctuate more significantly. The 1539 Moldavian-Polish treaty confirmed the Polish merchants' ancient right to travel

¹⁴⁹ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, p. 111.

¹⁵⁰ "Secondly: according to the old privileges and treaties, the merchants subjects of His Majesty should be free to go into Turkey, otherwise it would be contrary to mutual concord, to friendship and to the treaties; the citizens of Lviv should have their old privileges regarding the depositing and their staple right respected and His Royal Majesty should not infringe these privileges." Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517–1527)*, Iași, 1943, p. 515.

freely through Moldavia towards the Ottoman Empire.¹⁵¹ However, once he gained back the throne, Petru Rareș returned to the policy of limiting the Polish trade in Moldavia. In the spring of 1546, the instructions given to a Polish envoy sent in Moldavia referred to Petru's determination to set market-boroughs for the oxen trade at the frontier. The Polish king considered it an unacceptable initiative and, suggestively, condemned it by invoking the Polish-Ottoman treaty that stipulated the merchants' free circulation in-between the two realms.¹⁵² In the autumn of the same year, the actual meaning of the conflict is more overtly expressed in a new set of royal instructions. This time the instructions were meant for the Polish representatives to a joint frontier commission, a Polish-Moldavian one. Taking note of Petru Rareș's refusal to comply with the provisions of the Polish-Ottoman treaty, the Polish king observed that the Moldavian lord instituted: "a new emporium and he does not let anyone to bypass it or if he does, he gives a hard time to those merchants who returned to our villages, as he takes their goods, he puts them in prison and he even puts some of them to death. All these actions come against the treaty concluded between our realms and, furthermore, also against the one with the Turkish sultan." The instructions continue by outlining the Moldavian reasoning in this controversy: "If they claim that the Moldavian merchants are allowed to travel only through [actually to] Lviv, our emissaries would answer that the Lviv emporium is an ancient one and that it existed before we concluded the treaty, as the Moldavian voivode's emporia are new and had been established afterwards. Therefore, they should not harm our subjects."¹⁵³

However, Iliăș, Petru's immediate successor, confirmed once again the Polish ancient privileges.¹⁵⁴ During Alexander Lăpușneanu's reign, the two directions in the Moldavian commercial policy alternated. At the beginning of his reign, placed under the renewed Polish suzerainty, Lăpușneanu also enhanced the Polish merchants' free trading regime in Moldavia.¹⁵⁵ However, later on, he set again the border market-boroughs for the Polish-Moldavian trade.¹⁵⁶ Nevertheless, towards the last decades of the sixteenth century, under the double pressure coming from the Ottomans and from the Poles, the new direction of the Moldavian commercial policy, initiated by Stephen the Great when cancelling the Lviv merchants' privilege, was abandoned.¹⁵⁷

¹⁵¹ Hurmuzaki, supplement II, 1, pp. 119, 124.

¹⁵² Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Bucharest, 1979, p. 107.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 121.

¹⁵⁴ *Ibidem*, pp. 146–147.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 187.

¹⁵⁶ *Ibidem*, pp. 194–196.

¹⁵⁷ I. Nistor, *Das moldauische Zollwesen*, pp. 246–247.

III. TRADE ROUTES AND STATE-BUILDING. THE LONG-DISTANCE TRADE ROUTES AND THE MAKING OF WALLACHIA AND MOLDAVIA

For a long time, scholars ignored the role played by the long-distance trade routes in the making of medieval Wallachia and Moldavia. The first to open this field of research, as in many instances, was Nicolae Iorga, who noticed the correlation between the two historical phenomena. By using his unique, overarching and penetrating perspective, characteristic of all his historical writings, N. Iorga was the first to discover and to emphasise the overwhelming political role played in the fourteenth century by the long-distance trade routes that crossed Wallachia and Moldavia in the making of the two medieval polities. The Romanian scholar was writing in 1912 thus: “The double state-creation – *i.e.* Wallachia and Moldavia – was also required by the great necessities of the global economic life that oversaw the late coagulation of free peasants’ communities around the two lordly centres.” After he described the roads that linked the southern Carpathians to the Danube and the context in which Poland’s trade route through Moldavia emerged, N. Iorga concluded: “As Wallachia, Moldavia guarded the road, guaranteed the peace and secured the trade.”¹⁵⁸ Eight years later, in 1920, the Romanian scholar asserted: “As it was observed for some time and as I explicitly stated it in the past, the making of our principalities, firstly of Wallachia at Argeș, around 1300, and then of Moldavia at Baia, around 1360, should be linked to a trade route going from north to south, or better say to its three ramifications across Wallachia, which distinguished themselves in the end, and to the one or two that crossed Moldavia.”¹⁵⁹ Two years later, in a series of conferences given at Sorbonne, Iorga returned to this subject: “The Lower Danube trade route was to give rise to a state, while the other trade route, that of Crimea and Kaffa [...], was to shape another state, an analogous one, which firstly emerged in the Carpathians, but soon descended towards the Danube. These were the conditions that required the foundation, with the help of the Romanian race, of a Romanian principality that guarded the Lower Danube and of the foundation, after a few decades, towards 1359–1360, of the Moldavian principality in the valleys of the Dniester, the Prut and the Siret.”¹⁶⁰ The idea was fully developed in a study whose title encapsulated the author’s interpretation: *Drumurile de comerț create de statele românești (Trade Routes as Creators of the Romanian States* – Bucharest, 1928).¹⁶¹

¹⁵⁸ N. Iorga, *Trei lecții de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912, pp. 23–24.

¹⁵⁹ Idem, *Drumuri vechi*, Bucharest, 1920, pp. 9–10.

¹⁶⁰ Idem, *Points de vue sur l’histoire du commerce de l’Orient au Moyen Âge*, Paris, 1924, pp. 93–94.

¹⁶¹ Towards the end of his career, Iorga downplayed to a certain extent this interpretation on trade routes and the making of the Romanian states, which he had previously argued repeatedly and emphatically. Thus, in 1939, Iorga claimed that “it would be a mistake to believe that only the trade

N. Iorga's interpretation of the correlation between trade route and state-building in the cases of Wallachia and Moldavia was taken over, entirely or partially, by some of the most distinguished medievalists from his students' generation. In an attempt to explain the dual statehood in the medieval history of the Romanians, Petre P. Panaitescu considered the "opening of trade routes"¹⁶² to be one of the most important driving factors in the medieval state-making of Wallachia and Moldavia. While he was investigating the context in which the main long-distance trade route across Moldavia emerged in the fourteenth century, Gheorghe I. Brătianu noticed more emphatically that the principality established itself, in the beginning, as a guardian of this trade-route in the making, thus, "in this case the road could have made the state."¹⁶³

During the last decades, the historical interpretation of the emergence of the medieval Romanian states changed its perspective. The focus was placed on the internal socio-economic phenomena – the development of an economic basis and the making of a noble feudal class that gave rise to a feudal state. Accordingly, Nicolae Iorga's interpretation of the active role played by the long-distance trade routes in our medieval history was turned into oblivion, if not even discredited. Nevertheless, the recent studies on the concept of "state-building" showed that it was an extremely complex and lengthy process – for Wallachia and Moldavia as for any other feudal polity. In order to be understood properly, such a process had to be analysed within a larger historical framework. These remarks resuscitated the correlation identified by N. Iorga between trade-routes and state-making. With the due nuances required by recent scholarly findings, Iorga's correlation should be added to the complex fabric of reasons underlying the emergence of the Romanian medieval states. Thus, we should try to disentangle the role played by the trade-routes in this fabric of reasons.

The end of the Byzantine monopoly over the Black Sea that came with the crusaders' conquest of Constantinople (1204) transformed this region into the main link of a trade that connected the Mediterranean to Central Asia and to the Far East. In the second half of the thirteenth century and especially during the fourteenth one, the Black Sea became the most important intermediary in the long-distance trade, thus triggering massive socio-economic and political changes in Europe. The Black Sea was, according to a well-informed Venetian source from the mid-fourteenth century, "the source of all goods." Consequently, the access to the Black Sea became hotly disputed and the stake of constant and fierce political and military confrontations. The rivalry between the Venetians and the Genoese for the

routes had made our realm"; idem, *Elemente economice în cultura noastră*, in *Conferințe și prelegeri*, Bucharest, 1943, p. 50.

¹⁶² Petre P. Panaitescu, *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?*, in idem, *Interpretări românești*, Bucharest, 1947, p. 132.

¹⁶³ Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, Bucharest, 1940, p. 111.

control over the Black Sea trade sparked three great clashes between the two Italian commercial republics, each at the head of a larger coalition that gathered political actors from the Mediterranean and from the Black Sea region.

The Black Sea strongly appealed not only to the Mediterranean actors, but also to those from Central Europe and the Baltic Sea region, an area largely covered by the Hanseatic League. With a delay of approximately one century, they also tried to establish a connection, directly or at least indirectly, with the Black Sea, that had become the main hub for the trade-routes that connected Europe to Asia.

The exchange of goods between Central Europe and, respectively, the Baltic region and the Black Sea grew more intense during the fourteenth century. As a result, the control over the roads that secured this connection triggered a rivalry amongst the regional powers no less intense than that of the Mediterranean thalassocracies for the Black Sea. Therefore, throughout the fourteenth century, the Black Sea became the focal point of the main long-distance trade routes, of Asian, Mediterranean and Central European itineraries. To quote the suggestive expression coined by the most celebrated historian of the Black Sea, Gheorghe I. Brătianu: it had become the “crossroads” of the global exchange economy, the hub where maritime, fluvial and land routes met and departed.

Two series of simultaneous international events, recently studied, shaped decisively the land route connections to the Black Sea: the offensive launched by the Eastern European powers against the Golden Horde, which lost important territories in its western dominions, and the replacement of the Mongol control over the northern and western shores of the Black Sea, including the mouths of the Danube, by the Genoese dominance. These political and territorial changes were closely connected to long-distance trade and, to a large extent, determined by it. In this new political climate, during the second half of the fourteenth century, the trade routes between Central Europe and the Black Sea developed across the Romanian lands, thus integrating them into the large trading exchange between Orient and Occident.

The settlement of Genoa as the dominant power at the mouths of the Danube and the Angevin Hungary's strife to open a connection through its dominions to the Black Sea, for its own commercial interests and for securing a share of the profits brought by this long-distance trade, shaped the main Wallachian road that linked Brașov to Brăila and, then, further, to the Black Sea. In 1358, Louis of Anjou outlined a region of customs exemptions between the rivers of Ialomița and Siret for the use of the Brașov merchants, the main agents and beneficiaries of this new trade route. A year later, a new stage of the conflict between the Hungarian Kingdom and Wallachia began. An important aspect of this conflict was the rivalry over the section of the road between Brașov and Brăila and, implicitly, for the corresponding territory. At the end of this fight, the trade route between Brașov and Brăila was under Wallachian control. In the meantime, Wallachia extended its territory up to what was to become its historical eastern frontier, obtained its

independence and acquired the institutions of a self-governing polity. The year 1368 proved to be a turning point in the long-term history of the Wallachian-Hungarian relationships. The Braşov merchants' privilege for travelling and trading on the Brăila road was renewed, but the one who did it was not, as in 1358, the Hungarian king, Louis, but the Wallachian lord, Vlaicu. In the struggle for the dominion over the Braşov-Lower Danube section of the great continental trade route that linked Central Europe to the Black Sea through Hungary and Transylvania, Wallachia ended by having its rights acknowledged.

Likewise, in the case of Moldavia, the struggle for controlling the long-distance trade route coincided with the final stage of state-building. Scholars had argued for some time that the territorial development of Moldavia, the second established Romanian polity, up to its historical frontiers, was achieved by the absorption of the "parathalassia" – the seashore. Unshackled from the Tatar dominion, this region came under the Moldavian lord's rule towards the end of Petru Muşat's reign or at the beginning of Roman's, who marked the event by including the phrase "lord from the mountains to the seashore" in his "intitulatio." As in the case of Wallachia, the last stage in the territorial state making was doubled in Moldavia by the assertion of the sovereign lordship and by the foundation of a metropolitan see, both institutions of a self-determining polity. However, equally important, these changes coincided with a new direction in the foreign policy, one that was evidently shaped by trade routes.

In 1386, in the middle of a war against the Tatars, the Genoese from Kaffa came into contact with the realm of Moldavia ruled by Petru I. The contact was made through Cetatea Albă, thus providing a terminus *ante quem* of its liberation from the Tatars. A year later, Petru I's Moldavia reoriented its foreign policy towards Poland, which restored its rule over the Russian Halych (by the 1387 Lviv homage, that instituted a feudal relationship between the two). It can be reasonably assumed that these political changes came with a new commercial link between Poland and the Black Sea, one that was controlled by the Genoese. This is the period when the transition from the Tatar route ("via Tartarica") to the Moldavian road ("via Valachica") took place. As Romanian and Polish scholars had noticed already for some time, this shift implied the replacement of the road between Lviv and the large region from Central Europe and the Baltic Sea that concentrated the Oriental trade, from the Black Sea to Poland and to the steppes on the northern shores of the Black Sea. The source recently discovered in the Genoese archives regarding the connection established between Kaffa and Moldavia in 1386 endorses the scholarly hypothesis that placed the moment when the great itinerary that linked the town of Lviv with the Black Sea shifted through Moldavia in the second half of the fourteenth century. Moreover, the same source provided a more precise chronology for this decisive shifting.

The context when the two long-distance trade routes emerged in Wallachia and Moldavia determined their status, which was shaped by the commercial interests

of the neighbouring states, for whom the two Romanian realms represented the gate to the Black Sea: the Hungarian and the Polish Kingdoms. The privileges granted to Brașov and Lviv – the cities that benefited from the position of a mandatory transition stage on the road to the Black Sea – made plain the status of the two neighbouring powers with regard to the trade routes. The prototype and the gist of these privileges was the outcome of the negotiations and compromise between the Hungarian Kingdom and Wallachia, during Louis of Anjou and Vlaicu, and, respectively, between Poland and Moldavia, most likely in the days of Władysław I Jagiełło and Petru I. The commercial privileges granted by the Romanian lords to the town of Brașov and Lviv had been a constitutive and essential feature of their relationships with the two neighbouring kingdoms.¹⁶⁴

The essential meaning of the two series of privileges, their gist, was to secure for the Brașov and Lviv merchants the free trade at the Danube mouths and at the Black Sea, as well as their connection to the Black Sea trading hubs. Therefore, by means of these privileges, Hungary and Poland established and maintained an open connection to the Black Sea through Wallachia and Moldavia. This was one of the main objectives of their trading interests and commercial policies. The privileges thwarted the possibility for the Wallachian and Moldavian lordships to introduce the staple right, which would have interrupted this direct connection. Therefore, the Romanian lords could not take advantage of the staple right, a medieval tool of commercial protectionism, while the trading regime inaugurated by the initial privileges endured. Moreover, these privileges sanctioned an asymmetrical relation, as the Wallachian merchants could not go further than Brașov and Burzenland, while the Moldavian ones were forbidden to pass beyond Lviv. Both cities were protected by the staple right granted to them by the Hungarian and, respectively, Polish kings.

Nevertheless, the two Romanian polities, *i.e.* their lords, asserted their right to profit from the advantages brought by the long-distance trade routes that crossed their territories. This partaking took the form of a network of customs imposed on the goods circulation on those sections of the trade routes controlled by them. One might notice a significant discrepancy between the customs regime set for the Brașov trade through and within Wallachia, embodied by extremely generous tax exemptions, and the Lviv trade through and within Moldavia, subjected to a more rigorous taxation and even to some incipient forms of the staple right. The discrepancy between the two customs regimes came from their different origins. The status of the Brașov trade in Wallachia was the outcome of a compromise, which had as a starting point the struggle of the Hungarian Kingdom to set a direct territorial corridor to the Lower Danube and to the Black Sea and, thus, to secure

¹⁶⁴ Some historians, such as Petre P. Panaitescu and Constantin Racoviță, argued that the feudal rapport between Poland and Moldavia was a by-product of the relationship fostered by the trade route between the two realms.

for the Braşov merchants the complete freedom to trade in the Black Sea region. Such an attempt did not and could not exist at the origins of the trading relationship between Poland and Moldavia.

The privileged status of the Braşov and Lviv merchants was the outcome of the Hungarian and Polish hegemony in the region between the Carpathians and the Danube. Consequently, it ended once this political supremacy ceased. In the second half of the fifteenth century, the Ottomans seized the Black Sea region and took control of the entire Middle and Lower Danube course, from Buda to the sea. As a result, they reorganized the trading activities on the traditional itineraries according to their own views and for their own benefit. The circulation of goods continued, but the commercial pulse on these routes was upturned. The Braşov and Lviv merchants were no longer the main trading agents on the Wallachian and Moldavian roads. The Turkish merchants or, more properly said, the Levantines placed under Ottoman protection increasingly trekked these roads the other way around. Thus, by securing their freedom to travel through the territory of Wallachia and Moldavia, they managed to reach an area previously dominated by the Transylvanian and Polish merchants.

The two Romanian realms squeezed in a brief interlude of protectionist commercial policy between the hegemony of the Central European kingdoms and the Ottoman control. From a commercial point of view, the first hegemony was embodied by the privileges for Braşov and Lviv merchants granted by Wallachia and Moldavia. As for the second hegemony, it secured for the Ottoman trading agents the freedom to circulate towards Central Europe and, then, it included the two realms, up to the nineteenth century, under the regime of the capitulations.

Fostered in a favourable climate due to the balance of power between the main regional actors, this protectionist commercial policy manifested through the struggle to achieve parity in the trading relationships with the Hungarian and the Polish Kingdoms. This meant obtaining the freedom to travel beyond Braşov and Lviv for their own merchants, in other words, removing the obstruction that had been so far represented by the staple right of the two cities. When this objective failed, the protectionist policy of the two realms took another direction. Border trading points were established, and Wallachia and Moldavia assumed the role of an obligatory intermediary between the two cities, on the one hand, and the Black Sea and the Danube trading, on the other. The new course in the Wallachian commercial policy with regard to Hungary began during Vladislav II's reign (1446–1456) and was applied most forcefully during the reigns of Radu the Fair and Neagoe Basarab. In Moldavia, the new course was initiated by Stephen the Great after the loss of Kilia and Cetatea Albă, in the context generated by these events, and was continued by his successors up to the mid-sixteenth century.

To conclude and to come back to the issue of the trade routes and state-building according to N. Iorga's views:

(1) The trade route did not make the state, as the great scholar argued, seduced by the enthusiasm of discovering an extremely important correlation in our history. Nevertheless, the trade route and the struggle for controlling it was a decisive component in the final stage of the making of the feudal state, both in the case of Wallachia, and in that of Moldavia. This struggle gave an impetus to the territorial extension of the two polities towards their historical frontiers and established the direction of this expansion (the Danube mouths and the Black Sea).

(2) In the case of the two polities, the aim of securing the control over the great trade routes was an essential feature for concluding the state-building. Moreover, this aim also set one of the main directions in their foreign policy for one century and a half. The political relations fostered by trade routes throughout the fourteenth and the fifteenth centuries, as well as the rivalries and conflicts they generated, dominated the foreign relations of the two polities. The most obvious example of this historical phenomenon was the rivalry for Kilia and, through this town, for the control of the Danube mouth trade (Moldavia and Poland) or for securing the free trade (Wallachia and Hungary).

The two Romanian polities concluded their consolidation in a larger political context shaped by the emergence of the great long-distance trade routes. As these routes passed through their territories, they also set the leading features of their commercial policies. These traits were inscribed in the privileges granted by the Wallachian lords to the town of Brașov and by the Moldavian ones to the town of Lviv. This privileged regime of the foreign merchants survived until the Ottoman Empire's expansion into the Black Sea and to the Lower Danube modified substantially the structure of the long-distance trade.

TRADE ROUTES AND STATE-BUILDING. THE EARLY COMMERCIAL POLICY OF MEDIEVAL WALLACHIA AND MOLDAVIA

Abstract

During the second half of the fourteenth century, Central Europe and the Baltic Sea were connected with the Black Sea, "the crossroads of international commerce," by two great trade routes, one passing through Hungary, Transylvania and Wallachia and reaching the Danube and the Black Sea ports, and the other stretching from Silesia and the Baltic ports towards the Black Sea, through Moldavia. Given their paramount importance, the sections of these routes controlled by the two Romanian polities became the source of a permanent rivalry between the regional powers and particularly between Hungary and Poland.

After several failed attempts, during the thirteenth and fourteenth centuries, to impose its direct control on the final section of the first route, Hungary was forced to come to terms with Wallachia, which had no intention of giving up a part

of its territory, nor the great revenues resulting from the taxation of the Black Sea trade. The compromise resulting from this conflict of commercial interests created an unequal rapport between the merchants of Braşov, the Hungarian city situated at the Wallachian border, and their Wallachian counterparts: while the first were able to move freely towards the Danube and Black Sea ports, as well as in the overseas territories and within Wallachia, given the extremely favourable customs regime, the Wallachian merchants were not allowed to travel beyond Braşov and Burzenland, because of the staple right granted to the city by the kings of Hungary. A similar rapport was established between Moldavia and the city of Lviv, Poland's commercial outpost to the Black Sea, although the Moldavian customs regime was far more advantageous than the one in Wallachia. This unequal rapport between the two Romanian polities and the Kingdoms of Hungary and Poland was the commercial expression of the political hegemony of the two Catholic powers and lasted until the second half of the fifteenth century, when their influence declined; it was at this moment that Wallachia and – soon afterwards – Moldavia tried to assume an intermediary trade function between the Black Sea and Central Europe. However, the victories of Sultan Suleyman II and the ensuing Ottoman hegemony over the region between the Carpathians and the Danube put an end to this new tendency of the Romanian polities' trade policy, which had to give way to the interests of Turkish trade.

As a conclusion, the author reopens the debate on the rapport between the foundation of the Romanian states and the disappearance of the international trade routes that crossed their territory, presenting the merits and limitations of the original thesis, advanced by Nicolae Iorga 50 years earlier.

Keywords: international trade; state foundation; Wallachia; Moldavia; Polish Kingdom; Hungarian Kingdom; Ottoman Empire

IDEOLOGIE ȘI PRACTICĂ POLITICĂ

„ÎN VIAȚA DOMNIEI MELE ...”: O VECHE FORMULĂ DE CANCELARIE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DIN VEACUL AL XV-LEA

LIVIU MARIUS ILIE*

Într-o lucrare apărută în urmă cu câțiva ani și dedicată Țării Românești medievale, autorul observa că „singurul corpus consistent de surse pentru această perioadă este cel al hrisoavelor domnești”¹. Studiarea, comparația și repunerea constantă în discuție a actelor emise de cancelaria domnilor Ungrovlahiei pot duce la o mai bună înțelegere a modului în care aceștia și-au imaginat și exercitat puterea.

Studiul de față își propune examinarea unei formule de cancelarie, analiza urmând a fi făcută pe actele emise de domnii Țării Românești medievale până în deceniul întâi al secolului al XVI-lea; din perspectiva limitelor cronologice privind emitenții acestor acte, trebuie subliniat că formula apare pentru prima dată în cancelaria lui Mircea cel Bătrân², articolul de față oprindu-se la actele emise de Radu cel Mare. Limita cronologică superioară – domnia lui Radu cel Mare – este una asumată; formula continuă a fi folosită și în anii următori, spre exemplu, în timpul domniilor lui Mihnea cel Rău și Neagoe Basarab³, analiza cu privire la secolul al XVI-lea urmând a face obiectul unei lucrări separate⁴.

ISTORIOGRAFIA UNEI TRADUCERI

Formula de cancelarie care urmează a fi analizată este introdusă de expresia „АѦ ЖИВОТА ...”, aceasta diversificându-se ulterior în alte variante diplomatice, pe

* Universitatea din Craiova; lvmilie2@gmail.com.

¹ Marian Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, Iași, 2013, p. 13.

² Formula de cancelarie nu se găsește în actele domnești slave care s-au păstrat de la Vladislav I [*Documenta Romaniae historica* (în continuare: DRH), seria B, *Țara Românească*, vol. I, (1247–1500), ed. P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc, București, 1966, doc. 6, p. 17–19] și Dan I (*ibidem*, doc. 7, p. 19–22). În cele ce urmează, documentele vor fi cel mai adesea citate din colecția DRH, recursul la alte ediții făcându-se, în principal, pentru a evidenția diferențele de traducere sau, mult mai rar, pentru a cita documente care nu au fost cuprinse în aceasta.

³ DRH, B, vol. II, (1501–1525), ed. Ștefan Ștefănescu, Olimpia Diaconescu, București, 1972, doc. 58, p. 122, 125; doc. 193, p. 372, 374.

⁴ Am ales să folosesc în titlul articolului „veacul al XV-lea” pe de o parte ca urmare a faptului că pentru secolul al XIV-lea informațiile sunt fragmentare, iar pe de altă parte pentru că includerea unor informații de la începutul secolului al XVI-lea a fost făcută doar pentru a nu întrerupe domnia lui Radu cel Mare.

parcursul secolului al XV-lea și la începutul celui următor. Cele trei variante principale sunt: „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”, „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЪИНА ГОСПОДСТВА МИ” și „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЪИНОВЪ ГОСПОДСТВА МИ”.

O primă chestiune interesantă este cea legată de traducerea acestei formule. Diversitatea traducerii – cu toate variantele sale – impune o clasificare, aceasta urmând a fi făcută într-o manieră cronologică. Cele mai vechi traduceri se datorează celor care au „tălmăcit [...] de pe limba slovenească pre limba rumânească”⁵ vechile hrisoave din limba sursă, copiile românești realizate de aceștia fiind singurele cunoscute astăzi, iar originalele slave fiind pierdute, distruse sau încă nepuse în circulație. Existența doar a acestor copii românești duce la imposibilitatea de a face o confruntare cu originalul pentru a vedea formula de cancelarie inițială, după care s-a realizat traducerea. Primul document provine din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, este nedatat, iar formula este „în viața [s.m.] domniei mele și până în viața [s.m.] fiului meu cela iubitul, Io Mihail voevod”⁶. Al doilea document a fost emis de „Dan voievod” la 7 octombrie 1428 și are formula „până în viața [s.m.] domnii mele și până<ă> în viața [s.m.] născuților dintâiu feciorii domnii mele, Danciul și Basarab”⁷. Ultimele trei acte domnești au fost toate emise de Vlad Dracul, la 1, 10 și 23 august 1437, formulele de cancelarie păstrate în traducere fiind „până în viața [s.m.] domnii mele și până în viața [s.m.] fiilor domnii mele, Mircea și Vladu”⁸, „până în viața [s.m.] domniei mele și până în viața [s.m.] celor întâiu născuți fiii domniei mele, Mircea și Vladul”⁹ și, respectiv, „în viața [s.m.] domniei mele și în viața [s.m.] fiilor domniei mele, Mircea și Vladul”¹⁰.

La rândul lor, lucrările publicate în care apare formula de cancelarie analizată vor fi prezentate cronologic, în funcție de anul apariției. Bogdan Petriceicu Hasdeu traducea un act domnesc emis la 5 august 1524, folosind expresia „în viața [s.m.] domniei mele și în viața [s.m.] rudeniilor domniei mele”¹¹. Alexandru Ștefulescu, în traducerea unui document al lui Vlad Dracul din 2 august 1439, utiliza formula „în viața [s.m.] d[omniei] mele și în viața [s.m.] fiilor d[omniei] mele, Mircea și Vladul și Radul”¹², în timp Gheorghe Ghibănescu folosea următoarea variantă de traducere a unui document din 12 iunie 1487: „în timpul vieții [s.m.] domniei mele și în viața [s.m.] prea iubiților fii ai domniei mele, Radul și Vladul”¹³. Dinu C. Arion traducea formula de mai sus, păstrată într-un act domnesc al lui Mircea cel Bătrân din 10 iunie 1415,

⁵ Fragmentul este dintr-o copie românească a unui document nedatat al lui Mircea cel Bătrân (DRH, B, vol. I, doc. 12, p. 32).

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, doc. 61, p. 118.

⁸ *Ibidem*, doc. 83, p. 147.

⁹ *Ibidem*, doc. 85, p. 149.

¹⁰ Petronel Zahariuc, *Patru documente inedite din secolul al XV-lea privitoare la istoria Țării Românești*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 2008, doc. I, p. 167.

¹¹ „Archiva istorică a României”, an I, 1864, nr. 3 (22 august 1864), doc. 20, p. 21.

¹² Alexandru Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 183.

¹³ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (documente slavo-române între 1230–1546)*, vol. XVIII, Iași, 1927, p. 83.

prin varianta „în viața [s.m.] domniei mele și în viața [s.m.] fiului domniei mele, Mihail voevod”¹⁴. Editând și traducând mai multe documente ale lui Mircea cel Bătrân, Stoica Nicolaescu folosea în cea mai mare parte dintre ele traducerea „în vieața [s.m.] domniei mele și în vieața [s.m.] fiului domniei mele, Mihail voevod”, cu anumite variante ușor diferite în funcție de textul original¹⁵, dar și traducerea „cât voi trăi [s.m.] domnia mea și cât va trăi [s.m.] fiul domniei mele, Mihail voevod” pentru un singur document¹⁶.

Concluzii interesante se pot desprinde din analiza celor trei ediții de documente interne ale Țării Românești emise până la sfârșitul secolului al XV-lea, care au apărut în deceniile IV–VII ale secolului trecut: volumul de documente editat de Petre P. Panaitescu¹⁷ și, respectiv, volumul I al seriei B din colecțiile DIR¹⁸ și DRH¹⁹.

P.P. Panaitescu a folosit în mod constant aceeași traducere pentru formula „**ДО ЖИВОТА ...**” din toate documentele interne ale Țării Românești emise până la anul 1490. Prima variantă, „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ**”, a tradus-o prin „cât va trăi [s.m.] domnia mea”, aceasta regăsindu-se în patru acte interne, provenite de la Mircea cel Bătrân, Radu Praznaglava, Radu cel Frumos și Vlad Călugăru²⁰. A doua variantă, „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫННА ГОСПОДСТВА МИ**”, a tradus-o prin „cât va trăi [s.m.] domnia mea și cât va trăi [s.m.] fiul domniei mele”, aceasta păstrându-se în șapte hrisoave ale lui Mircea cel Bătrân²¹. A treia variantă, „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ**”, a tradus-o prin „cât va trăi [s.m.] domnia mea și cât vor trăi [s.m.] fiii domniei mele”, aceasta găsindu-se într-un document al lui Mihail, în două documente care îl au ca emitent pe „Dan voievod”, în cinci acte domnești ale lui Vlad Dracul și într-unul al lui Vladislav al II-lea²².

¹⁴ Dinu C. Arion, *Din hrisoavele lui Mircea cel Bătrân, 1386–1418. Studiu de istorie a dreptului român*, București, 1930, doc. XVIII, p. 35.

¹⁵ „în vieața [s.m.] domniei mele și în vieața [s.m.] fiului domniei mele, Mihail voevod” într-un document din 28 martie 1415 (St. Nicolaescu, *Documente inedite de la Mircea cel Bătrân 1386–1418*, extras din „Revista Muzeului și Pinacotecii Municipiului București”, II, [1936], doc. VI, p. 23); „în vieața [s.m.] domniei mele sau în vieața [s.m.] fiului domniei mele, Mihail voevod” într-un document din 10 iunie 1415 (*ibidem*, doc. VII, p. 25); „în vieața [s.m.] domniei mele și a fiului domniei mele, Mihail voevod” într-un document nedatat în original (*ibidem*, doc. IX, p. 30); „în vieața [s.m.] domniei mele și în vieața [s.m.] prea iubitului fiu al domniei mele, Ioan Mihail voevod” într-un document nedatat în original (*ibidem*, doc. XI, p. 35); „în vieața [s.m.] domniei mele și în vieața [s.m.] fiului domniei mele, Io Mihail voevod” într-un document nedatat în original (*ibidem*, doc. XII, p. 38).

¹⁶ Documentul este nedatat în original și reprezintă o danie pentru Mănăstirile Cozia și Cotmeana (*ibidem*, doc. X, p. 32).

¹⁷ P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, vol. I, *Documente interne (1369–1490)*, București, 1938.

¹⁸ *Documente privind istoria României* (în continuare: DIR), seria B, *Țara Românească*, [pt. I], *Veacul XIII, XIV și XV*, [vol. I], (1247–1500) (în continuare: XIII–XIV–XV), București, 1953.

¹⁹ DRH, B, vol. I.

²⁰ P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, vol. I, doc. 7, p. 47; doc. 43, p. 130; doc. 104, p. 254; doc. 153, p. 347.

²¹ *Ibidem*, doc. 23, p. 90; doc. 24, p. 92–93; doc. 25, p. 95; doc. 27, p. 98; doc. 28, p. 101; doc. 31, p. 109; doc. 32, p. 111–112.

²² *Ibidem*, doc. 35, p. 115; doc. 51, p. 149; doc. 53, p. 152; doc. 70, p. 183; doc. 71, p. 185; doc. 73, p. 189; doc. 74, p. 192; doc. 82, p. 209; doc. 94, p. 233.

Trebuie spus că în cea de-a doua variantă, fiul nominalizat a fost tot timpul Mihail, în timp ce în a treia variantă, fiii domnești au fost uneori nominalizați, alteori nu.

În volumul I al seriei B din colecția DIR, formula „ДО ЖИВОТА ...” a fost tradusă prin „cât va trăi ...” în absolut toate documentele care se găseau și în ediția lui P.P. Panaitescu și pe care le-am menționat mai sus²³. În plus față de ediția acestuia, în DIR au fost publicate alte patru acte domnești cu formula amintită. Un prim document conține varianta „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”, care a fost tradusă prin „cât va trăi [s.m.] domnia mea”; documentul nedatat a fost emis de Radu cel Mare²⁴, iar neincluderea sa în volumul lui Panaitescu este o urmare a faptului că acesta s-a oprit cu editarea documentelor la 1490, anterior începutului domniei lui Radu cel Mare. Tot în afara limitei superioare cronologice a volumului lui Panaitescu se găsește și documentul din 16 martie 1494, emis de Vlad Călugărul și incluzând varianta „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ”, traducerea oferită fiind și în acest caz „cât va trăi [s.m.] ...”²⁵. Din aceeași categorie face parte și hrisovul din 12 iunie 1487, emis de același Vlad Călugărul, în a cărui traducere formula este redată tot prin „cât va trăi [s.m.] ...”²⁶. Interesant din perspectiva traducerii este cel de-al patrulea document, nedatat în original și avându-l ca emitent pe Mircea cel Bătrân. Formula sensibil diferită de cea de mai sus este „ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ПРѢВЪЗЮБЛЕННАГО ДАТЦА ГОСПОДСТВА МИ, Ъ ѿ МИХАИЛА ВОЕВОДА” și a fost tradusă de editorii DIR prin „până în viața [s.m.] domniei mele și până în viața [s.m.] preaiubitului copil al domniei mele, Io Mihail voevod”²⁷. Se observă aici opțiunea pentru varianta „până în viața [s.m.] ...” față de „cât va trăi [s.m.] ...”, folosită constant mai sus; trebuie menționat faptul că în acest caz formula introductivă este „ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ...”, iar nu „ДО ЖИВОТА ...”, asupra acestor diferențe urmând a reveni mai jos.

Independent de volumul I al seriei B a DIR, Damian P. Bogdan a publicat în volumul al II-lea al *Introducerii* la aceeași colecție un studiu de diplomatică slavo-română; pentru documentul lui Vladislav al II-lea din 2 august 1453, acesta a tradus formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ” prin „în viața [s.m.] domniei mele și a fiilor domniei mele”²⁸.

Editorii volumului I al seriei B din DRH – același P.P. Panaitescu, căruia i s-a alăturat Damaschin Mioc – au tradus formula „ДО ЖИВОТА ...” prin „cât va trăi ...” în toate actele în care apare aceasta²⁹; față de colecția DIR, DRH-ul nu are niciun document în plus care să conțină formula „ДО ЖИВОТА ...”. O mențiune specială trebuie făcută pentru documentul lui Mircea cel Bătrân amintit mai sus, care conține

²³ DIR, B, XIII–XIV–XV, *passim*.

²⁴ *Ibidem*, doc. 246, p. 234.

²⁵ *Ibidem*, doc. 233, p. 225.

²⁶ *Ibidem*, doc. 191, p. 187.

²⁷ *Ibidem*, doc. 46, p. 62.

²⁸ Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în DIR, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 99, n. 4.

²⁹ DRH, B, vol. I, *passim*.

formula „ДЖЕ ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДЖЕ ДО ЖИВОТА ПРЕВЪЗЛЮБЕННАГО ДАТЦѦ ГОСПОДСТВА МИ, Ъу МИХИЛА ВОЕВОДѦ”; editorii DRH au tradus-o prin „*cât va trăi* [s.m.] domnia mea și *cât va trăi* [s.m.] preaiubitul copil al domniei mele, Io Mihail voievod”³⁰.

Într-un document din 9 februarie 1433, emis de Alexandru Aldea, s-a păstrat o formulă de cancelarie apropiată de cele de mai sus: „ДО ЖИВОТА МОЕГО”. Neinclus de P.P. Panaitescu în volumul său de documente, actul domnesc a fost publicat în DIR, traducerea pe care editorii au dat-o fiind „*până la* [s.m.] moartea mea”³¹. Documentul a fost reluat în ediția DRH, unde s-a folosit aceeași traducere ca în DIR³². Un alt document, necuprins în edițiile de mai sus, datează din 15 martie 1433 și a fost emis de Alexandru Aldea pentru Mănăstirea Bolintin; formula de cancelarie conținută este „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”³³ și a fost tradusă prin „*până în viața domniei mele*”³⁴.

După prezentarea acestor variante, se impun câteva observații referitoare la formula de cancelarie introdusă de „ДО ЖИВОТА ...”. „ДО” este o prepoziție construită cu genitivul, tradusă prin „*până*” sau „*până la*”, ea putând avea și „accepții temporale”³⁵, în timp ce „ЖИВОТЪ” este un substantiv masculin care înseamnă „*viață*” sau „*vietate*”³⁶. Prin alăturarea celor doi termeni se poate observa că o traducere *ad litteram* este foarte greu de făcut în limba română modernă, construcția care ar rezulta fiind „*până la viața*”. Este evident că această formulă este una forțată lingvistic, de aceea variantele de traducere au ocolit-o. În aceste condiții, editorii au preferat să adapteze textul slav la limba română modernă și nu este de mirare că au apărut mai multe variante de traducere, pe care am încercat să le enumăr mai sus. Acestea se încadrează în trei mari categorii, „ДО ЖИВОТА ...” având următoarele opțiuni de traducere, în funcție de apariția lor cronologică: „*până în viața ...*”, „*în viața ...*” și „*cât va trăi ...*”.

Prima variantă – „*până în viața ...*” – este cea pe care au oferit-o „dascălii slovenești”, iar dintre editorii moderni, P.Ș. Năsturel și C. Bălan; aceasta este și cea mai apropiată ca traducere de textul păstrat în limba sursă, ea conținând atât substantivul „*viață*”, cât și prepoziția „*până*”. Totuși, varianta are neajunsul utilizării unei sintagme nefirești în limba română, apărând drept forțată și lăsând loc unor interpretări; lucrul acesta este explicabil și prin faptul că ea a fost folosită în bună măsură într-o perioadă în care limba română modernă nu se definitivase. A doua variantă – „*în viața ...*” – a fost folosită de mai mulți editori de documente medievale românești, începând cu Bogdan Petriceicu Hasdeu și terminând cu Damian P. Bogdan. Aceasta se depărtează puțin de textul original, păstrează substantivul

³⁰ *Ibidem*, doc. 24, p. 58.

³¹ DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 83, p. 94.

³² „*până la* [s.m.] moartea mea” (DRH, B, vol. I, doc. 74, p. 137).

³³ P.Ș. Năsturel, C. Bălan, *Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru Mănăstirea Bolintin*, în „*Revista istorică*”, s.n., III, 1992, nr. 5–6, p. 485.

³⁴ *Ibidem*, p. 486.

³⁵ A. Zacordoneț, *Curs de limba slavă veche*, București, 1962, p. 285.

³⁶ T. Macovei, *Texte paleoslave și slavone. Dicționar slavo-român*, Iași, 1977, p. 44.

„viață”, dar înlocuiește prepoziția; sensul ei este unul inteligibil pentru cititorul de astăzi. A treia variantă – „cât va trăi ...” – este cea mai depărtată de textul original, astfel că nu mai apare nici substantivul, nici prepoziția din fragmentul slav; la fel ca în cazul celei de-a doua, această versiune de traducere se adaptează specificului limbii române moderne. Așa cum arătam mai sus, această ultimă variantă a fost utilizată o singură dată de Stoica Nicolaescu, însă a devenit o constantă la P.P. Panaitescu, acesta folosind-o de fiecare dată în volumul de documente interne ale Țării Românești. S-ar putea spune că formula „cât va trăi ...” este mai degrabă o adaptare, iar nu o traducere a textului original, depărtarea totală față de formula „АѦ ЖИВОТА ...” provenind din libertatea pe care numai un mare slavist ca P.P. Panaitescu și-o putea asuma. Varianta sa a fost pe deplin asumată și în colecția DIR, fiind, evident, împrumutată și în DRH, acolo unde Panaitescu a fost editor.

Un document interesant pentru această discuție este cel al lui Alexandru Aldea datând din 9 februarie 1433, care avea formula „АѦ ЖИВОТА МОЕГО”. Stoica Nicolaescu a tradus expresia prin „în viața mea”³⁷; editorii DRH au folosit traducerea „*până la* [s.m.] *moartea mea*”³⁸. Se observă că în acest document „АѦ” a fost tradus prin „până la”, însă, evident, pentru o oferi o variantă inteligibilă, în traducere nu a mai fost folosit substantivul „viață”, ci „moarte”. De fapt, sensul formulei în documentele originale trebuie să fi fost acesta: „până la moartea ...” sau, mai degrabă, „până la sfârșitul vieții ...”.

Aici trebuie amintit un alt document care conține formula „АѦ ЖИВОТА ...”, însă într-un alt sens decât în cel analizat mai sus, mențiunea sa permițând o mai bună înțelegere a folosirii prepoziției „АѦ” de către cei care redactau documentele medievale ale Țării Românești. Într-un act domnesc al lui Vlad Călugărul, datând din 3 iunie 1493, se arată că monahii Mănăstirii Tismana „au scos cărțile vechilor domni, de la Vladislav voievod, care au fost înainte de Mircea voievod, și cartea bunicului domniei mele, Mircea voievod, și după aceea și cărțile tuturor domnilor pe rând, *până la viața domniei mele* [s.m.] („АѦ ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”) și a părintelui domniei mele, Vlad voievod, și ale fraților domniei mele”³⁹. Editorii DRH au tradus aici *ad litteram* „АѦ ЖИВОТА ...” prin „până la viața ...”⁴⁰, prepoziția „АѦ” marcând în acest context un capăt de segment cronologic, format dintr-o succesiune de domni care începea cu Vladislav I și se încheia cu Vlad Călugărul, emitentul documentului din 3 iunie 1493. Față de formula tradusă prin „până în viața .../ în viața .../ cât va trăi ...”, folosirea lui „АѦ” în acest caz pare mai bine aleasă, prepoziția având o formă limitativă cronologic și reprezentând, la acel moment, extremitatea cea mai de sus pe axa timpului.

³⁷ St. Nicolaescu, *Hrisoave și cărți domnești de la Alexandru vodă Aldea, fiul lui Mircea vodă cel Bătrân (iunie 1431 – iulie 1435)*, în „Revista de istorie, arheologie și filologie”, XVI, 1922, p. 258.

³⁸ DRH, B, vol. I, doc. 74, p. 137.

³⁹ *Ibidem*, doc. 239, p. 384, 385.

⁴⁰ Aceeași traducere și în DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 226, p. 216–217; cf. traducerea lui Alexandru Lapedatu – „până în viața domniei mele” (Alex. Lapedatu, *Vlad-vodă Călugărul 1482–1496. Monografie istorică*, București, 1903, p. 11–12).

La final, trebuie să spun că, dintre cele trei variante de mai sus, voi opta pentru utilizarea traducerii „în viața ...” dintr-un motiv obiectiv și unul subiectiv. Motivul obiectiv este că, așa cum arătam mai sus, aceasta acoperă sensul pe care probabil au vrut să-l transmită domnii și scribii lor medievali când au folosit respectiva formulă de cancelarie, traducerea fiind inteligibilă cititorului modern și conservând și o parte din textul slav, anume substantivul „ЖИВОТЪ” – „viață”. Motivația subiectivă este că pe parcursul acestui studiu, pe lângă „viață”, am să mă refer și la „domnie” (cu variantele sale), binomul „viață – domnie” putând fi mai bine explicat prin folosirea traducerii „în viața ...”.

ANALIZA DOCUMENTELOR

Înainte de analiza propriu-zisă a documentelor în care apare formula „ДО ЖИВОТА ...”, trebuie făcută o observație privind utilizarea unei sintagme similare în cancelariile sud-slave. În documentele din Serbia medievală, este întâlnită expresia „do věki” („pe veci”), care pare a surprinde o danie perpetuă, ca în cazul a două acte emise de Ștefan Dušan pentru Mănăstirea Hilandar, primul în 1348, iar al doilea în 1355⁴¹. Mult mai inspirați au fost însă scribii din cancelaria lui Milutin, ei folosind expresii precum „câtă vreme soarele va străluci deasupra pământului” (într-o danie pentru Mănăstirea Sf. Gheorghe de lângă Skopje⁴²) și „câtă vreme Mănăstirea Hilandar va rămâne în picioare” (într-un document datat în intervalul 1313–1316)⁴³.

În cele ce urmează, voi încerca să observ variantele care decurg din formula „ДО ЖИВОТА ...”, analizând actele domnești începând cu cele emise de cancelaria lui Mircea cel Bătrân. O primă categorie este formată din documentele care conțin formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”, cu toate derivatele sale, aceasta făcând referire doar la *viața domnului*. Ea se găsește în șase acte domnești, emise după cum urmează: Mircea cel Bătrân pentru Mănăstirea Cozia (cu data în original – 20 mai 1388)⁴⁴, Radu Praznaglava pentru Mănăstirile Cozia și Cotmeana⁴⁵ (19 iunie, cu anul greșit⁴⁶), Alexandru Aldea pentru Mănăstirea Bolintin (15 martie 1433)⁴⁷, Radu cel Frumos „slugilor domniei mele, lui Tudor cu frații săi, Nicula și Stan și Mircea și Nenciul și Radul și Nicula cel Mic [...], lui Andrei și fraților lui, Tatul și Badea” (12 august 1464)⁴⁸, Vlad Călugărul „jupanului Bran cu frații săi, Radul și Pătru”

⁴¹ Dorde Bubalo, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout, 2014, p. 360–361.

⁴² *Ibidem*, p. 361.

⁴³ *Ibidem*, p. 361–362.

⁴⁴ 20 mai 1388 se păstrează ca mențiune în document, acesta fiind astfel datat atât în ediția lui P.P. Panaitescu (*Documentele Țării Românești*, vol. I, doc. 8, p. 47–51), cât și în colecția DIR (DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 27, p. 43). În colecția DRH, editorii au considerat că ziua, luna și anul sunt greșite, însă indictionul este corect și au datat actul în intervalul 1402–1403 (DRH, B, vol. I, doc. 25, p. 60).

⁴⁵ DRH, B, vol. I, doc. 49, p. 98, 99.

⁴⁶ Vezi observațiile editorilor DRH, *ibidem*, p. 100, n. 1.

⁴⁷ P.Ș. Năsturel, C. Bălan, *op. cit.*, p. 485–486.

⁴⁸ DRH, B, vol. I, doc. 125, p. 213, 214.

(24 aprilie 1484)⁴⁹ și Radu cel Mare pentru Mănăstirea Tismana (nedatat)⁵⁰. Trebuie menționat faptul că documentul lui Mircea cel Bătrân se păstrează în copie slavă, în timp ce restul de patru sunt originale.

O variantă foarte apropiată de formula de mai sus – „ДО ЖИВОТА МОЕГО” – se regăsește într-un singur hrisov, emis de Alexandru Aldea pentru Mănăstirea Zografu de la muntele Athos și datând din 9 februarie 1433, actul păstrându-se în original⁵¹. Asemănătoare este și varianta „АВНАДЕЖЕ ПРЕБЪДЕТ ГОСПОДСТВО МИ ВЪ ЖИТИИ СЕМ” („cât timp va rămâne domnia mea în această viață”)⁵², dintr-un alt document al lui Mircea cel Bătrân pentru Mănăstirea Cozia, păstrat în copie slavă și având o datare incertă⁵³. Variante asemănătoare găsim la începutul secolului al XVI-lea, în patru hrisoave ale lui Radu cel Mare: ianuarie 1501 (hrisov pentru Cozma, fostul *protos* al muntelui Athos) – „АОНАДЕЖЕ СЕ ВЕРЪЩЕМ ВЪ ЖИТИИ СЕМ” („cât mă voi afla în viața cea de acum”)⁵⁴; 19 aprilie 1501 (act domnesc dat Mănăstirii Bistrița) – „АОНАДЕЖЕ СЕ ВЕРЕТАМО ВЪ НАСТОЕЩИИ СЕМ ЖИ<БОТЪ>” („cât timp ne aflăm în viața de acum”)⁵⁵; 23 mai 1501 (hrisov dat Mănăstirii Iezer) – „АОНАДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИТИ СЕМЪ” („până suntem în această viață”), „АОНАДЕЖЕ СЕ ВЕРЕТАМО ВЪ НАСТОЕЩИИ СЕМЪ ЖИТИ” („cât timp petrecem în această viață de acum”)⁵⁶; 18 aprilie 1503 (document domnesc pentru Mănăstirea Tismana) – „АОНАДЕЖЕ СЕ ВЕРЕТАЕМ ВЪ НАСТОЕЩИИ СЕМ ЖИТИ” („cât timp ne aflăm în această viață de acum”)⁵⁷.

O a doua categorie cuprinde hrisoave care au păstrat formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МИ”, cu derivatele sale, aceasta referindu-se la *viața domnului și viața fiului său*. Formula de față se regăsește exclusiv în actele domnești emise de cancelaria lui Mircea cel Bătrân, fiul nominalizat fiind de fiecare dată Mihail, al cărui nume este însoțit în toate documentele de titlul de voievod. Hrisoavele din această categorie sunt în mare parte nedatate și au fost emise pentru următorii destinatari: Mănăstirea Tismana (un document păstrat în original)⁵⁸, Mănăstirile Cozia și Cotmeana (un document păstrat în copie slavă)⁵⁹, Mănăstirea Cozia (un document păstrat în original)⁶⁰ și Mănăstirea Snagov (un document păstrat în original)⁶¹. Alte două hrisoave din aceeași categorie sunt date,

⁴⁹ *Ibidem*, doc. 192, p. 311, 312.

⁵⁰ *Ibidem*, doc. 260, p. 420, 421.

⁵¹ *Ibidem*, doc. 74, p. 136, 137.

⁵² *Ibidem*, doc. 17, p. 43, 45.

⁵³ Documentul are doar ziua și luna (8 ianuarie) și indictionul (15) (*ibidem*, doc. 17, p. 45).

⁵⁴ *Ibidem*, vol. II, doc. 1, p. 4, 5.

⁵⁵ *Ibidem*, doc. 3, p. 10.

⁵⁶ *Ibidem*, doc. 4, p. 11, 12.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. 19, p. 53, 54.

⁵⁸ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, ІУ МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ” (*ibidem*, doc. 22, p. 53) („în viața domniei mele și în viața fiului domniei mele, Io Mihail voievod”).

⁵⁹ „АВ ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И АВ ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВЪЕВЪДАЖ” (*ibidem*, doc. 26, p. 60) („în viața domniei mele și în viața fiului domniei mele, Mihail voievod”).

⁶⁰ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВОЕВОДА” (*ibidem*, doc. 27, p. 62) („în viața domniei mele și a fiului domniei mele, Mihail voievod”).

⁶¹ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, ІУ МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ” (*ibidem*, doc. 34, p. 73) („în viața domniei mele și în viața fiului domniei mele, Io Mihail voievod”).

s-au păstrat ambele în original și au fost acordate unul Mănăstirii Cozia, la 28 martie 1415⁶², iar celălalt „boierinașilor domniei mele, Vlad, cu nepoții săi, Șișa și Buia, și lui Stănilă cu frații săi”, la 10 iunie 1415⁶³.

Asemănător este și hrisovul emis de Mircea cel Bătrân pentru Mănăstirea Cozia, nedatat, păstrat în original și conținând formula „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЕВЪЗЛЮБЛЕННАГО СИНА ГОСПОДСТВА МИ, ІУАНА МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ**”⁶⁴ („în viața domniei mele și în viața preaiubitului fiu al domniei mele, Ioan Mihail voievod”). Se poate observa că singura diferență este adăugarea adjectivului „preaiubit” la substantivul „fiu”. Puțin diferit este și documentul (nedatat și păstrat în copie slavă) pe care Mircea l-a dat „cinstului de față boier al domniei mele, jupan Fintea și copiii lui și Vlad și copiii lui și Cazan și copiii lui și Radul și Voinea și Neagul și copiii lui și Mircea și alt Mircea”; în cazul de față, textul de cancelarie este următorul: „**ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ПРЕВЪЗЛЮБЛЕННАГО ДАТЦА ГОСПОДСТВА МИ, ІУ МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ**”⁶⁵ („în viața domniei mele și în viața preaiubitului copil al domniei mele, Io Mihail voievod”). De data aceasta s-a optat pentru înlocuirea substantivului „fiu”, prezent în toate celelalte documente, cu „copil”. În aceeași categorie trebuie încadrat un alt hrisov, păstrat în copie românească și emis de către același Mircea cel Bătrân „lui Ion și Burcea și lui Caliiian, boiarinul domniei mele”; formula de cancelarie este „în viața domniei mele și până în viața fiului meu cela iubitul, Io Mihail voievod”⁶⁶. Un ultim hrisov, păstrat în original, este dat Mănăstirii Strugalea și satului deținut de aceasta, Pulcovți, și datează din 11 mai 1409; formula de cancelarie este: „**при животѣ господства ми, или при животѣ сына господства ми, Михайла воеводаж**” („în timpul vieții domniei mele sau în timpul vieții fiului domniei mele, Mihail voievod”)⁶⁷, diferența fiind doar că, spre deosebire de cazurile anterioare, substantivul „животъ” nu mai este introdus de „до”, ci de „при”.

A treia categorie cuprinde hrisoave care conțin formula „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВѢ ГОСПОДСТВА МИ**”, aceasta având un număr mare de derivate și făcând referire *la viața domnului și la viața fiilor săi*. Diversitatea acestor versiuni este determinată de formulele de cancelarie folosite, de numărul și numele diferite ale fiilor domnești menționați în actele domnești și – foarte important – de numărul considerabil de domni ai Țării Românești care au folosit această variantă diplomatică. Numărul mare de voievozi munteni care au făcut uz de această formulă de cancelarie determină prezentarea hrisoavelor din această categorie într-o manieră cronologică pentru fiecare domn în parte.

⁶² „ДО ЖИВОТА <ГОСПОДСТВА МИ> И ДО ЖИВОТА СИНА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ” (*ibidem*, doc. 37, p. 78; cuvintele puse între paranteze unghiulare sunt completate de editori, fiind rupte în original) („în viața domniei mele și în viața fiului domniei mele, Mihail voievod”).

⁶³ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МІ И ДО ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МІ МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ” (*ibidem*, doc. 38, p. 80) („în viața domniei mele și în viața fiului domniei mele, Mihail voievod”).

⁶⁴ *Ibidem*, doc. 20, p. 48.

⁶⁵ *Ibidem*, doc. 24, p. 57.

⁶⁶ *Ibidem*, doc. 12, p. 32.

⁶⁷ *Ibidem*, doc. 35, p. 75, 76.

Un prim act domnesc, păstrat în original, aparține lui Mihail, fiul și urmașul lui Mircea cel Bătrân, și a fost emis la 22 iunie 1418, pentru Mănăstirile Cozia și Cotmeana. Mențiunea care ne interesează are următorul conținut: „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВОРОДНИХ СИНОВОХ ГОСПОДСТВА МИ РАДУЛА И МИХАИЛА**”⁶⁸ („în viața domniei mele și în viața fiilor întâi născuți ai domniei mele, Radul și Mihail”). Încă de la început se poate spune că această variantă de cancelarie are o mai mare notă personală, domnul referindu-se nominal la fiii săi, situație pe care o vom întâlni în cea mai mare parte a documentelor descrise mai jos.

Un caz special este reprezentat de documentele avându-l ca emitent pe „Dan voievod”. Se păstrează patru asemenea hrisoave și un rezumat al unui act domnesc, diferențele dintre ele putând alimenta o ipoteză mai nouă, conform căreia în perioada respectivă nu ar fi existat un singur domn cu acest nume (Dan al II-lea, așa cum l-a numit istoriografia românească mai veche), ci mai mulți voievozi omonimi⁶⁹. Un prim act domnesc, păstrat în original, a fost emis pentru Mănăstirea Tismana, la 5 august 1432 și conține următoarea formulă: „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЪРОДНИК ГОСПОДСТВА МИ**”⁷⁰ („în viața domniei mele și în viața rudelor domniei mele”). Deși atipică și singulară în canonul diplomatic analizat, fiind menționate „rudele”, iar nu „fiii” domnești, formula aceasta pare mult mai interesantă dacă este analizată în contextul celorlalte hrisoave emise de „Dan voievod”. Următoarele două documente datează din 10 septembrie 1428 și 7 octombrie 1428. Primul s-a păstrat în original, fiind dat „slugilor domniei mele, Peteu și Bratea și Drăgoi și Manea și Neagoe”, și are următoarea mențiune: „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВОРОДНИХ СЫНОВЕ ГОСПОДСТВА МИ, ДАНЧИЛА И БАСАРАБА**”⁷¹ („în viața domniei mele și viața fiilor întâi născuți ai domniei mele, Danciul și Basarab”), în timp ce al doilea, păstrat în traducere românească, a fost dat Mănăstirii Snagov și conține formula de cancelarie: „până în viața domnii mele și până în viața născuților dintâi feciorii domnii mele, Danciul și Basarab”⁷². Cele două acte domnești sunt foarte apropiate în timp, fiind emise la interval de o lună, și ambele îi menționează pe cei doi fii domnești, Danciu și Basarab. Al patrulea hrisov este întrucâtva diferit de cel două care îl preced; păstrat în original, dat Mănăstirii Tismana, acesta are o datare relativă „în Duminica Floriilor”⁷³, iar în mențiunea principală îi amintește pe fiii domnului fără a-i nominaliza: „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНОВЕ ГОСПОДСТВА МИ**” („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele”) ⁷⁴. Trebuie făcută o ultimă precizare privind rezumatul de act domnesc amintit

⁶⁸ *Ibidem*, doc. 42, p. 86.

⁶⁹ Andrei Pippidi, *Despre „Dan voievod”. Rectificări cronologice și genealogice*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXXI, 2013, p. 47–96.

⁷⁰ DRH, B, vol. I, doc. 53, p. 105.

⁷¹ *Ibidem*, doc. 60, p. 115–116; cuvintele puse între paranteze unghiulare sunt completate de către editori, fiind rupte în original.

⁷² *Ibidem*, doc. 61, p. 118.

⁷³ Pentru propuneri și observații privind datarea, vezi *ibidem*, doc. 64, p. 125; DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 69, p. 82; Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 122.

⁷⁴ DRH, B, vol. I, doc. 64, p. 124.

mai sus. Acesta a ajuns la noi în limba română; hrisovul fusese dat Mănăstirii Snagov și a păstrat ca element de datare leatul 6937, corespunzând intervalului 1 septembrie 1428 – 31 august 1429⁷⁵. Cel care a redactat rezumatul notează că „Dan voievod [...] arată în hrisov că au avut și doi feciori, pe Danciul i Băsărabă”⁷⁶; dacă acesta nu a fost influențat de alte documente ale lui Dan, în care erau menționați cei doi fii domnești, copiind arbitrar numele lor și în actul din 1428–1429, este foarte probabil ca trimiterea la Danciu și Basarab să fi fost preluată dintr-o formulă de cancelarie similară celor discutate pentru documentele de mai sus.

Nouă hrisoave din această categorie s-au păstrat de la domnul Țării Românești, Vlad Dracul. Diversitatea acestor acte domnești se regăsește nu doar în varietatea de formule utilizate de cancelarie în redactarea lor, ci și în modul în care ele au ajuns la noi: originale slave, traduceri românești, o copie slavă și o traducere maghiară. Este evident că acest fapt îngreunează delimitarea informațiilor inițiale de cele târzii, posibil deformate prin transcrieri și traduceri. Un prim hrisov, păstrat într-o traducere maghiară, are ca elemente sigure de datarea doar ziua și luna (20 ianuarie), anul necorespunzând domniei lui Vlad Dracul⁷⁷; acesta a fost dat „slugii domniei mele, Roman, nepotul boierului Stanciu”, iar formula de cancelarie în traducere românească este „nici în vremea domniei mele, nici în vremea fiilor mei primi născuți, Mircea și Vladul”⁷⁸. Așa cum se va observa mai jos, în hrisoavele lui Vlad Dracul care conțin formula analizată în acest studiu, numele fiilor sunt menționate aproape în mod constant. Urmează două documente asemănătoare ca formă și fond, ambele păstrate în traduceri românești; acestea au fost emise la doar nouă zile distanță unul de celălalt – 1 și 10 august 1437 – unor destinatari care par a face parte din solidarități sociale similare – „slugilor și boierilor domnii mele, Rutaș și Ciocăi și lui Novac și lui Strațimir” (primul document) și, respectiv, „slugilor și boierilor domniei mele: Stoilă și Radul și lui Petru și Bratului și Radului și Neagului și lui Bucur și lui Șarban și lui Stan” (al doilea document). Mențiunile de cancelarie sunt „până în viața domnii mele și până în viața fiilor domnii mele, Mircea și Vladul”⁷⁹ în cazul primului hrisov și „până în viața domniei mele și până în viața celor întâiu născuți fiii domniei mele, Mircea și Vladul”⁸⁰ în cazul celui de-al doilea. Asemănător acestor două acte domnești este și cel din 13 august 1437, emis „boierilor domniei mele Voinea și Radul și Dragomir și Albul și Vâlcșan și Vlaicul”; diferența importantă este că acesta s-a păstrat în original, formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ”⁸¹ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele”) nefiind afectată de intervenții târzii ale funcționarilor

⁷⁵ *Ibidem*, doc. 59, p. 115.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Pentru observații privind datarea, vezi *ibidem*, doc. 80, p. 144.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 143; nu am mai citat și varianta în limba maghiară, deoarece aceasta era oricum una intermediară.

⁷⁹ *Ibidem*, doc. 83, p. 147.

⁸⁰ *Ibidem*, doc. 85, p. 149.

⁸¹ *Ibidem*, doc. 86, p. 150.

cancelariei. În fapt, acesta este singurul dintre cele nouă hrisoave ale lui Vlad Dracul în care fiii săi nu sunt amintiți nominal.

O comparație interesantă din perspectiva diplomatiei poate fi făcută între următoarele două acte domnești ale lui Vlad Dracul. Ambele au fost emise la aceeași dată (23 august 1437), primul fiind dat „slugii și boierului domniei mele, jupan Bodin cu fiii săi”, iar al doilea Mănăstirii Bolintin. Primul document se păstrează în original, al doilea în traducere românească. Cât privește cele două formule diplomatice – „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СИНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирче и Влада**”⁸² („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vlad”) pentru primul document și, respectiv, „în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vladul”⁸³ pentru al doilea document – acestea par a fi identice. De regulă, rigoarea științifică îl determină pe cercetător să considere mai puțin credibilă o traducere târzie după un document în comparație cu un document original. În cazul de față lucrurile trebuie nuanțate: cele două documente de mai sus sunt emise de același domn (Vlad Dracul), în aceeași zi (23 august 1437) și din același loc (Târgoviște), numele celui care a redactat actele fiind același, Coica⁸⁴. În aceste condiții, este oare posibil ca originalul hrisovului pentru Mănăstirea Bolintin, după care s-a făcut ulterior traducerea românească, să fi avut exact formula de cancelarie care s-a păstrat în slavă în hrisovul original datând din aceeași zi? Deși contextul elaborării celor două acte domnești este același, întrebarea rămâne deschisă până la o eventuală descoperire a documentului original emis pentru Mănăstirea Bolintin, dacă acesta nu a fost pierdut sau distrus.

Următoarele trei acte domnești ale lui Vlad Dracul s-au păstrat primele două în original, iar al treilea într-o copie slavă incompletă. Ele datează din 2 august 1439, 16 septembrie 1440 și 7 august 1445. Primul a fost emis pentru Mănăstirile Tismana și Vodița și conține formula „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СИНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирче и Влада и Радул**”⁸⁵ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vlad și Radul”), al doilea fost dat „rugătorului domniei mele și ieromonah, popa chir Dorotei”, și are mențiunea „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СИНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирча и Влада и Радул**”⁸⁶ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vlad și Radul”), iar al treilea a fost dat „lui Badea Ciutin cu fiii săi, Badea, Slavul, Radul, Neacșu, Branislav și fiul său, Badea”, formula de cancelarie fiind „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВОРОДНИХ СИНОВ ГОСПОДСТВА МИ Мирчу и Владаул и Радул**” („în viața domniei mele și viața fiilor întâi născuți ai domniei mele, Mircea și Vladul și Radul”) ⁸⁷. Față de actele anterioare, în acestea apare, alături de Mircea și Vlad, un al treilea fiu domnesc – Radu.

⁸² *Ibidem*, doc. 87, p. 152.

⁸³ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, doc. I, p. 167.

⁸⁴ DRH, B, vol. I, doc. 87, p. 153; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 168.

⁸⁵ DRH, B, vol. I, doc. 89, p. 154.

⁸⁶ *Ibidem*, doc. 91, p. 158.

⁸⁷ *Ibidem*, doc. 99, p. 173.

Un singur act domnesc cu această formulă de cancelarie a rămas de la voievodul muntean Vladislav al II-lea. La 2 august 1453, acesta scria „slugilor și boierilor domniei mele, Stan și Vladimir, fratele său, și fiului său, Utmeș, și Radul”, documentul păstrat în original având mențiunea „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ” („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele”) ⁸⁸. Se observă că Vladislav nu amintește niciun nume de fiu domnesc.

De la Vlad Călugărul s-au păstrat două hrisoave încadrabile în această categorie. Primul dintre ele, original, a fost dat Mănăstirii Sf. Pantelimon de la muntele Athos, la 12 iunie 1487, și conține formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРИВЪЗЛЮБЛЕНИМЪ СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, РАДАШЪ И ВЛАДАШЪ” („în viața domniei mele și în viața preaiubiților fii ai domniei mele, Radul și Vladul”) ⁸⁹. Varianta este cea extinsă, fiind amintite numele celor doi fii. Mai interesant este celălalt document, tot original, emis pentru Mănăstirea Bistrița și datând din 16 martie 1494; mențiunea este următoarea: „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВЪЗЛЮБЛЕННИХЪ СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ ВШЕЩЕЧЕННИХЪ РАДУЛЕ БОЕВОДА И МИРЧА” („în viața domniei mele și în viața preaiubiților fii ai domniei mele, mai sus zișii Radul voievod și Mircea”) ⁹⁰. Și aici varianta este cea extinsă, având numele celor doi fii, iar Radu este însoțit și de titlul de voievod. În formula diplomatică analizată menționarea titlului de voievod în cazul fiului domnesc mai fusese întâlnită la Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân.

A patra categorie conține acte domnești în care apar variante care fac referire la *viața și domnia* voievodului muntean; domnia trebuie înțeleasă în sens larg, formulele folosite în documente pentru a se referi la aceasta fiind variate. Actele domnești care urmează a fi analizate datează de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, din timpul domniilor lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare. Documentele din această categorie aduc în discuție danii periodice, anuale și sunt date în favoarea unor mănăstiri – cele mai multe pentru muntele Athos și unul pentru o mănăstire din Țara Românească. Prima variantă este „ДОКЛЕ СМО ЖИВИ, Ш ГОСПОДСТЕШЪ”. Un prim document care trebuie amintit datează din 24 martie 1490, s-a păstrat în original și a fost dat de Vlad Călugărul Mănăstirii Dohiariu de la muntele Athos; formula de cancelarie este exact cea de mai sus: „ДОКЛЕ СМО ЖИВИ, Ш ГОСПОДСТЕШЪ” („cât vom fi viu, în domnie”) ⁹¹. Această variantă se găsește și în două acte domnești emise de Radu cel Mare. Ambele sunt danii pentru muntele Athos, primul fiind emis tot pentru Mănăstirea Dohiariu, iar cel de-al doilea pentru Mănăstirea Hilandar; ambele au fost date la Târgoviște și datează din martie 1497, primul având ca informație suplimentară de datare faptul că a fost emis în „Postul Mare, în Lunea Mare”, zi care în 1497 a căzut pe 20 martie ⁹². În ambele cazuri formula

⁸⁸ *Ibidem*, doc. 110, p. 191.

⁸⁹ *Ibidem*, doc. 203, p. 327.

⁹⁰ *Ibidem*, doc. 247, p. 402.

⁹¹ *Ibidem*, doc. 223, p. 358, 359.

⁹² Pentru observații privind această datare, vezi *ibidem*, doc. 272, p. 443; primul document s-a păstrat în original, în timp ce al doilea a fost publicat de editori după o fotocopie a originalului.

folosită este „ДОКЛЕ СМО ЖИЕ И ѿ ГОСПОДСТЕѦ” („cât vom fi viu și în domnie”)⁹³. Asemănarea formulei de cancelarie din primul document al lui Radu cel Mare cu cea din hrisovul lui Vlad Călugărul, dar și faptul că atât documentul tatălui, cât și cel al fiului au fost date pentru aceeași mănăstire (Dohiariu) pot permite speculația unei copieri a formulei la interval de șapte ani. Influență pare a exista și între cele două documente ale lui Radu cel Mare, lucru care reiese din elementele de datare, din existența aceluiași emitent, din compararea destinatarilor și, respectiv, din mențiunea de cancelarie. Un al patrulea document merită amintit aici: la 29 iulie 1497, Radu cel Mare dădea un hrisov Mănăstirii Tismana; actul domnesc, păstrat în original, conține formula „ДОКЛЕ ЧЕМО БИТИ И ВЪГОСПОДСТЕѦ”⁹⁴. Se poate observa din aceste ultime documente că domniile tind să își ia o măsură de precauție suplimentară: garanția nu mai este acordată pe întreg parcursul vieții lor, ci apare și limitarea la perioada domniei. Trebuie observat că în toate aceste patru documente este vorba despre o danie periodică, anuală (3.000 de aspri în cele două documente pentru Mănăstirea Dohiariu⁹⁵ și 5.000 de aspri pentru Mănăstirea Hilandar⁹⁶) și despre o dare în produse pentru Tismana⁹⁷.

O variantă asemănătoare este „АОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИВІИХ И ВЪ БОГОДАННОИ НАМ ВЛАСТИ” („cât timp vom fi între cei vii și în stăpânirea dată nouă de Dumnezeu”). Aceasta se regăsește în două hrisoave emise pentru mănăstiri athonite, unul al lui Vlad Călugărul pentru Mănăstirea Filoteiu⁹⁸, iar celălalt al lui Radu cel Mare pentru Mănăstirea Rusicon⁹⁹. Primul document este nedatat, iar cel de-al doilea are ca elemente de identificare a datării ziua 30 și anul 7004 (1 septembrie 1495 – 31 august 1496); ambele documente au fost publicate după fotocopii ale originalelor. Și în aceste două documente dania este una periodică: 4.000 de aspri în cazul celui dintâi¹⁰⁰ și 3.000 de aspri în cazul celui de-al doilea¹⁰¹.

O altă variantă se regăsește în trei documente ale lui Radu cel Mare, toate fiind danii pentru muntele Athos și fiind editate după fotocopii ale originalelor. Primul datează din 31 ianuarie 1500 și a fost dat Mănăstirii Capriuleu. Formula de cancelarie este „АОНДЕЖЕ ЕСМО ВЪ НАСТОЕЩЕ СЕМЬ ЖИТИ И ВЪ БОГОДАННОГО НАМ

⁹³ *Ibidem*, p. 441, 442; doc. 271, p. 439, 440.

⁹⁴ *Ibidem*, doc. 276, p. 450.

⁹⁵ „să se dea obroc sfintei mănăstiri, câte 3 mii aspri de fiecare an” (documentul lui Vlad Călugărul) (*ibidem*, doc. 223, p. 359); „în fiecare an [...] să ia obrocul sfintei mănăstiri, câte 3000 de aspri” (documentul lui Radu cel Mare) (*ibidem*, doc. 272, p. 442).

⁹⁶ „în fiecare an [...] să ia obrocul sfintei mănăstiri, câte 5000 de aspri” (*ibidem*, doc. 271, p. 440).

⁹⁷ „să le fie pe fiecare an [...] din județul Mehedinți sau din județul Jiului de Sus, câte 300 de vedre de vin din venitul domniei mele și câte două care de sare din Ocnele de la Râmnic, un car de sare mărunță, cât va putea lua și al doilea car de 400 de bolovani și din județul Mehedinților, 15 găleți de grâu din venitul domniei mele” (*ibidem*, doc. 276, p. 450–451).

⁹⁸ „АОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИВІИХ И ВЪ БОГОДАННОИ НАМ ВЛАСТИ” („cât timp vom fi între cei vii și în stăpânirea dată nouă de Dumnezeu”) (*ibidem*, doc. 202, p. 324, 325).

⁹⁹ „АОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИВІИХ И ВЪ БОГОДАННОИ НАМ ВЛАСТИ” („cât timp vom fi între cei vii și în stăpânirea dată nouă de Dumnezeu”) (*ibidem*, doc. 263, p. 425, 426).

¹⁰⁰ „în fiecare an [...] să ia câte 4000 de aspri” (*ibidem*, doc. 203, p. 325).

¹⁰¹ „în fiecare an să ia obrocul [...] câte 3000 aspri” (*ibidem*, doc. 263, p. 426).

ОБЛАСТИ” („cât vom fi în această viață și în domnia dăruită nouă de Dumnezeu”) ¹⁰², documentul conținând o danie anuală de 3.000 de aspri ¹⁰³. Al doilea act domnesc datează din ianuarie 1502 și este o danie de „2.000 de aspri [...] în fiecare an” pentru „părintele chir Cozma, fostul prot” al Athosului ¹⁰⁴; mențiunea de cancelarie este „АОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ НАСТОЕЩЕМ ЖИТІИ И ВЪ БОГОДАРОВАННОИ НАМ ОБЛАСТИ” („cât vom fi în viața cea de acum și în stăpânirea pe care ne-a dăruit-o Dumnezeu”) ¹⁰⁵. Al treilea hrisov datează din 25 februarie 1502 și reprezintă o danie pentru Mănăstirea Rusicon. Formula folosită este „АОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ НАСТОЯЩІИМ ЖИТИ И ВЪ БОГОДАВНОИ НАМ ОБЛАСТИ” („cât timp vom fi în viața cea de acum și în stăpânirea cea dată nouă de Dumnezeu”) ¹⁰⁶; actul confirmă o danie anuală de 4.000 de aspri ¹⁰⁷.

Un alt hrisov de la Radu cel Mare, păstrat în original, a fost dat la 19 aprilie 1501 Mănăstirii Bistrița. Formula de cancelarie este „ДОКЛЕ ГОДЕНИ ДАРЪЕТ ГОСПОДЪ БОГЪ ВЪРЪТАТИ СЕ ВЪ ЖИВІИХЪ И ВЪ БОГОДАВНОИ НАМ ОБЛАСТИ” („până când ne dăruiește domnul Dumnezeu ani ca să petrecem între cei vii și în stăpânirea noastră cea de Dumnezeu dăruită”) ¹⁰⁸; documentul confirmă o danie anuală de 5.000 de aspri ¹⁰⁹.

După descrierea documentelor din cea de-a patra categorie, trebuie prezentat un act domnesc atipic, el neavând *nicio referire la viața domnului, ci doar la stăpânirea acestuia*; este vorba de un document al lui Radu cel Mare, care s-a păstrat în original, are ca elemente de datare doar ziua și luna – 6 aprilie – și conține următoarea formulă de cancelarie: „ДО ГДЕ НИ БОГЪ ВЪДЪРЪЖИТЬ ВЪ НАШОИ ОБЛАСТИ” („până când Dumnezeu ne va ține în stăpânirea noastră”) ¹¹⁰. Spre deosebire de documentele din cea de-a patra categorie, acesta nu consfințește o danie anuală, ci diverse scutiri pentru șase sate ale Mănăstirii Tismana.

Cea de-a cincea categorie include acte domnești care fac referire la *viața și domnia voievodului, a fiilor și fraților săi*, menținându-se și aici observația făcută la categoria anterioară cu privire la domnie. Toate aceste documente au ca destinatari mănăstiri, două de la muntele Athos, una de la muntele Sinai și una din Țara Românească. Primul document din această categorie s-a păstrat în original, datează din 29 august 1492 și este o danie a lui Vlad Călugărul pentru Mănăstirea Cutlumuz de la muntele Athos. Formula de cancelarie este „ДОКЛЕ СМО МИ ЖИВИ И НАШИ СИНОВИ И ДОКЛЕ МИ ГОСПОДЪ БОГЪ ВЪ НАШОИ БОГОВЪРЪЧЕННОИ ДРЪЖАВѢ СЪДЪРЪЖИТЬ” („până ce vom fi în viață noi și fiii noștri și până ce domnul Dumnezeu ne va ține în stăpânirea noastră încredințată de Dumnezeu”) ¹¹¹. Deși formula nu conține explicit numele fiilor de domni, aceștia sunt amintiți mai jos în text: „iar ei [călugării de la

¹⁰² *Ibidem*, doc. 298, p. 487, 488.

¹⁰³ „să ia mertic în fiecare an [...] câte 3000 aspri” (*ibidem*, p. 488).

¹⁰⁴ *Ibidem*, vol. II, doc. 1, p. 5.

¹⁰⁵ *Ibidem*, doc. 1, p. 3, 5.

¹⁰⁶ *Ibidem*, doc. 12, p. 34, 35.

¹⁰⁷ „în fiecare an [...] să ia mertic câte 4000 aspri” (*ibidem*, p. 34).

¹⁰⁸ *Ibidem*, doc. 3, p. 10.

¹⁰⁹ „în fiecare an [...] un obroc, câte 5000 aspri” (*ibidem*).

¹¹⁰ *Ibidem*, vol. I, doc. 265, p. 428, 429.

¹¹¹ *Ibidem*, doc. 231, p. 370–371.

Cutlumuz, n.m.] să roage pe Dumnezeu pentru sufletele părinților mei, Vlad voievod, și maica mea, monahia Eupraxia, și pentru noi și pentru copiii noștri pe care mi i-a dăruit Dumnezeu, Radul voievod și Mircea și Vladul”¹¹². Dania este una de familie; sunt amintiți părinții domnului, călugării urmând să se roage „pentru sufletele” lor, dar și fiii lui Vlad Călugărul: Radu, Mircea și Vlad. Se observă că doar Radu poartă titlul de voievod, ceilalți doi fii domnești fiind amintiți doar cu numele. Nu în ultimul rând, actul domnesc face referire la o danie periodică de 1.000 de aspri, bani care urmau a fi folosiți de călugării de la Cutlumuz „ca să împlinescă și să dreagă cu ei în fiecare an [s.m.] nevoile lor din sfântul loc”¹¹³.

Ultimele trei documente din această categorie conțin o formulă de cancelarie extinsă și, în două dintre ele, cele emise de Radu cel Mare, sunt amintiți, pe lângă fii, și frații domnului. Primul dintre ele a fost emis de Vlad Călugărul și a fost editat după o fotocopie a originalului; actul datează din noiembrie 1492 și este o danie pentru Mănăstirea Hilandar de la muntele Athos, având următoarea formulă de cancelarie: „вставихом и нашим синовом више реченніим Іѡ Радѣ воєводе и Мирче, дондеже и ми живи есмо и Богѣ ѡгодно вѣдет имѣти нам богѣврѣченнаа нам такожде и наши синове, по нашои съмрѣти да творет дондеже их ѡдрѣжит господѣ Богѣ живех и богѡдарованнои их власти своих родітел и прѣ родітел” („am lăsat și fiilor noștri mai sus spuși, Io Radul voievod și Mircea, cât timp vom fi și noi în viață și cât va fi plăcut lui Dumnezeu să avem cele ce ne-a încredințat, de asemeni și fiii noștri după moartea noastră să facă <același lucru> cât îi va ține domnul Dumnezeu în viață și în stăpânirea dăruită de Dumnezeu părinților și moșilor lor”)¹¹⁴. Ca și mai sus, sunt menționate numele fiilor de domni, de data aceasta doar doi: Radu și Mircea; și aici tot Radu este singurul care poartă titlul voievodal, iar în plus numele său este precedat în acest document și de particula „Io”. Hrisovul lui Vlad Călugărul confirmă Mănăstirii Hilandar o danie anuală de 5.000 de aspri¹¹⁵.

Documentele emise de Radu cel Mare datează din anul 1497, primul din 22¹¹⁶ martie, iar cel de-al doilea din 15 septembrie; ambele acte domnești se păstrează în original. Primul hrisov a fost dat Mănăstirii Govora și conține următoarea formulă de cancelarie: „вставихом и нашим синовом братіам и ми дондеже живи есмо и Богѣ ѡгодно вѣдет имѣти нам Богѣ вѣрѣченнаа нам. Такождере и наши синове и наши братіа по нашои съмрѣти да творет дондеже их ѡдрѣжит господѣ Богѣ живех и въ богѡдарованнои их власти своих родітел и прѣ родітел” („am lăsat fiilor noștri și fraților noștri și noi cât vom fi vii și cât va fi plăcut lui Dumnezeu

¹¹² *Ibidem*, p. 371.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, doc. 235, p. 378, 380.

¹¹⁵ „în fiecare an 5000 aspri deplin” (*ibidem*, p. 380).

¹¹⁶ Editorii DRH observă că, deși în original sunt două elemente de datare a zilei (23 martie, respectiv Miercuria Mare din Postul Paștelui), totuși cele două date nu coincid, Miercuria Mare corespunzând zilei de 22 martie, în anul 1497; opțiunea de datare a editorilor DRH este 22 martie 1497 (*ibidem*, doc. 273, p. 446).

să avem cele încredințate nouă de Dumnezeu. De asemenea, după moartea noastră și fiii noștri și frații noștri să facă cât îi va ține domnul Dumnezeu vii și în stăpânirea de Dumnezeu dăruită a părinților și străbunilor lor”¹¹⁷. Deși în cadrul formulei de mai sus numele fiilor sau fraților nu apar amintite, aceștia sunt menționați în textul documentului, o dată trei („frații mei, Mircea, Vladula și Vlad”), iar altă dată doi („Mircea și Vlad”) ¹¹⁸. Nu lipsit de importanță este faptul că dania oferită mănăstirii prin acest hrisov este compusă atât dintr-o sumă anuală de bani (3.000 de aspri) ¹¹⁹, cât și din câteva posesiuni funciare ¹²⁰. Al doilea act domnesc al lui Radu cel Mare a fost oferit Mănăstirii Sf. Ecaterina de la muntele Sinai și are următoarea formulă de cancelarie: „**УСТАВНУЮ И НАШИМ СЫНОВОМ И НАШИМ БРАТІАМ, Іо Мирча воиводѣ и Владула, дондеже ми живи есмо и Богѣ ѿгодно вѣдет имѣти нам Боговѣрченнаа нам. Такожѣ и наши братіа и наши сынови, по нашои смърѣти, да творет, дондеже их ѿдрѣжит господѣ Богѣ живех и въ богодарованнои их власти своих родітел**” („am lăsat să se dea și de fiii noștri și de frații noștri, Io Mircea voievod și Vladul, cât vom fi noi vii și după plăcerea lui Dumnezeu vom avea cele încredințate nouă de Dumnezeu. De asemenea și frații noștri și fiii noștri, după moartea noastră, să facă la fel, până ce îi va ține domnul Dumnezeu vii și în stăpânirea de Dumnezeu dăruită a părinților lor”) ¹²¹. Se poate observa că în această formulă sunt amintiți doi dintre frații lui Radu cel Mare: Mircea și Vlad, primul dintre ei având titlul voievodal, iar numele său fiind precedat de particula „Io”. Trebuie subliniat faptul că, la fel ca în cazul daniei de mai sus pentru Govora, imediat după titulatura lui Radu cel Mare sunt amintiți nominal trei frați ai domnului: „Mircea și Vladula și Vlad” ¹²². O întrebare care ar putea rezulta din analiza documentului din 15 septembrie 1497 și asupra căreia voi reveni mai jos în text este de ce, dintre cei trei frați ai domnului, doar doi – Mircea și Vlad – sunt nominalizați ca potențiali urmași la tron în formula de cancelarie de mai sus? Nu în ultimul rând, trebuie spus că dania oferită prin hrisovul pentru Mănăstirea Sf. Ecaterina de la muntele Sinai era una anuală, în valoare de 5.000 de aspri ¹²³.

După încercarea de clasificare de mai sus, se impun câteva remarci succinte asupra locului pe care expresia analizată – în toate variantele ei – îl ocupă în documentul medieval. În cadrul formularului diplomatic, „**ДО ЖИВОТА ...**” apare uneori în sancțiune, alteori în dispoziție. Încă din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, actele de cancelarie plasează respectiva expresie atât în cadrul sancțiunii (la *pedeapsa materială*), ca în documentul din 11 mai 1409 ¹²⁴, cât și în cadrul dispoziției,

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 444, 446.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 445.

¹¹⁹ „pe fiecare an câte 3000 de aspri” (*ibidem*, p. 446).

¹²⁰ „Stoicianii pe Olt toți și cu tot hotarul”, „jumătate din Stolniceani pe Olt”, respectiv „partea lui Stănilav toată” în „Curtisoru pe Olt, mai sus de Slatina” (*ibidem*).

¹²¹ *Ibidem*, doc. 279, p. 454, 456.

¹²² *Ibidem*, p. 455.

¹²³ *Ibidem*, p. 456.

¹²⁴ *Ibidem*, doc. 35, p. 75, 76; cf. Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 108.

cum e cazul documentului din 10 iunie 1415¹²⁵. Această oscilație poate fi explicată și prin faptul că în diplomatica Țării Românești, pedeapsa materială, acolo unde aceasta există, urmează imediat după sancțiune¹²⁶. La finalul secolului al XV-lea, formula care amintește fiii sau frații domnului pare să aducă modificări la nivelul sancțiunii (de data aceasta la *pedeapsa spirituală*), cum este, de exemplu, documentul din noiembrie 1492, dat Mănăstirii Hilandar de către Vlad Călugărul¹²⁷. Aceste modificări care apar în cadrul pedepsei spirituale necesită un studiu separat, o analiză a sancțiunii actelor domnești, cu precădere a daniilor pentru muntele Athos.

DESTINATARIILE ACTELOR DOMNEȘTI

Un element important în stabilirea conotațiilor diverse ale formulelor de cancelarie de mai sus îl reprezintă consemnarea destinatarilor actelor domnești în care se găsesc aceste mențiuni; altfel spus, este interesant de urmărit care a fost audiența către care domnul s-a adresat atunci când, prin hrisoavele sale, a utilizat variante diferite ale acestor formule. O categorie importantă a destinatarilor a fost reprezentată de mănăstiri, care au primit 38 de asemenea acte domnești; două documente au fost emise pentru diverși clerici, iar 13 pentru laici.

Dintre actele domnești date așezămintelor monahale, 26 au fost emise pentru mănăstiri din Țara Românească, 11 pentru mănăstiri de la muntele Athos și unul pentru o mănăstire de la muntele Sinai. Dintre mănăstirile din Țara Românească, Cozia a primit cinci acte domnești, toate emise de Mircea cel Bătrân¹²⁸, iar Cozia împreună cu Cotmeana, trei documente, câte unul din partea lui Mircea cel Bătrân¹²⁹, Mihail¹³⁰ și, respectiv, Radu Praznaglava¹³¹. Și Tismana a primit tot cinci acte domnești, unul avându-l ca emitent pe „Dan voievod”¹³², iar celelalte patru pe Radu cel Mare¹³³; Tismana și Vodița au primit împreună trei hrisoave, de la Mircea cel Bătrân¹³⁴, Dan voievod¹³⁵ și Vlad Dracul¹³⁶. Mănăstirii Snagov i-au fost emise trei acte domnești, unul de către Mircea cel Bătrân¹³⁷ și două de către Dan voievod¹³⁸,

¹²⁵ DRH, B, vol. I, doc. 38, p. 80, 81.

¹²⁶ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 107–108.

¹²⁷ DRH, B, vol. I, doc. 235, p. 378–380.

¹²⁸ *Ibidem*, doc. 17, p. 42–45; doc. 20, p. 47–49; doc. 25, p. 58–60; doc. 27, p. 62–63; doc. 37, p. 78–80.

¹²⁹ *Ibidem*, doc. 26, p. 60–61.

¹³⁰ *Ibidem*, doc. 42, p. 86–88.

¹³¹ *Ibidem*, doc. 49, p. 98–100.

¹³² *Ibidem*, doc. 64, p. 124–125.

¹³³ *Ibidem*, doc. 260, p. 420–421; doc. 265, p. 428–429; doc. 276, p. 450–451; *ibidem*, vol. II, doc. 19, p. 53–55.

¹³⁴ *Ibidem*, vol. I, doc. 22, p. 52–55.

¹³⁵ *Ibidem*, doc. 53, p. 104–107.

¹³⁶ *Ibidem*, doc. 89, p. 154–156.

¹³⁷ *Ibidem*, doc. 34, p. 73–74.

¹³⁸ *Ibidem*, doc. 59, p. 115; doc. 61, p. 117–118.

în timp ce Mănăstirea Bistrița a primit două hrisoave, unul de la Vlad Călugărul¹³⁹, iar celălalt de la Radu cel Mare¹⁴⁰. Două documente a primit și Mănăstirea Bolintin (de la Alexandru Aldea¹⁴¹ și de la Vlad Dracul¹⁴²). Câte un act domnesc au primit așezămintele monahale Strugalea (de la Mircea cel Bătrân)¹⁴³ și Iezer (de la Radu cel Mare)¹⁴⁴.

În ceea ce privește mănăstirile de la muntele Athos, cele mai multe acte domnești le-a primit Sf. Pantelimon, în număr de trei, emise unul de către Vlad Călugărul¹⁴⁵ și două de către Radu cel Mare¹⁴⁶. Câte două hrisoave au primit Mănăstirile Dohiariu (unul de la Vlad Călugărul¹⁴⁷, iar celălalt de la Radu cel Mare¹⁴⁸) și Hilandar (de asemenea unul de la Vlad Călugărul¹⁴⁹, iar celălalt de la Radu cel Mare¹⁵⁰). Câte un document având una dintre formulele de cancelarie de mai sus au primit din partea voievozilor valahi Mănăstirile Zografu (din partea lui Alexandru Aldea¹⁵¹), Filoteiu (din partea lui Vlad Călugărul¹⁵²), Cutlumuz (din partea aceluiași Vlad Călugărul¹⁵³) și Capriuleu (din partea lui Radu cel Mare¹⁵⁴). Unicul document emis pentru Mănăstirea Sf. Ecaterina de la muntele Sinai a fost dat de domnul muntean Radu cel Mare¹⁵⁵.

După enumerarea actelor domnești oferite așezămintelor monahale în care se găsește una dintre formulele de cancelarie de mai sus, se impun câteva observații. Hrisoavele date pentru lăcașurile din Țara Românească sunt majoritare, ele reprezentând mai mult de două treimi din totalul acestor documente. Primează numeric Mănăstirile Cozia și Tismana, care au primit daniile separate sau împreună cu Cotmeana și, respectiv, Vodița; numărul însemnat de hrisoave (16) oferite acestor două mari mănăstiri permite speculația că repetitivitatea formulelor de cancelarie de mai sus poate fi pusă pe seama reînnoirii daniilor mai vechi, ocazie cu care reprezentanții celor două mănăstiri trebuie să se fi prezentat în fața domniei cu vechile hrisoave pe care le primiseră de-a lungul timpului din partea voievozilor munteni. Un alt fapt trebuie remarcat cu privire la cele două mănăstiri din dreapta Oltului: dacă daniile pentru Cozia sunt grupate cronologic într-un interval scurt, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân și a fiilor săi care îi succed la tron, Mihail și

¹³⁹ *Ibidem*, doc. 247, p. 401–405.

¹⁴⁰ *Ibidem*, vol. II, doc. 3, p. 9–10.

¹⁴¹ P.Ș. Năsturel, C. Bălan, *op. cit.*, p. 485–486.

¹⁴² Petronel Zahariuc, *op. cit.*, doc. I, p. 164, 167–169.

¹⁴³ DRH, B, vol. I, doc. 35, p. 75–77.

¹⁴⁴ *Ibidem*, vol. II, doc. 4, p. 11–13.

¹⁴⁵ *Ibidem*, vol. I, doc. 203, p. 326–328.

¹⁴⁶ *Ibidem*, doc. 263, p. 424–427; *ibidem*, vol. II, doc. 12, p. 31–35.

¹⁴⁷ *Ibidem*, vol. I, doc. 223, p. 357–359.

¹⁴⁸ *Ibidem*, doc. 272, p. 441–443.

¹⁴⁹ *Ibidem*, doc. 235, p. 377–380.

¹⁵⁰ *Ibidem*, doc. 271, p. 439–441.

¹⁵¹ *Ibidem*, doc. 74, p. 136–137.

¹⁵² *Ibidem*, doc. 202, p. 323–326.

¹⁵³ *Ibidem*, doc. 231, p. 370–371.

¹⁵⁴ *Ibidem*, doc. 298, p. 486–489.

¹⁵⁵ *Ibidem*, doc. 279, p. 453–456.

Radu Praznaglava, documentele referitoare la Tismana se întind pe tot parcursul perioadei analizate, ele fiind emise din timpul lui Mircea cel Bătrân și până în perioada domniei lui Radu cel Mare. Astfel, Cozia apare ca o mănăstire legată în principal de numele ctitorului său, Mircea cel Bătrân¹⁵⁶, formulele de cancelarie repetându-se de-a lungul domniei sale și la scurt timp după moartea sa¹⁵⁷, în timp ce aceleași mențiuni diplomatice din documentele Tismanei devin o practică recurentă până la începutul secolului al XVI-lea¹⁵⁸.

În ceea ce privește actele domnești emise pentru mănăstirile de la muntele Athos, formulele de cancelarie de mai sus își fac apariția, cu o singură excepție, la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, ele datând din timpul domniilor lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare. Excepția, așa cum arătam mai sus, este un document al lui Alexandru Aldea pentru Mănăstirea Zografu, în care se găsește o formulă dacă nu atipică, cel puțin singulară: „ДО ЖИВОТА МОЕГО”¹⁵⁹.

Două documente sunt emise pentru clerici, primul pentru un anume Dorotei ieromonah, în vederea construirii unei mănăstiri care urma a fi ctitorie domnească¹⁶⁰, iar al doilea pentru Cozma, fost *protos* al muntelui Athos¹⁶¹.

Cele 13 acte domnești date pentru diverși laici au fost emise astfel: trei de către Mircea cel Bătrân¹⁶², unul de către „Dan voievod”¹⁶³, șase de către Vlad Dracul¹⁶⁴ și câte unul de către Vladislav al II-lea¹⁶⁵, Radu cel Frumos¹⁶⁶ și, respectiv, Vlad Călugărul¹⁶⁷. Aceste ultime 13 acte domnești, date în principal „slugilor” sau „boierilor” domnului, așa cum sunt ei numiți în cele mai multe dintre aceste documente, aparțin, cu o excepție, perioadei premergătoare domniilor lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare, excepția fiind un hrisov al lui Vlad Călugărul dat în perioada primilor săi ani de domnie¹⁶⁸.

Coincidență sau nu, din timpul domniilor lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare datează și acele acte domnești în care, în formula de cancelarie analizată,

¹⁵⁶ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324–1881*, vol. I, (secolele XIV–XVI), București, 2001, p. 81.

¹⁵⁷ Documentele lui Mihail și Radu Praznaglava pentru Cozia și Cotmeana datează din 22 iunie 1418 (DRH, B, vol. I, doc. 42, p. 86–88) și, respectiv, din 19 iunie 1421 (anul propus de editorii DRH – *ibidem*, doc. 49, p. 98–100).

¹⁵⁸ Cum arătam anterior, perioada analizată în acest studiu se oprește la domnia lui Radu cel Mare, iar ultima mențiune a uneia dintre formulele de mai sus în documente ale Tismanei datează din 18 aprilie 1503 (*ibidem*, vol. II, doc. 19, p. 53–55).

¹⁵⁹ *Ibidem*, vol. I, doc. 74, p. 136.

¹⁶⁰ *Ibidem*, doc. 91, p. 157–159.

¹⁶¹ *Ibidem*, vol. II, doc. 1, p. 3–5.

¹⁶² *Ibidem*, vol. I, doc. 12, p. 31–32; doc. 24, p. 56–58; doc. 38, p. 80–82.

¹⁶³ *Ibidem*, doc. 60, p. 115–117.

¹⁶⁴ *Ibidem*, doc. 80, p. 142–144; doc. 83, p. 146–147; doc. 85, p. 148–149; doc. 86, p. 150–151; doc. 87, p. 151–153; doc. 99, p. 173–175.

¹⁶⁵ *Ibidem*, doc. 110, p. 191–193.

¹⁶⁶ *Ibidem*, doc. 125, p. 213–215.

¹⁶⁷ *Ibidem*, doc. 192, p. 310–312.

¹⁶⁸ Documentul lui Vlad Călugărul datează din 24 aprilie 1484 (*ibidem*); pentru limitele cronologice ale domniei acestuia, vezi Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 125–126, 128–129.

apare menționată *pe lângă viața voievodului și a urmașilor* acestuia și *domnia voievodului și a fiilor/fraților* săi. Ca ipoteză, am putea presupune că domnul dorea să dea de înțeles supușilor săi laici („slugi” sau „boieri”) că domnia sa este pe viață. În cele 13 acte emise pentru aceștia, amintite mai sus, printre care și cel „excepțional” din timpul domniei lui Vlad Călugărul (24 aprilie 1484), voievozii munteni fac trimitere *doar la viața lor și, eventual, la viața fiului/fiilor lor*, nefăcându-se *nicio referire la domnia lor sau a urmașilor lor*¹⁶⁹. Cum în timpul lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare situația se modifică, formula de cancelarie menționând *nu doar viața, ci și domnia* voievodului și, *eventual, a urmașilor săi*, se poate specula că domnul lăsa să se înțeleagă că ar putea exista o perioadă în care el să fie în viață, dar să nu mai fie în domnie și dorea astfel să fie „acoperit” pe parcursul acestei perioade, în caz că decizia sa, dată printr-un act domnesc, era modificată de unul dintre succesorii săi. Această idee pare a fi cel mai bine exprimată de varianta „cât vom fi viu, în domnie”, amintită într-un hrisov al lui Vlad Călugărul¹⁷⁰, respectiv „cât vom fi viu și în domnie”, menționată de Radu cel Mare în două documente ale sale¹⁷¹. Această mențiune a unei posibile perioade în care domnul era viu, dar nu mai ocupa tronul nu se regăsește însă în niciun document dat „slugilor” și „boierilor”, ci doar în hrisoave emise pentru mănăstiri¹⁷².

Teama de a pierde domnia pe timpul vieții este subliniată, câteva decenii mai devreme, în documentul din 6 septembrie 1456, în care Vlad Țepeș, la scurt timp după ce recăpătase tronul Țării Românești, căuta adăpost la Brașov sau în Țara Bârsei – „oricând și ori de câte ori în scurgerea vremii („quandocunque et quocienscunque în processu temporum”), din cauza fricii de turci sau din cauza izgonirii de dușmanii noștri s-ar întâmpla să ajungem în părțile Ungariei și în mijlocul acestora”¹⁷³. Formula „ori de câte ori” pare a indica faptul că domnul putea pierde de mai multe ori tronul pe parcursul vieții sale, domnia începută în 1456 fiind pentru Vlad Țepeș – după cum se cunoaște foarte bine – cea de-a doua.

CRONOLOGIA FORMULEI DE CANCELARIE

Primul domn la care apare formula de cancelarie introdusă prin „**ДО ЖИВОТА ...**” este Mircea cel Bătrân. Cum cronologia actelor domnești ale lui Mircea este una deosebit de greu de stabilit, voi analiza la început documentele în care domnul apare singur, iar apoi pe cele în care este însoțit de fiul său Mihail. Documentele care fac referire exclusiv la viața domnului sunt în număr de două, unul cu formula

¹⁶⁹ Inclusiv în documentul *excepție* (cel al lui Vlad Călugărul din 24 aprilie 1484), formula de cancelarie este „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ**” (DRH, B, vol. I, doc. 192, p. 311).

¹⁷⁰ *Ibidem*, doc. 223, p. 359.

¹⁷¹ *Ibidem*, doc. 271, p. 440; doc. 272, p. 442.

¹⁷² Vezi categoriile a patra și a cincea din clasificarea de mai sus.

¹⁷³ DRH, seria D, *Relații între țările române*, vol. I, (1222–1456), ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, doc. 338, p. 457.

clasică „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”¹⁷⁴, iar celălalt cu varianta „ДАЖЕ ПРЕВЪДЪЕТ ГОСПОДСТВО МИ ВЪ ЖИТИИ СЕМ”¹⁷⁵. Încă de la început trebuie spus că problema cea mai importantă pe care o ridică aceste două acte domnești este că ambele s-au păstrat în copie slavă, astfel că formula de mai sus nu poate fi comparată cu niciun alt original al lui Mircea. Primul dintre ele avea data în original 20 mai 1388, în timp ce în privința datării celui de-al doilea nu avem sigure decât ziua și luna (8 ianuarie), respectiv indictionul (15). Pe baza acestor elemente de identificare a datei (în special indictionul) și ținând cont că actul datează din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, s-au propus două variante de datare: 1392¹⁷⁶ și 1407¹⁷⁷. Tentant este să presupunem că formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”, cu varianta „ДАЖЕ ПРЕВЪДЪЕТ ГОСПОДСТВО МИ ВЪ ЖИТИИ СЕМ”, precedă cronologic formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВОЕВОДЖ”, altfel spus că documentele care conțin mențiunea făcând referire exclusiv la Mircea sunt anterioare celor în care Mircea apare însoțit de Mihail. Datarea documentelor nu confirmă, dar nici nu infirmă această ipoteză. Documentele în care tatăl apare singur pot fi plasate în intervalul care are ca date extreme începutul domniei lui Mircea cel Bătrân și, respectiv, anii 1392/1407. Este adevărat că documentul cel mai vechi în care fiul apare alături de tată datează din anul 1409, însă, cum multe dintre actele în care Mircea apare alături de Mihail nu au dată în original și cel puțin ipotetic ar fi putut fi emise înainte de 1409, ipoteza de mai sus rămâne o simplă supoziție.

Așa cum arătam anterior, mențiunea unui singur fiu în formula de cancelarie analizată se regăsește doar în cazul lui Mihail, acesta fiind amintit în actele domnești ale tatălui său, Mircea cel Bătrân. Documentele de acest tip sunt în număr de zece; șapte se păstrează în original¹⁷⁸, două în copii slave¹⁷⁹, iar unul într-o copie românească¹⁸⁰. În cea mai mare parte dintre actele slave (originale sau copii), formula de cancelarie este introdusă de „ДО ЖИВОТА ...”, cu varianta „ДАЖЕ ДО ЖИВОТА ...” într-una dintre copiile slave¹⁸¹, un document original fiind introdus de varianta „ПРИ ЖИВОТѢ ...”¹⁸². Prepoziție construită cu locativul, „ПРИ”¹⁸³, poate avea și accepții temporale¹⁸⁴, cum este și cazul de față, formula completă „ПРИ ЖИВОТѢ ГОСПОДСТВА МИ, ПЛИ ПРИ ЖИВОТѢ СЫНА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВОЕВОДЖ” fiind tradusă, așa

¹⁷⁴ *Ibidem*, B, vol. I, doc. 25, p. 59.

¹⁷⁵ *Ibidem*, doc. 17, p. 43.

¹⁷⁶ St. Nicolaescu, *Documente inedite de la Mircea cel Bătrân*, doc. 3, p. 11–15 (a se vedea, în special, *Notițele de la p. 15*); P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, vol. I, doc. 10, p. 54–59; DRH, B, vol. I, doc. 17, p. 42–45.

¹⁷⁷ DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 38, 53, 55.

¹⁷⁸ DRH, B, vol. I, doc. 20, p. 47–49; doc. 22, p. 52–55; doc. 27, p. 62–63; doc. 34, p. 73–74; doc. 35, p. 75–77; doc. 37, p. 78–80; doc. 38, p. 80–82.

¹⁷⁹ *Ibidem*, doc. 24, p. 56–58; doc. 26, p. 60–61.

¹⁸⁰ *Ibidem*, doc. 12, p. 31–32.

¹⁸¹ *Ibidem*, doc. 24, p. 57.

¹⁸² *Ibidem*, doc. 35, p. 75.

¹⁸³ A. Zacordonet, *op. cit.*, p. 286; T. Macovei, *op. cit.*, p. 133.

¹⁸⁴ A. Zacordonet, *op. cit.*, p. 286.

cum arătam mai sus, prin „în timpul vieții domniei mele sau în timpul vieții fiului domniei mele, Mihail voievod”¹⁸⁵.

Formula de cancelarie „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫННА ГОСПОДСТВА МИ” poate fi interpretată atât din perspectiva destinatarului, cât și a emitentului actului domnesc. Pentru destinatar, apariția fiului reprezenta o garanție în plus a deciziei domnești, aceasta urmând a fi menținută o perioadă mai lungă de timp – atât pe parcursul vieții domnului în funcție, cât și pe parcursul vieții fiului său. Pentru voievodul muntean emitent – în cazul de față Mircea cel Bătrân –, formula de mai sus avea o conotație directă în privința succesiunii la tron: fiul său, în acest caz Mihail, trebuia să îi urmeze tatălui la conducerea Țării Românești, doar de pe această poziție – cea de domn – el putând să garanteze menținerea deciziei pe care părintele său o luase prin respectivul act domnesc. S-ar putea spune că formula înregistra un dublu câștig, atât pentru destinatar, care urma să se bucure de hotărârea domnească o perioadă mai lungă de timp, cât și pentru emitent, care anunța astfel un potențial succesor la tron.

În toate actele domnești de mai sus, Mihail poartă titlul de voievod. Aceste documente au fost folosite de mai multe ori pentru a dovedi asocierea la domnie dintre Mircea cel Bătrân și fiul său, Mihail¹⁸⁶. De obicei, istoricii români au susținut că titlul de voievod este cel care, odată acordat fiului de domn în documentele oficiale emise de tatăl său, îi rezervau tânărului calitatea de asociat la domnie¹⁸⁷. În cazul Mircea cel Bătrân – Mihail, Emil Vîrtosu observa că un alt text din documentele lui Mircea – „hrisovul domniei mele și al fiului domniei mele, Mihail voievod” – induce ideea asocierii, deoarece „formularea aceasta [...] revelează, indirect, emiterea hrisovului în numele celor doi”¹⁸⁸, fiul bucurându-se, alături de tatăl său, de o prerogativă rezervată conducătorilor Țării Românești, aceea de a emite acte domnești.

Revenind la formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫННА ГОСПОДСТВА МИ, МИХАИЛА ВОЕВОДАЖ”, se poate spune că alăturarea tată–fiu reprezintă

¹⁸⁵ P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, vol. I, doc. 30, p. 106; DIR, B, XIII–XIV–XV, doc. 48, p. 64; DRH, B, vol. I, doc. 35, p. 76.

¹⁸⁶ A se vedea, dintr-o bibliografie mai largă, în special, P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. a II-a, ed. Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 62–63; Emil Vîrtosu, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 282–283; Octavian Iliescu, *Domni asociați în țările române în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în „Studii și cercetări de istorie medie”, an II, 1951, 1, p. 45–47; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 80; Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 95.

¹⁸⁷ A se vedea ca exemplu, în acest sens, Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 25. Nu este momentul pentru a iniția aici o discuție polemică despre importanța titlului voievodal al fiului de domn în stabilirea sa ca asociat la domnie, însă, în treacăt, trebuie amintită opinia lui Bogdan Petru Maleon (*Observații privind dobândirea puterii princiare în Moldova epocii ștefanienae*, în „Analele Putnei”, an VII, 2011, nr. 1, p. 7–19), care, pentru Moldova lui Ștefan cel Mare, considera că titlul de voievod nu ar trebui să constituie o condiție *sine qua non* a asocierii, așa cum se afirmase anterior (*ibidem*, p. 15), rolul primordial fiind mai degrabă rezervat „confirmării ritualice a întronării prinților moștenitori alături de părinții lor” (*ibidem*, p. 18). Evident, trebuie subliniat că observația vine din alt stat medieval, Moldova, studiul de față fiind dedicat Țării Românești.

¹⁸⁸ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 283.

exprimarea unei dorințe a domnului cu privire la succesiunea la tron, însă nu este o condiție suficientă pentru a vorbi de o asociere la domnie. Asocierea intră în discuție abia atunci când fiul primește titlul voievodal; așa cum voi arăta mai jos, această situație este mult mai clară în cazul formulei cu mai mulți fii din actele domnești ale lui Vlad Călugăru, acolo unde doar Radu, viitorul domn Radu cel Mare, poartă titlul de voievod, calitatea de asociat la domnie a acestuia fiind demonstrată și de alte izvoare.

Analizând cele zece documente de mai sus, se poate observa că în două dintre cele șapte documente originale¹⁸⁹, într-una dintre copiile slave¹⁹⁰ și în copia românească¹⁹¹, numele lui Mihail este precedat de particula „Io”, iar într-unul din documentele originale de numele „Ioan”¹⁹². În formula de cancelarie introdusă prin „**ДО ЖИВОТА ...**”, „Io” se regăsește în cazul lui Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân, și în cazul lui Radu, fiul lui Vlad Călugăru, ambii fiind asociați la domnie de către părinții lor înainte de a prelua tronul Țării Românești.

Poate cele mai interesante documente în care se întâlnește formula „**ДО ЖИВОТА ...**”, cu variantele sale, sunt cele în care alături de domn apar fiii acestuia. Aceste acte sunt importante deoarece oferă informații despre familia domnului, ai cărei membri îi puteau succede la tron, unii dintre ei având o situație privilegiată, subliniată de titlul voievodal pe care îl purtau; regăsim printre acești fii ai titularului tronului pe unii dintre domnii de mai târziu ai Țării Românești. Nominalizarea fiilor este o dovadă că în cancelariile domnești formulele diplomatice nu erau copiate mecanic unele după altele, ci adeseori se adaptau în funcție de identitatea domnului în funcție. Ajuns pe tronul Țării Românești după moartea tatălui său, Mihail I a fost primul domn care și-a menționat mai mulți fii ai săi; astfel, într-un document din 22 iunie 1418, găsim formula „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВОРОДНЫХЪ СИНОВОУ ГОСПОДСТВА МИ РАДУЛА И МИХАИЛА**”¹⁹³. „Fiii cei întâi născuți”, Radu și Mihail, amintiți în acest act domnesc, nu au avut o prezență publică bine conturată, observându-se o dispariție a lor din izvoare istorice¹⁹⁴, fapt care i-a determinat pe cercetătorii problemei să le întrevadă destine contradictorii¹⁹⁵.

¹⁸⁹ DRH, B, vol. I, doc. 22, p. 54; doc. 34, p. 74.

¹⁹⁰ *Ibidem*, doc. 24, p. 58.

¹⁹¹ *Ibidem*, doc. 12, p. 32.

¹⁹² *Ibidem*, doc. 20, p. 49. Pentru prezența lui „Io” și „Ioan” în aceste documente, o viziune mai veche la Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 282–283; o opinie inovatoare pentru interpretarea lui „Io” precedând numele domnești la Marin Tadin, *L'origine et la signification de la particule IO dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de la Valachie et de la Moldavie*, în „Cyrillometodiana”, an IV, 1977, p. 172–196.

¹⁹³ DRH, B, vol. I, doc. 42, p. 86.

¹⁹⁴ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 85.

¹⁹⁵ Aceștia par să fi fost „capturați” de otomani pe fondul sfârșitului domniei tatălui lor (*ibidem*) sau să fi devenit „ostatici la Poartă, probabil trecuți la islamism” [Dan Pleșia, *Genealogia Basarabilor (sec. XIII–XVII)*, planșă anexă la volumul *Io Mircea mare voievod și domn ...*, Râmnicul Vâlcea, 1986). Pentru moartea lui Mihail I, relevantă rămâne o însemnare de pe un codex din secolul al XIII-lea (*Fontes historiae Daco-Romanae*, vol. IV, ed. Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, p. 341); cf. Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a țârilor române în anii 1419–1420*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, XIX, 1976, p. 73.

Următorul domn care a folosit formula introdusă de „**АѦ ЖИВОТА ...**” a fost Radu Praznaglava, într-un document păstrând în original doar ziua și luna emiterii – 19 iunie –, în timp ce anul a fost „scris ulterior”, datarea fiind de altfel „greșită, căci nu corespunde cu domnia lui Radu și nici cu boierii martori”¹⁹⁶; formula diplomatică este cea clasică, „**АѦ ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ**”¹⁹⁷. Rațiunea pentru care Radu Praznaglava a ales să folosească această variantă, fără fii, pare greu de explicat la momentul actual. Referindu-se la Radu, genealogistul Dan Pleșia scria: „fiii săi au murit, odată cu tatăl lor, în luptele pentru domnie, afară de, poate, un Staico (Stănciulea) pretendent în 1447”¹⁹⁸.

Controversate sunt documentele conținând formula „**АѦ ЖИВОТА ...**” care au fost emise de „Dan voievod”. Cinci asemenea acte domnești s-au păstrat, în diferite forme, până astăzi¹⁹⁹. Într-o proporție covârșitoare, istoriografia românească a considerat că în deceniul al III-lea și la începutul celui următor din secolul al XV-lea a existat un singur domn cu numele de Dan în Țara Românească, pe care istoricii români l-au identificat drept Dan al II-lea, fiul lui Dan I. În urmă cu câțiva ani, un articol al lui Andrei Pippidi ridica anumite semne de întrebare asupra unicității domnului care a purtat numele Dan²⁰⁰; erau propuși ca domni ai Țării Românești, în intervalul studiat, un Dan al III-lea, fiul lui Mircea cel Bătrân, și un Dan al IV-lea, fiul lui Dan I²⁰¹. Existența a doi domni cu numele Dan poate fi cu greu negată cel puțin prin raportarea la câteva acte domnești interne. Astfel, într-un document pentru Tismana, din 5 august 1424, un „Dan voievod” îi amintea pe „sfântătrăposatul bunicul domniei mele, Io Radul voievod”, și pe „sfântătrăposatul părintele domniei mele, Ioan Dan voievod”²⁰², aceștia fiind Radu I și Dan I. Aceeași formulă de cancelarie, cu referire la cei doi domni din secolul al XIV-lea, se găsește într-un alt document, datat parțial și emis de „Dan voievod”, tot pentru Mănăstirea Tismana²⁰³. Pe de altă parte, tot un „Dan voievod” al Țării Românești emitea un document prin

¹⁹⁶ DRH, B, vol. I, doc. 49, p. 99, n. 1.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 98.

¹⁹⁸ Dan Pleșia, *loc. cit.*; cf. Liviu Cîmpeanu, *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg și cruciada târzie. Un document inedit din arhiva Ordinului Teutonic*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXX, 2012, p. 71 – „La o dată necunoscută, după evenimentele de la Golubac, o oaste otomană a invadat Țara Românească, încercând să îl repună în domnie pe protejatul lui Murad al II-lea, Radu Praznaglava. În timpul campaniei turcești din Țara Românească, despre care nu se cunoaște niciun amănunt, Radu Vodă și fiii săi dispar din izvoarele istorice”. A se vedea și Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 88, respectiv Nicolae Stoicescu, *Dan II – viteaz apărător al independenței Țării Românești*, în „Magazin istoric”, an XX, 1986, nr. 10 (235), p. 4.

¹⁹⁹ Trei dintre aceste documente s-au păstrat în original (DRH, B, vol. I, doc. 53, 60, 64), unul în traducere românească (*ibidem*, doc. 61) și altul într-un rezumat (*ibidem*, doc. 59).

²⁰⁰ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 74 și urm.; același autor enumera și istoricii care au scris despre existența mai multor voievozi cu numele Dan în perioada amintită (*ibidem*, p. 74–75).

²⁰¹ *Ibidem*, p. 76, 84, 95–96; pentru Andrei Pippidi, Dan al II-lea era un frate al lui Mircea cel Bătrân care a domnit în anii '90 ai secolului al XIV-lea (*ibidem*, p. 95–96).

²⁰² DRH, B, vol. I, doc. 53, p. 106.

²⁰³ *Ibidem*, doc. 64, p. 124, asupra acestor două documente pentru Tismana, voi reveni mai jos.

care reconfirma privilegiile brașovenilor, acestea urmând a fi ca „în zilele părintelui domniei mele, Ioan Mircea voievod”²⁰⁴, evident Mircea cel Bătrân. Deși Ioan Bogdan tradusese „**РОДИТЕЛЪ**” din textul original prin „moș”, „în înțelesul mai general de «rudă în linie ascendentă»”²⁰⁵, sensul acestuia este cel de „părinte, tată”²⁰⁶, Bogdan adaptând cuvântul slav la o situație istorică pe care nu și-o putea explica – existența unui Dan, fiul lui Mircea cel Bătrân²⁰⁷. De altfel, în documentele mai vechi, de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, domnii au folosit în mod constant „**РОДИТЕЛЪ**” cu sensul de „tată”²⁰⁸.

Obiecțiile îndreptățite ale lui Andrei Pippidi cu referire la existența unui singur voievod purtând numele Dan, în anii ’20–’30 ai secolului al XV-lea²⁰⁹, și-au găsit ecou într-un articol recent, în care autorii, analizând reconfirmările daniilor domnești date Coziei, observau că, în același interval de timp, există două documente pentru această mănăstire având la emitent numele „Dan voievod”, deși călugării nu obișnuiau să ceară „o astfel de întărire globală a proprietăților mănăstirii decât o singură dată de la un domn”²¹⁰.

Dacă existența a „doi Dani” pare greu de contrazis pentru perioada de mai sus, mult mai dificilă este delimitarea efectivă a documentelor emise de fiecare dintre aceștia. Același Andrei Pippidi a propus, ca punct de plecare în această direcție, titlul purtat de cei doi domni, documentele relevând un titlu scurt („domn a toată Ungrovlahia”) și un titlu extins, care conține adaosul „și al părților de peste munți, herțeg al Amlașului și Făgărașului”, titlul redus – afirma același istoric – aparținându-i fiului lui Dan I, iar cel extins fiului lui Mircea cel Bătrân²¹¹. Totuși, compararea titulaturii cu membrii sfatului domnesc prezenți în documente poate fragiliza ipoteza de mai sus; cu titlu de exemplu, două documente păstrate în original și avându-l ca emitent pe „Dan voievod” au unul titulatura scurtă²¹², iar celălalt titulatura lungă²¹³, însă sfatul domnesc este aproape identic²¹⁴.

Revenind la documentele care fac trimitere la formula „**АД ЖИВОТА ...**”, în care la emitent apare „Dan voievod”, dintre cele cinci cunoscute, trei s-au păstrat în

²⁰⁴ *Ibidem*, doc. 69, p. 131; *ibidem*, D, vol. I, doc. 176, p. 278–279.

²⁰⁵ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, 1413–1508, București, 1905, doc. XVIII, p. 39, n. 1.

²⁰⁶ A se vedea și T. Macovei, *op. cit.*, p. 155.

²⁰⁷ De curând, ipoteza lui Ioan Bogdan a fost reluată de Liviu Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 56.

²⁰⁸ Ca exemplu, pot fi menționate actele Tismanei, în care Dan I (DRH, B, vol. I, doc. 7, p. 19, 21) și Mircea cel Bătrân (*ibidem*, doc. 8, p. 22, 23) îl amintesc pe tatăl lor, Radu I, sau un document al Coziei, în care Radu Praznaglava face referire la tatăl său, Mircea cel Bătrân (*ibidem*, doc. 48, p. 96, 97).

²⁰⁹ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 75–76.

²¹⁰ Marian Coman, Ovidiu Cristea, *Istории paralele, istorii convergente. Moldova și Țara Românească în 1457 și 1476*, în „Analele Putnei”, an XI, 2015, p. 114, n. 70; pentru autorii acestui articol, cei doi domni cu același nume erau Dan al II-lea și Dan al III-lea (*ibidem*, p. 114).

²¹¹ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 84.

²¹² DRH, B, vol. I, doc. 58, p. 113, 114.

²¹³ *Ibidem*, doc. 60, p. 115, 116.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 115, 117.

original²¹⁵, unul în traducere românească²¹⁶, iar altul în rezumat²¹⁷. În două dintre acestea, ambele date Tismanei și păstrate în original, „Dan voievod” îi amintește pe tatăl său (Dan I) și pe bunicul său (Radu I)²¹⁸, nelăsând astfel niciun dubiu asupra originii sale. Primul document datează din 5 august 1424 și conține formula de cancelarie „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЪРОДНИК ГОСПОДСТВА МИ”²¹⁹ („în viața domniei mele și în viața rudelor domniei mele”), referirea la „rude” – nu la „fiu” sau „fii” – fiind, cum arătam și mai sus, una rarisimă în documentele cancelariei Țării Românești până la începutul secolului al XVI-lea. Celălalt act domnesc conține ca element cronologic doar „Duminica Floriilor” și a fost datat diferit²²⁰. formula de cancelarie este „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНОВЪ ГОСПОДСТВА МИ”²²¹ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele”). Imposibilitatea datării exacte a acestui document împiedică orice fel de supoziție asupra evoluției formulei de cancelarie, în raport cu actul din 5 august 1424, deși ar fi foarte tentantă orice speculație privind trecerea de la „rude” la „fii” sau viceversa.

Mult mai multe probleme ridică celelalte trei documente emise de unul dintre domnii care se intitulează „Dan voievod”. Primul dintre acestea datează din 10 septembrie 1428, s-a păstrat în original și conține formula de cancelarie „<ДО> ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪВОРОДНИХ СЫНОВЕ <ГОСПОДСТВА МИ>, ДАНЧИША И БАСАРАБА”²²² („<în> viața domniei mele și în viața fiilor primi născuți <ai domniei mele>, Danciul și Basarab”). Acest „Dan voievod” menționează existența a doi fii ai săi, Danciu și Basarab, însă nu spune absolut nimic despre ascendența sa genealogică. Al doilea document s-a păstrat într-o traducere românească, a fost dat Mănăstirii Snagov la 7 octombrie 1428 și conține formula de cancelarie „până în viața domniei mele și până în viața născuților dintâi feciorii domniei mele, Danciul și Basarab”²²³, exprimare identică celei de mai sus, păstrată însă doar în varianta tradusă. Interesant este următorul fragment din același document – „îmi aduș aminte domnia mea de dăruirea ce au dăruit părintele domniei mele Mircea voievod”²²⁴. Din al treilea document s-a păstrat doar un rezumat în limba română, cu următorul text: „6937 [1 septembrie 1428 – 31 august 1429]. Dan voievod, sin Mircea voievod, dă moșia Stuția Mănăstirii Sneagovul și arată în hrisov că au avut și doi feciori, pe Danciul i

²¹⁵ *Ibidem*, doc. 53, 60, 64.

²¹⁶ *Ibidem*, doc. 61.

²¹⁷ *Ibidem*, doc. 59.

²¹⁸ *Ibidem*, doc. 53, p. 104, 106; doc. 64, p. 124.

²¹⁹ *Ibidem*, doc. 53, p. 105.

²²⁰ P.P. Panaitescu l-a „așezat” la 24 martie 1426 (P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, vol. I, doc. 51, p. 147–149); editorii DRH – printre care, evident, și același Panaitescu – l-au datat cu două variante (20 martie 1429 și 9 aprilie 1430) (DRH, B, vol. I, doc. 64, p. 124); de curând Andrei Pippidi a pledat pentru reîntoarcerea la datarea în 24 martie 1426 (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 76).

²²¹ DRH, B, vol. I, doc. 64, p. 124.

²²² *Ibidem*, doc. 60, p. 115–116; cuvintele puse între paranteze unghiulare au fost adăugate de editorii DRH, locul din original fiind rupt.

²²³ *Ibidem*, doc. 61, p. 118; și aici intervenția între paranteze unghiulare aparține editorilor DRH.

²²⁴ *Ibidem*, p. 117.

Băsărabă²²⁵. Și în acest al treilea act domnesc al lui „Dan voievod”, el apare ca fiul lui Mircea, dania este tot pentru Mănăstirea Snagov, fiind menționați și aici cei doi fii ai săi, Danciu și Basarab.

Principala problemă pe care o ridică aceste trei documente este legată de genealogia emitentului. Dacă în privința descendenței sale lucrurile sunt destul de clare, atât în actul original, cât și în celelalte două amintind existența a doi fii, în ceea ce privește ascendența sa, lucrurile sunt mult mai complicate. Cum spuneam și mai sus, documentul păstrat în original nu spune nimic despre predecesorii săi domnești; în schimb, atât traducerea, cât și rezumatul îl menționează pe Mircea cel Bătrân ca tatăl celui care emite documentul. Dacă cele trei documente ar fi judecate ca un grup compact, filiația ar fi clară – Mircea–Dan. Marea problemă însă este tocmai păstrarea documentelor pentru Snagov doar în variantele traducere-rezumat, lucru care nu permite o comparație cu variantele originale, neputându-se cunoaște astfel cât de mult a intervenit în text traducătorul de mai târziu, cât de mult a fost acesta influențat de alte documente pe care le-a văzut sau cât de bine a tradus originalul. În privința acestui ultim aspect, documentul din 7 octombrie 1428 conține o eroare evidentă de traducere, în titulatura lui Dan fiind menționat „Hațagul” („părțile munților, Amlașului și Făgărașului și Hațagului”²²⁶), cuvântul „херцег” („herțeg”) care se găsea foarte probabil în original fiind tradus greșit prin „Hațag”²²⁷.

Comparând sfatul domnesc din documentul păstrat în original (10 septembrie 1428)²²⁸ cu sfatul domnesc al lui Dan, fiul lui Dan I, așa cum s-a păstrat acesta în actul domnesc original dat Tismanei în Duminica Floriilor²²⁹, se observă diferențe evidente în privința componenței, fapt care ar putea permite ipoteza că cele două documente au fost emise de domni diferiți, deci emitentul de la 10 septembrie 1428 ar fi fiul lui Mircea cel Bătrân. Ipoteza este, la rândul ei, destul de fragilă, deoarece documentul Tismanei poate fi datat mai aproape sau mai departe cronologic de anul 1428²³⁰, schimbările în sfat putând fi date nu doar de modificarea emitentului, ci și de evoluții politice diverse, care în timp au putut duce la reorientarea marilor boieri față de unul sau celălalt dintre domni. În momentul de față pare imposibil de spus cu certitudine dacă Dan, emitentul acestor trei documente și cel care își menționează drept fii pe Danciu și Basarab, a fost fiul lui Mircea cel Bătrân, așa cum apare în variantele traducere-rezumat, sau a fost fiul lui Dan I, ipoteză spre care teoretic poate duce lipsa ascendenței sale genealogice din documentul păstrat în original²³¹.

²²⁵ *Ibidem*, doc. 59, p. 115.

²²⁶ *Ibidem*, doc. 61, p. 117.

²²⁷ Foarte utilă este comparația cu titulatura lui Dan, păstrată în documentul din 10 septembrie 1428 – „Амлашѹ и Фăгăрашѹ и херцег” (*ibidem*, doc. 60, p. 115).

²²⁸ *Ibidem*, p. 117.

²²⁹ *Ibidem*, doc. 64, p. 125.

²³⁰ Am arătat, într-o notă anterioară, oscilațiile privind datarea acestuia.

²³¹ Ca observație, Andrei Pippidi a optat pentru identificarea acestui „Dan voievod” cu fiul lui Mircea cel Bătrân (*op. cit.*, p. 96); tot el l-a identificat pe acest Dan („Danciu [s. A.P.], fiul lui Mircea”) cu „Dîrakul” din izvoarele otomane” (*ibidem*, p. 90), încercând să explice și câteva pasaje din cronicarul bizantin Ducas, în care „Dragulios” apare cu câțiva ani înainte ca Vlad Dracul să ocupe tronul Țării Românești” (*ibidem*, p. 91).

Deși nu este locul aici, câteva cuvinte trebuie spuse și despre fiii domnești, Danciu și Basarab. Pare inutil să subliniez faptul că, pentru istoriografia mai veche, care cunoștea în deceniile III–IV ale secolului al XV-lea un singur „Dan voievod” (Dan al II-lea, fiul lui Dan I), Danciu și Basarab erau fiii acestui unic Dan. În privința lui Danciu, au fost emise mai multe ipoteze, unii istorici văzând în el un viitor domn al Țării Românești²³², alții spunând că este „voievodul Dan mort la 1 iulie 1440”²³³. Celălalt fiu al lui „Dan voievod”, Basarab, a ajuns domn al Țării Românești, fiind reținut de istoriografie ca Basarab al II-lea²³⁴. Cum pentru Andrei Pippidi, „Dan voievod”, tatăl lui Danciu și Basarab, a fost fiul lui Mircea cel Bătrân, genealogia propusă de acesta pare mult mai complicată – Danciu apare ca „Dan V”, în timp ce Basarab nu mai este privit ca viitorul domn al Țării Românești, Basarab al II-lea, acesta din urmă fiind vărul său primar, cu același nume²³⁵.

Formula „**АѦ ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ**” se găsește și într-un document al lui Alexandru Aldea din 15 martie 1433²³⁶. În cazul său, utilizarea variantei fără fii poate proveni dintr-o realitate de familie a acestuia, Dan Pleșia arătând că Alexandru nu a avut copii²³⁷. Acest act domnesc – unul cu profunde conotații dinastice, Alexandru Aldea referindu-se direct la predecesorii săi domnești („sfântrăposații moși și strămoși ai domniei mele, domnii Basarabi ai Țării Românești”²³⁸) – ar fi reprezentat un moment propice pentru domn pentru a-și nominaliza urmașii, dacă ar fi avut. O formulă asemănătoare celei de mai sus este „**АѦ ЖИВОТА МОЕГО**”, unică în această variantă și provenind dintr-un hrisov al lui Alexandru Aldea, emis în aceeași perioadă precum cel de mai sus (9 februarie 1433)²³⁹; și în acest caz sunt valabile observațiile privind familia sa.

Din timpul celor două domnii ale lui Vlad Dracul s-au păstrat nouă documente în care este prezentă formula „**АѦ ЖИВОТА ...**”. Având în vedere că în colecția DRH există douăzeci de documente emise de Vlad Dracul²⁴⁰, procentul celor care conțin formula de cancelarie analizată este destul de mare. Un număr important dintre acestea datează din 1437, cinci dintre ele având data în original²⁴¹, iar un al șaselea,

²³² A se vedea, pentru această opinie, Const. A. Stoide, *Din nou despre istoria Țării Românești din anii 147–1450*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XIV, 1977, p. 540–542 (cu mențiuni referitoare la alți istorici, care adoptaseră această ipoteză) și idem, *Basarab al II-lea (1442–1444)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XVII, 1980, p. 280.

²³³ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 90.

²³⁴ A se vedea, în special, Const. A. Stoide, *Basarab al II-lea*, p. 279–302; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 95.

²³⁵ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 96.

²³⁶ P.Ș. Năsturel, C. Bălan, *op. cit.*, p. 485.

²³⁷ Dan Pleșia, *loc. cit.*

²³⁸ P.Ș. Năsturel, C. Bălan, *op. cit.*, p. 486; a se vedea și observația editorilor (*ibidem*, p. 486, n. 4), în privința variantei slave a titlului domnesc.

²³⁹ DRH, B, vol. I, doc. 74, p. 136–137.

²⁴⁰ *Ibidem*, doc. 78–95, 98, 99.

²⁴¹ *Ibidem*, doc. 83, 85, 86, 87; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, doc. I (ultimul document a fost publicat doar în rezumat în DRH, B, vol. I, doc. 88).

deși avea anul trecut greșit, a fost datat în același an²⁴²; câte un document s-a păstrat din anii 1439²⁴³, 1440²⁴⁴ și 1445²⁴⁵.

Cele șase documente din 1437 fac trimitere, pe lângă domnul însuși, la doi dintre fiii săi, în cinci dintre ele aceștia fiind nominalizați – Mircea și Vlad. Primul document s-a păstrat într-o traducere în limba maghiară, cu anul greșit²⁴⁶, având ca zi și lună 20 ianuarie și a fost datat de editorii DRH în 1437. Formula de cancelarie păstrată în acesta este „nici în vremea domniei mele, nici în vremea fiilor mei primi născuți, Mircea și Vladul”²⁴⁷; varianta puțin diferită de cele amintite anterior se datorează, cel mai probabil, traducerii din slavă în maghiară.

Restul de cinci documente din 1437 au fost toate emise în luna august, din Târgoviște. Cele două păstrate în original conțin unul formula fără nominalizare – „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ”²⁴⁸ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele”), iar celălalt formula cu nominalizarea fiilor – „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирче и Влада”²⁴⁹ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vlad”). Cel de-al doilea este cu atât mai important cu cât, fiind păstrat în original, înlătură orice dubiu asupra formulei de cancelarie și a numelui celor doi fii ai lui Vlad Dracul. Cele trei traduceri târzii românești au formule asemănătoare între ele – „până în viața domniei mele și până în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vladul”²⁵⁰, „până în viața domniei mele și până în viața celor întâiu născuți fiii domniei mele, Mircea și Vladul”²⁵¹ și, respectiv, „în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vladul”²⁵².

În ultimele trei documente, emise în 1439, 1440 și 1445, pe lângă cei doi fii amintiți mai sus (Mircea și Vlad), apare un al treilea (Radu). Primele două au fost păstrate în original, iar cel de-al treilea, demn de subliniat, în copie slavă. Formula din actul domnesc datând din 2 august 1439 – „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирче и Влада и Радул”²⁵³ („în viața domniei mele și în viața fiilor domniei mele, Mircea și Vlad și Radul”) – este reprodușă în manieră aproape identică în documentul din 16 septembrie 1440²⁵⁴, copia slavă din 7 august 1445 amintindu-i pe fiii lui Vlad Dracul ca „întâi născuți”²⁵⁵, intervenție

²⁴² DRH, B, vol. I, doc. 80.

²⁴³ *Ibidem*, doc. 89.

²⁴⁴ *Ibidem*, doc. 91.

²⁴⁵ *Ibidem*, doc. 99.

²⁴⁶ *Ibidem*, doc. 80, p. 144 (a se vedea observațiile editorilor DRH).

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 143.

²⁴⁸ Document din 13 august 1437 (*ibidem*, doc. 86, p. 150).

²⁴⁹ Document din 23 august 1437 (*ibidem*, doc. 87, p. 152).

²⁵⁰ Document din 1 august 1437 (*ibidem*, doc. 83, p. 147).

²⁵¹ Document din 10 august 1437 (*ibidem*, doc. 85, p. 149).

²⁵² Document din 23 august 1437 (Petronel Zahariuc, *op. cit.*, doc. I, p. 167).

²⁵³ DRH, B, vol. I, doc. 89, p. 154.

²⁵⁴ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ, Мирча и Влада и Радул” (*ibidem*, doc. 91, p. 158).

²⁵⁵ „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЪБОРОДНИХ СЫНОВ ГОСПОДСТВА МИ Мирчу и Владаул и Радул” (*ibidem*, doc. 99, p. 173).

care nu știm cui se datorează – lui Dragomir, care redactase actul original, sau celui care l-a copiat mai târziu.

Deși chestiunea fiilor de domn este una extrem de complicată în istoria medievală a Țării Românești, istoricii au identificat mai mulți urmași ai lui Vlad Dracul, pe linie masculină: Mircea (amintit în izvoare în deceniile IV–V ale secolului al XV-lea), Vlad (viitorul domn Vlad Țepeș), Radu (viitorul domn Radu cel Frumos), un alt Mircea (pretendent și, după părerea unora, domn în deceniile VIII sau IX ale aceluiași secol) și Vlad (viitorul domn Vlad Călugărul)²⁵⁶. Fiii prezenți în formula de cancelarie introdusă de „АѦ ЖИВОТА ...” sunt primii trei din această listă, ceilalți doi fiind menționați în izvoare ulterior perioadei celor două domnii ale tatălui lor²⁵⁷. Probabil cea mai dificilă problemă rămâne identificarea în izvoarele contemporane lui Vlad Dracul a acestor trei fii amintiți în documentele care conțin formula „АѦ ЖИВОТА ...”. Dacă tatăl lor îi menționează nominal – cu o excepție – în documentele sale, restul izvoarelor, care nu sunt puține, fac cel mai adesea referire la ei doar ca fiii sau fiul domnului Țării Românești. Dacă despre Vlad și Radu informațiile devin ceva mai clare în partea domnească a vieții lor, Mircea, cel amintit în anii ’30-’40 ai secolului al XV-lea, este mai tot timpul vieții sale învăluit într-o ceață care împiedică de cele mai multe ori identificarea sa.

Privind în ansamblu cele nouă acte domnești ale lui Vlad Dracul cu formula „în viața domniei mele...”, se observă că opt dintre acestea datează din prima sa domnie, ultimul corespunzând cronologic celei de-a doua domnii²⁵⁸. În niciunul dintre aceste documente fiii săi nu poartă vreun titlu alături de numele lor, astfel că, la prima vedere, doar din perspectiva titulaturilor, ar putea fi exclusă o asociere la domnie între Vlad Dracul și vreunul dintre fiii săi. Această ultimă afirmație necesită două observații, una de formă și alta de fond. Observația de formă este că documentul din 7 august 1445, corespunzând celei de-a doua domnii, în care sunt amintiți cei trei fii ai domnului, s-a păstrat în copie slavă²⁵⁹; este imposibil de spus dacă vreunul din cei trei fii avea sau nu titlul voievodal în actul original. Observația de fond este că, în cea de-a doua domnie, unul dintre fiii lui Vlad Dracul apare implicat, cu acordul tatălui său, în chestiuni de politică externă²⁶⁰, fapt care poate

²⁵⁶ Bibliografia problemei este una extinsă; rețin câteva titluri: I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, în „Cercetări istorice”, an IV, 1928, nr. 1, *passim*; Const. A. Stoide, *Contribuții la istoria Țării Românești între anii 1447 și 1450*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»”, X, 1973, p. 164–165; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) – între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 32–34; Sergiu Columbeanu, Radu Valentin, *Vlad Dracul (1436–1442; 1443–1447)*, București, 1978, *passim*; Dan Pleșia, *loc. cit.*; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 94, 101, 106, 122, 125; Ovidiu Cristea, Marian Coman, *O scrisoare pierdută. Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești*, în „Analele Putnei”, an IX, 2013, nr. 1, p. 35–38.

²⁵⁷ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 122–123, 125–126.

²⁵⁸ Pentru cronologia celor două domnii ale sale, a se vedea Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 92–94, 96–97, cu bibliografia aferentă.

²⁵⁹ DRH, B, vol. I, doc. 99.

²⁶⁰ Existența unei asocieri la domnie între Vlad Dracul și unul dintre fiii săi necesită, fără doar și poate, un studiu separat; am să mă limitez aici la menționarea lui Walerand de Wavrin ca potențial

trimite la o asociere efectivă la domnia părintelui său. Din nou apare problema identificării acestui fiu domnesc, el trebuind căutat între cei trei amintiți de tatăl lor în documentele cu formula „АѦ ЖИВОТѦ ...”, deoarece doar ei au fost menționați de Vlad Dracul ca potențiali urmași.

Dintre acești trei fii, un personaj important pare a fi Mircea, evident cel amintit în deceniile IV–V. La prima vedere, dintr-un fragment de cronică sârbească ar reieși că acesta a murit la ceva timp după încheierea primei domnii a tatălui său: „6951, au legat turcii pe Vlad voievod și l-au pus pe Mircea. Marele Basarab l-a omorât și capul său a fost tăiat.”²⁶¹ Textul ar trimite la schimbarea din domnie a lui Vlad Dracul cu fiul său, Mircea, iar ulterior la uciderea acestuia din urmă de către Basarab al II-lea, evenimentele având loc în anul 6951, care corespunde intervalului 1 septembrie 1442 – 31 august 1443. Const. A. Stoide a atras însă atenția, pe bună dreptate, că „data de 6951, reproducă între croșete, nu se găsea în textul original și ea a fost introdusă de editor”²⁶². O confruntare cu textul publicat de Ljubomir Stojanović arată, într-adevăr, că anul „СЛНД”²⁶³, corespunzând lui 6951, este pus între paranteze. Până la o analiză mai amănunțită a textului original, observația lui Stoide rămâne valabilă, acesta propunând o altă identificare a celor trei domni amintiți de izvorul sârbesc, fragmentul făcând referire, după părerea sa, la „evenimente petrecute în anul 1510, după alungarea din domnie a lui Mihnea cel Rău”²⁶⁴. La rândul său, Matei Cazacu combătuse ideea morții lui Mircea la sfârșitul primei domnii a lui Vlad Dracul²⁶⁵, din cauza mențiunii acestui fiu de domn în documentul din 7 august 1445²⁶⁶, așadar în cea de-a doua domnie a tatălui său. Totuși, așa cum arătam mai sus, acest act domnesc s-a păstrat în copie slavă, iar nu în original, fiind greu de spus în acest moment dacă cel care a realizat copia a fost sau nu influențat de alte documente originale ale lui Vlad Dracul, în care apărea menționat Mircea²⁶⁷.

izvor al acestei asocieri, cronicarul burgund amintind adeseori un fiu nenominalizat al domnului Țării Românești, care participă la expediția pe Dunăre din 1445 (*Călători străini despre țările române*, vol. I, ed. Maria Holban, București, 1968, p. 85 și urm.). În primul volum din colecția *Călători străini* respectivul fiu a fost identificat cu Vlad Tepeș (*ibidem*, p. 86, n. 48), alte opinii considerând că acesta ar fi fost Mircea (Matei Cazacu, *Precizări privind cronologia domnilor munteni din deceniul 5 al secolului al XV-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIII, 1970, nr. 3, p. 608; Marian Coman, *The Imaging of Wallachia in Fifteenth-Century Burgundy*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, V, 2013, p. 93, n. 153). Pentru campania din 1445, vezi și Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVI*, București, 2001, p. 27.

²⁶¹ Am folosit traducerea din Anca Iancu, *Știri despre români în izvoare istoriografice sârbești (secolele XV–XVII)*, în *Studii istorice sud-est europene*, vol. I, ed. Eugen Stănescu, București, 1974, p. 20.

²⁶² Const. A. Stoide, *Basarab al II-lea*, p. 284.

²⁶³ Ljubomir Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Carloviț, 1927, p. 233.

²⁶⁴ Const. A. Stoide, *Basarab al II-lea*, p. 284.

²⁶⁵ Matei Cazacu, *Precizări privind cronologia*, p. 607–608.

²⁶⁶ DRH, B, vol. I, doc. 99.

²⁶⁷ Matei Cazacu observase, la rândul său, că respectiva copie fusese făcută „după un original pierdut” (*Precizări privind cronologia*, p. 608, n. 7).

O altă chestiune problematică privind identificarea copiilor lui Vlad Dracul este legată de mențiunea a doi fii ai acestuia în izvoare externe. Cronicarul turc Aşîk-paşa-zade arăta că „Dracula [Vlad Dracul, n. ed.] s-a înfăţişat la Poartă; el a venit cu cei doi fii ai săi, pe care i-a pus în slujba Porţii”²⁶⁸, aproximativ aceleaşi informaţii se regăsesc şi la Mehmed Neşri şi Idris Bitlisi²⁶⁹. La rândul său, într-o relatare târzie, un fost ienicer sârb nota că Vlad Dracul „avea doi fii şi îi dăduse împăratului Mahomed la curtea lui”²⁷⁰. Mai mulţi istorici români i-au identificat pe aceşti doi fii cu Vlad şi Radu, viitori domni ai Țării Româneşti²⁷¹.

Foarte interesantă este mențiunea morţii unuia dintre fiii lui Vlad Dracul, la finalul celei de-a doua domnii a tatălui său, când Vlad Dracul însuşi şi-a pierdut viaţa, ca urmare a campaniei lui Ioan de Hunedoara în Țara Românească. Francisc Pall este cel care a trecut în revistă izvoarele externe care amintesc aceste evenimente²⁷², tot lui datorându-i-se şi publicarea unui document, emis de Ioan de Hunedoara („din mila lui Dumnezeu, voievodul Țării Româneşti”), în „oraşul nostru Târgovişte”, la 16 decembrie 1447²⁷³, document din care reiese că, la data emiterii sale, domnia lui Vlad Dracul se încheiase²⁷⁴. În cronica lui I. Thuróczy este descrisă uciderea de către Ioan de Hunedoara a lui Vlad Dracul şi a fiului său mai mare – „simul cum filio ejus, in ordine geniturae majori, decollari”²⁷⁵.

²⁶⁸ *Cronici turceşti privind ţările române, extrase*, vol. I, (sec. XV – mijlocul sec. XVII), ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, Bucureşti, 1966, p. 86.

²⁶⁹ Mehmed Neşri scria: „Dracula a venit în grabă la Poartă, aducând cu el şi pe cei doi fii ai săi şi i-a lăsat în slujba Porţii” (*ibidem*, p. 118; a se vedea şi observaţia editorilor lui Neşri, în privinţa originalităţii scrierii sale – *ibidem*, p. 108). La rândul său, Idris Bitlisi arăta că sultanul Murad al II-lea „l-a aruncat în închisoare pe domnul Țării Româneşti, Draculea (*Dîra Nikola*), împreună cu cei doi feciori ai săi” (*ibidem*, p. 169; vezi şi observaţia editorilor, conform căreia „multe din relatările sale corespund cu informaţiile cuprinse în Aşîk-paşa-zade şi Neşri” – *ibidem*, p. 150).

²⁷⁰ *Călători străini*, vol. I, p. 125. Cronicarul bizantin Ducas îi aminteşte, la rândul său, pe fiii lui Vlad Dracul trimişi ca ostatici la Poartă, dar nu menţionează numărul lor [Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ed. Vasile Grecu, Bucureşti, 1958, p. 262, 272], cf. Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 90–92.

²⁷¹ I. Minea, *op. cit.*, p. 185; Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, rev. şi adăugită, Bucureşti, 1968, p. 74; *Cronici turceşti privind ţările române*, vol. I, p. 86, n. 19, p. 118, n. 58; Ştefan Andreescu *op. cit.*, p. 32; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 101; Matei Cazacu, *Dracula*, ed. Stephen W. Reinert, trad. Nicole Mordarski, Stephen W. Reinert, Alice Brinton, Catherine Healey, Leiden, Boston, 2017, p. 42. Pentru relaţiile lui Vlad Dracul cu otomanii şi „închinările” acestuia faţă de sultan, vezi Virgil Ciocîltan, *Între sultan şi împărat: Vlad Dracul în 1438*, în „Revista de istorie”, XXIX, 1976, nr. 11, p. 1778–1781.

²⁷² Fr. Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească şi Moldova în anii 1447–1448*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVI, 1963, nr. 5, p. 1049, n. 1; idem, *De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie pendant l'année 1447*, în „Revue roumaine d'histoire”, XV, 1976, nr. 3, p. 447, n. 1.

²⁷³ Idem, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara*, p. 1067–1069; documentul a fost publicat şi în DRH, D, vol. I, doc. 286, p. 394–396.

²⁷⁴ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 96 (cu istoriografia problemei). A se vedea şi Alexandru Simon, *Al treisprezecelea apostol. Valachorum regulus*, Cluj-Napoca, 2017, p. 9.

²⁷⁵ Joannes G. Schwandtnner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Vindobonae, 1766, p. 325. Pentru traducerea în limba engleză a textului citat („had him and his eldest son beheaded”), a se vedea János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, trad. Frank Mantello, Bloomington, 1991, p. 149. Vezi şi Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1976, p. 17–18, n. 13.

Cine era acest fiu decapitat odată cu tatăl său²⁷⁶? Arătam mai sus că dintre cei cinci fii ai lui Vlad Dracul, doar trei – Mircea, Vlad și Radu – au fost menționați în actele domnești emise de tatăl lor (ceilalți doi fiind amintiți doar în documente ulterioare celor două domnii ale părintelui lor). Cum Vlad și Radu au supraviețuit morții tatălui lor, ajungând domni ai Țării Românești, singura variantă ar fi că fiul ucis în același timp cu Vlad Dracul a fost Mircea. În acest fel s-ar confirma rezervele lui Constantin Stoide și Matei Cazacu referitoare la moartea lui Mircea în anul 6951. Dacă ipoteză morții lui Mircea odată cu tatăl său ar fi reală – Thuróczy amintește moartea fiului cel mare al lui Vlad Dracul, iar acesta din urmă îl așază pe Mircea înaintea fraților săi în documentele care conțin formula „**ДО ЖИВОТА...**”, s-ar putea confirma identificarea celor doi fii ai lui Vlad Dracul amintiți ca ostatici la turci cu Vlad și Radu. Lungul șir de ipoteze amintite mai sus fac necesară totuși reluarea filiației lui Vlad Dracul într-un studiu separat.

Un document interesant a fost emis de Vladislav al II-lea, la 2 august 1453. Formula care se găsește în acest act este „**ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И СЫНОВЬ ГОСПОДСТВА МИ**”²⁷⁷ („în viața domniei mele și a fiilor domniei mele”). Descendența lui Vladislav al II-lea a suscitat ceva probleme. Deși în formula de cancelarie folosită mai sus, acesta vorbește despre „fiii domniei mele”, istoricii români au considerat că el a avut doar un fiu, care a purtat numele tatălui său. Acest fiu a fost identificat fie cu un „Vladislav voievod”, donatorul Mănăstirii Sf. Ștefan de la Meteora, despre care s-a crezut că ar fi tatăl lui Vladislav al III-lea, domnul muntean din secolul al XVI-lea, fie chiar cu Vladislav al III-lea însuși²⁷⁸. Indiferent care dintre filiații este acceptată, izvoarele istorice nu pot fi interpretate în a-i atribui lui Vladislav al II-lea doi sau mai mulți fii. Singura explicație a folosirii formulei de mai sus este intervenția celui care a redactat actul domnesc, în cazul de față un anume Coica²⁷⁹. Tot un Coica – posibil același – redacta patru documente ale lui Vlad Dracul, în care formula de cancelarie introdusă de „**ДО ЖИВОТА...**” făcea referire la viața domnului și la viața fiilor acestuia, nominalizați sau nu²⁸⁰.

²⁷⁶ Una dintre cronicile interne ale Țării Românești consemnează moartea unui frate al lui Vlad Tepeș, posibil Mircea, la Târgoviște, unde acesta ar fi fost îngropat de viu (*Istoria Țării Românești. 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 4, 205); vezi în acest sens Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 97 și Ramona Neacșa Lupu, „Și încă a pustiit și sfânta mănăstire”. *Mănăstirea Govora și un gest de putere de la mijlocul secolului al XV-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXXIII, 2015, p. 279.

²⁷⁷ DRH, B, vol. I, doc. 110, p. 191.

²⁷⁸ Nicolae Iorga, *Legături descoperite de D.M. Beza, cu Mănăstirile Meteorele din Tesalia, cu o notă despre Nicolae-vodă Petrașcu, fiul lui Mihai Viteazul*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a III-a, XVI, 1934, mem. 6, p. 72; Nicolae Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522–1529)*, București, 1983, p. 50; Virgil Cândea, Constantin Simionescu, *Prezențe culturale românești. Bulgaria, Iugoslavia, Grecia*, București, 1987, p. 156; Virgil Cândea, *Prezențe românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, vol. I, Albania – Grecia, București, 1991, p. 571; Dan Pleșia, *loc. cit.*; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 160–161.

²⁷⁹ DRH, B, vol. I, doc. 110, p. 193.

²⁸⁰ Documentele din 13 august 1437 (*ibidem*, doc. 86, p. 150, 151), 23 august 1437 (*ibidem*, doc. 87, p. 152, 153), un alt document din 23 august 1437 (Petronel Zahariuc, *op. cit.*, doc. I, p. 168) și

La 12 august 1464, Radu cel Frumos emitea un act domnesc în care apărea formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”²⁸¹. Lipsa fiilor din formula de cancelarie pare a fi explicată prin faptul că descendența lui Radu cel Frumos a fost pe linie feminină – bine-cunoscuta Maria Voichița, soția lui Ștefan cel Mare²⁸² și, posibil, o altă fiică²⁸³.

Din timpul lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare s-au păstrat mai multe documente în care reapare vechea formulă introdusă de „ДО ЖИВОТА ...”; formula aceasta se diversifică, apărând variante care includ, pe de o parte, referirea la domnie, alături de aceea la viața titularului tronului, iar, pe de altă parte, menționarea fraților domnului, pe lângă aceea a fiilor săi (această ultima situație doar în cazul lui Radu cel Mare). Actele domnești emise de Vlad Călugărul care trebuie supuse analizei sunt în număr de șapte. Primul datează din 24 aprilie 1484, în el păstrându-se varianta de cancelarie „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”, domnul apărând singur, fără a menționa în acest caz pe vreunul dintre fiii săi²⁸⁴.

Alta era însă situația trei ani mai târziu, la 12 iunie 1487, atunci când domnul folosește formula „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРИВЪЗЛЮБЛЕНИМЪ СИНОВЪ ГОСПОДСТВА МИ, РАДАШЪ И ВЛАДАШЪ”²⁸⁵ („în viața domniei mele și în viața preaiubiților fii ai domniei mele, Radul și Vladul”). Pentru a înțelege mai bine apariția celor doi fii în documentul de mai sus, trebuie luate în considerare alte acte domnești din aceeași perioadă. La 31 iulie 1487, același Vlad Călugărul dădea un document Mănăstirii Snagov, daniile sale fiind oferite „pentru sufletul părintelui domniei mele și al fraților domniei mele și pentru al preaiubitului fiu al domniei mele, Io Vlad voievod, și pentru al nostru”²⁸⁶. Un an mai târziu, la 4 februarie 1488, domnul dădea un sat Mănăstirii Govora, „pentru veșnica pomenire a sfântărilor părinți ai domniei mele și [a] domniei mele și [a] adormitului fiu al domniei mele, Io Vlad voievod, ca să fie în pomelnicul acelei sfinte mănăstiri în vecii vecilor”²⁸⁷. Analiza acestor două documente i-a făcut pe unii cercetători să considere că, începând cu 31 iulie 1487, Vlad Călugărul îl asociase la domnie pe fiul său, Vlad²⁸⁸, acesta decedând, în mod evident, cel mai târziu la 4 februarie 1488, atunci când tatăl său îl amintea ca „adormitul fiu al domniei mele”. Această

2 august 1439 (DRH, B, vol. I, doc. 89, p. 155, 156); tot un Coica mai scrie două documente în același interval de timp – unul al lui Vlad Dracul, datat de editorii DRH la 23 aprilie 1441 (*ibidem*, doc. 93, p. 162), iar celălalt al lui Vladislav al II-lea, datând din 1 august 1451 (*ibidem*, doc. 104, p. 183). Un Coica logofăt scrie documentul lui „Dan voievod” datat în Duminica Paștilor (*ibidem*, doc. 64, p. 125).

²⁸¹ *Ibidem*, doc. 125, p. 213.

²⁸² Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 12.

²⁸³ Despre această a doua posibilă fiică, Dan Pleșia scria că a avut „în descendență boierii din Rătești” (*loc. cit.*).

²⁸⁴ DRH, B, vol. I, doc. 192, p. 311.

²⁸⁵ *Ibidem*, doc. 203, p. 327.

²⁸⁶ *Ibidem*, doc. 205, p. 331.

²⁸⁷ *Ibidem*, doc. 210, p. 336.

²⁸⁸ A se vedea, în principal, Constantin C. Giurescu, *La 450 de ani de la moartea lui Radu cel Mare, domnul Țării Românești (1495–1508)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an LXXVI, 1958, nr. 3–4, p. 369; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 128–129.

ipoteză s-a bazat pe faptul că Vlad, fiul domnului, purta, la 31 iulie 1487, titlul voievodal și particula „Io”²⁸⁹. Un lucru este cert: cu o lună mai devreme, la 12 iunie 1487, Vlad era încă în viață²⁹⁰. Ipoteza unei asocieri între Vlad Călugărul și fiul său cu același nume are două puncte slabe. Primul este menționarea, în cadrul formulei „**ДО ЖИВОТА** ...”, pe prima poziție a lui Radu și abia pe a doua poziție a lui Vlad; este greu de spus ce l-a determinat pe Vlad Călugărul să-și schimbe această opțiune într-o lună și jumătate și să-l asocieze la domnie nu pe Radu, ci pe Vlad. Un al doilea punct slab al ipotezei asocierii este locul din actul domnesc din 31 iulie 1487 în care apare menționat „Io Vlad voievod”; el nu este amintit ca alți asociați la domnie nici în titulatura documentului, cum va fi mai târziu menționat Radu de către Vlad Călugărul, și nici în formula „**ДО ЖИВОТА** ...”, ca același Radu sau ca Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân; mai mult decât atât, Vlad nu este amintit nici în vreo expresie de cancelarie care să trimită către anumite prerogative domnești, precum „hrisovul domniei mele și al fiului domniei mele”, ca în cazul lui Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân. Domnul Țării Românești alege să își menționeze fiul într-o „listă”, în care mai apar el însuși, tatăl său și frații săi; s-ar putea specula că „Io Vlad voievod” este un nume care urma să completeze un pomelnic și să fie trecut ca atare, pentru a fi identificat mai târziu ca făcând parte din familia domnească²⁹¹.

Două documente interesante sunt cele în care formula inițială „**ДО ЖИВОТА** ...” este înlocuită de alte variante, domnul apare singur și, alături de viață, este amintită și domnia sa. La 24 martie 1490, Vlad Călugărul oferea o danie anuală în bani unei mănăstiri athonite, aceasta urmând a se respecta „**ДОКЛЕ СМО ЖИВИ, ѿ ГОСПОДСТВѸ**” („cât vom fi viu, în domnie”)²⁹². Celălalt act domnesc este nedatat și reprezintă tot o donație pentru o mănăstire de la Athos, formula fiind de data aceasta „**ДОНАДѢЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИВѢИХЪ И ВЪ БОГОДАННОИ НАМЪ ВЛАСТИ**”²⁹³ („cât timp vom fi între cei vii și în stăpânirea dată nouă de Dumnezeu”)²⁹⁴; trebuie subliniată traducerea „**ВЛАСТЬ**” – „stăpânire”²⁹⁵. O ediție anterioară a documentului, datorată lui Stoica Nicolaescu, tălmăcea fragmentul respectiv prin „cât vom fi printre cei vii și în de Dumnezeu dată nouă putere”²⁹⁶, observându-se traducerea lui „**ВЛАСТЬ**” prin „putere”.

²⁸⁹ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 369.

²⁹⁰ Așa cum am văzut că reiese din formula de cancelarie amintită mai sus (DRH, B, vol. I, doc. 203, p. 327).

²⁹¹ Utilă este compararea acestui document cu cel din 29 august 1492 (DRH, B, vol. I, doc. 231, p. 371).

²⁹² *Ibidem*, doc. 223, p. 358, 359.

²⁹³ *Ibidem*, doc. 202, p. 324.

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 325.

²⁹⁵ Fr. Miklosich (*Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae, 1862–1865, p. 67) oferă și echivalența „**ВЛАСТЬ**” – „**αὐθεντία**”; termenul grecesc amintește de titlul de „**αὐθεντίας**”, titlu cu care sunt menționați conducătorii Țării Românești și care, după cum arăta Ivan Biliarsky, a fost cel mai probabil tradus în slavă prin „**Господинъ/Господаръ**” (Ivan Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden, Boston, 2011, p. 215).

²⁹⁶ St. Nicolaescu, *Ajutoare bănești și danii ale domnilor români către Mănăstirea Sf. Filofteiu din muntele Athos*, în „Revista Arhivelor”, I, 1924–1926, nr. 1–3, p. 130.

Începând cu 1492, Vlad Călugărul a folosit vechea formulă de cancelarie – cu diferite variante –, menționându-și de fiecare dată fiii. La 29 august 1492, într-o danie pentru Cutlumuz, acesta întrebuințează formula „**ДОКЛЕ СМОМИ ЖИВИ И НАШИ СИНОВИ И ДОКЛЕ МИ ГОСПОДЬ БОГЪ БЪ НАШОИ БОГОВЪРЪЧЕННОИ ДРЪЖАВЪ СЪДРЪЖИТ**”²⁹⁷ („până ce vom fi în viață noi și fiii noștri și până ce domnul Dumnezeu ne va ține în stăpânirea noastră încredințată de Dumnezeu”²⁹⁸). Deși amintiți, fiii domnești nu sunt nominalizați. Editorii DRH au tradus „**ДРЪЖАВА**” prin „stăpânire”; pornind de la traducerea termenului prin „putere”, „stăpânire”, Marian Coman adăuga că **ДРЪЖАВА** subliniază exercitarea puterii²⁹⁹, aceeași opinie exprimând-o și Ivan Biliarsky, care nota că respectivul substantiv „este derivat din verbul **ДРЪЖАТИ** [...], verb care denotă acțiunea de exercitare a puterii”³⁰⁰. În acest context, sensul poate fi că dania este valabilă în viața domnului și a fiilor săi, cu următorul amendament: atâta timp cât domnul va fi în stare să își exercite puterea dată de Dumnezeu.

Un alt document datează din noiembrie 1492, este o danie către Mănăstirea athonită Hilandar și conține o formulă de cancelarie mult extinsă: „**ВСТАВИХОМ И НАШИМ СИНОВОМ ВИШЕ РЕЧЕННИМ ЪВ РАДУЛ ВОЕВОДЕ И МИРЧЕ, ДОНДЕЖЕ И МИ ЖИВИ ЕСМО И БОГЪ ШГОДНО ВЪДЕТ ИМѢТИ НАМ БОГОВЪРЪЧЕННАА НАМ ТАКОЖДЕ ИНАШИ СИНОВЕ, ПО НАШОИ СЪМРЪТИ ДА ТВОРЕТ ДОНДЕЖЕ ИХЪ ШДРЪЖИТ ГОСПОДЬ БОГЪ ЖИВЕУ И БОГОДАРОВАННОИ ИХЪ ВЛАСТИ СВОИХЪ РОДІТЕЛ И ПРѢРОДІТЕЛ**” („am lăsat și fiilor noștri mai sus spuși, Io Radul voievod și Mircea, cât timp vom fi și noi în viață și cât va fi plăcut lui Dumnezeu să avem cele ce ne-a încredințat, de asemeni și fiii noștri după moartea noastră să facă <același lucru> cât îi va ține domnul Dumnezeu în viață și în stăpânirea dăruită de Dumnezeu părinților și moșilor lor”)³⁰¹. Asupra acestui act domnesc se impun câteva observații. Mai întâi, termenul „**ВЛАСТЬ**” este și aici tradus prin „stăpânire”; apoi referirea din formula de cancelarie este dublă: pe de o parte la tată și fii, pe de altă parte la viață și domnie. Nu în ultimul rând, Radu, viitorul domn Radu cel Mare, este individualizat față de fratele său, Mircea, cu titlul voievodal, titlu cu trimitere către o asociere la domnie. De altfel, în cazul lui Radu, asocierea la domnie de către tatăl său este demonstrată de mai multe documente. Dintre acestea, trei au fost emise de către Vlad Călugărul, Radu purtând titlul voievodal – două pentru Mănăstirile athonite Filoteiu și Hilandar³⁰², iar al treilea pentru Mănăstirea Bistrița³⁰³. Alte trei documente au fost date de Radu

²⁹⁷ DRH, B, vol. I, doc. 231, p. 370–371.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 371.

²⁹⁹ Marian Coman, *Putere și teritoriu*, p. 26.

³⁰⁰ Ivan Biliarsky, *op. cit.*, p. 224–225.

³⁰¹ DRH, B, vol. I, doc. 235, p. 378, 380.

³⁰² Documentele au fost menționate mai sus; cel pentru Filoteiu nu este datat în original (*ibidem*, doc. 202, p. 323–326), iar cel pentru Hilandar datează din noiembrie 1492 (*ibidem*, doc. 235, p. 377–380).

³⁰³ Actul datează din 16 martie 1494 (*ibidem*, doc. 247, p. 401–405). Un al patrulea document emis de Vlad Călugărul, în care Radu poartă titlul voievodal, datează din 29 august 1492 și a fost dat Mănăstirii Cutlumuz (*ibidem*, doc. 231, p. 371); din perspectiva asocierii, acesta este cumva similar documentului din 31 iulie 1487, numele lui Radu apărând într-o „listă” de nume care pare a sta la baza unui viitor pomelnic.

însuși în timpul domniei tatălui său – primul Mănăstirii Govora (8 septembrie 1492)³⁰⁴, al doilea „slugii domniei mele, Stoian, cu fratele său, Vâlcan, cu fiii lor” (7 iunie 1494)³⁰⁵, iar al treilea Mănăstirii Snagov (4 iunie 1495)³⁰⁶.

Un ultim hrisov al lui Vlad Călugărul relevant pentru formula „ДО ЖИВОТА ...” a fost conferit Mănăstirii Bistrița, la 16 martie 1494 și conține formula simplă cu referire doar la viața domnului și a fiilor săi: „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ И ДО ЖИВОТА ПРЕВЪЗЮБЛЕННИХ СЫНОВЕ ГОСПОДСТВА МИ ВИШЕРЕЧЕННИХ РАДУЛЕ ВОЕВОДА И Мирча” („cât va trăi domnia mea și cât vor trăi preaiubiții fii ai domniei mele, mai sus zișii Radul voievod și Mircea”)³⁰⁷. Cum arătam mai sus, și în acest document Radu apare ca asociat al tatălui său, Vlad Călugărul.

Ultimul domn pe care l-am avut în vedere în analiza formulei de cancelarie de mai sus, cu toate derivatele și formele sale extinse, este Radu cel Mare, de la acesta păstrându-se paisprezece documente. Trei dintre aceste acte nu au dată în original. Primul a fost dat Mănăstirii Tismana și conține formula simplă „ДО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ”³⁰⁸ („în viața domniei mele”). Celelalte două documente nedatate sunt danii către mănăstiri (Rusicon de la muntele Athos și Tismana), într-unul făcându-se trimiteri la viața și domnia sa – „ДОНАДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИВИИХ И ВЪ БОГОДИННОИ НАМ ВЛАСТИ” („cât timp vom fi între cei vii și în stăpânirea dată nouă de Dumnezeu”)³⁰⁹ –, iar în celălalt doar la domnia acestuia – „ДО ГДЕ НИ БОГА ВЪЗДРЪЖИТЬ ВЪ НАШОИ ВЛАСТИ” („până când Dumnezeu ne va ține în stăpânirea noastră”)³¹⁰. În aceste ultime două documente Radu cel Mare a folosit cuvintele „ВЛАСТЬ” și „ВЛАСТЬ”. Primul a fost tradus de editorii DRH prin „stăpânire”. Al doilea cuvânt a fost tradus în aceeași ediție DRH tot prin „stăpânire”; Marian Coman a subliniat că termenul are sensul de „putere”, având și o accepție teritorială³¹¹.

În documentele date ale lui Radu cel Mare, formula de cancelarie analizată apare pentru prima dată în 1497, an din care ne-au parvenit cinci documente. Primele două acte domnești conțin aceeași formulă: „ДОКЛЕ СМО ЖИВ И В ГОСПОДСТВЕ” („cât vom fi viu și în domnie”)³¹²; ambele au fost emise la Târgoviște, în luna martie³¹³, al doilea având și mențiunea de datare „în Postul Mare, în Lunea Mare”³¹⁴, care, în

³⁰⁴ *Ibidem*, doc. 233, p. 373–374.

³⁰⁵ Olimpia Diaconescu, *Întregiri documentare la istoria secolelor XV–XVI*, în „Studii și materiale de istorie medie”, VIII, 1974, p. 294.

³⁰⁶ DRH, B, vol. I, doc. 255, p. 414–415; pentru asocierea dintre Vlad Călugărul și Radu, viitorul domn Radu cel Mare, vezi Alex. Lapedatu, *Politica lui Radu cel Mare (1495–1508)*, în *Lui Ion Bianu. Amintire. Din partea foștilor și actualilor funcționari ai Academiei Române la împlinirea a șaizeci de ani*, București, 1916, p. 192, n. 2; Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 49; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 369–370; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 129.

³⁰⁷ DRH, B, vol. I, doc. 247, p. 402, 404.

³⁰⁸ *Ibidem*, doc. 260, p. 420.

³⁰⁹ *Ibidem*, doc. 263, p. 425, 426.

³¹⁰ *Ibidem*, doc. 265, p. 428, 429.

³¹¹ Marian Coman, *Putere și teritoriu*, p. 26.

³¹² DRH, B, vol. I, doc. 271, p. 439, 440; doc. 272, p. 441, 442.

³¹³ *Ibidem*, doc. 271, p. 440, 441; doc. 272, p. 442, 443.

³¹⁴ *Ibidem*, doc. 272, p. 443.

anul 1497, a căzut în data de 20 martie³¹⁵. Se observă că, pe lângă viața domnului, este amintită în acest caz și domnia, fiind folosit termenul „господство”. Din aceeași perioadă datează un alt document de la Radu cel Mare dat Mănăstirii Govora; acesta a fost emis „în Postul Mare, în Miercurea Mare”, adică în data de 22 martie³¹⁶. Mult mai elaborată este formula de cancelarie prezentă în acest act domnesc: „**УСТАВИХОМ И НАШИМ СИНОВОМ БРАТІАМ И МИ ДОНАДЕЖЕ ЖИВИ ЕСМО И БОГЪ СГОДНО БѢДЕТ ИМѢТИ НАМ БОГЪ ВЪРЪЧЕННАА НАМ. ТАКОЖДЕ И НАШИ СИНОВЕ И НАШИ БРАТІА ПО НАШОИ СЪМРЪТИ АА ТВОРЕТ ДОНАДЕЖЕ ИХЪ ДАРЪЖИТ ГОСПОДЬ БОГЪ ЖИВЕХ И ВЪ БОГОДАРОВАНОИ ИХЪ ВЛАСТИ СВОИХЪ РОДІТЕА И ПРѢ РОДІТЕА**” („am lăsat fiilor noștri și fraților noștri și noi cât vom fi vii și cât va fi plăcut lui Dumnezeu să avem cele încredințate nouă de Dumnezeu. De asemenea, după moartea noastră și fiii noștri și frații noștri să facă cât îi va ține domnul Dumnezeu vii și în stăpânirea de Dumnezeu dăruită a părinților și străbunilor lor”)³¹⁷. În primul rând, se observă în acest document opțiunea pentru „власть”, tradus tot prin „stăpânire”. Foarte important însă este faptul că în formula de cancelarie analizată apar pentru prima oară, alături de fii, și frații domnului. Deși în fragmentul citat mai sus nu este nominalizat niciunul dintre fiii sau frații domnești, numele fraților apar în cadrul documentului. Astfel, după titulatura lui Radu cel Mare, sunt menționați „de Dumnezeu dăruiti copiii mei și doamna mea, Catalina, și frații mei, Mircea și Vladula și Vlad”³¹⁸; mai jos, în text, folosind o strategie discursivă cu referire la continuitatea dinastică a actului ctitoririi, domnul arată că „Mănăstirea Govora am văzut-o părăsită de bine cinstitorii domni și preafericiti ctitori, bunicii și străbunicii noștri, până în cele din urmă a rămas <pe seama> celor mai sus ziși, Io Radul voievod și doamnei sale Catalina și de Dumnezeu dăruiti copii și frați, Mircea și Vlad”³¹⁹. În cel de-al doilea fragment încetează să fie menționat Vladula, care, așa cum s-a observat³¹⁹, este Vlad, fratele lui Radu cel Mare, mort la sfârșitul anilor 1480; această ipoteză este confirmată și de faptul că Vladula dispare exact din textul în care se spune că mănăstirea „a rămas pe seama” noilor ctitori, el nemaifiind nominalizat printre aceștia tocmai pentru că murise cu un deceniu în urmă.

Cele trei documente din martie 1497 au constituit un fel de „model” pentru celelalte două, emise în vara și toamna aceluiași an. Primul dintre acestea a fost dat Mănăstirii Tismana, la 29 iulie 1497 și conține formula de cancelarie „**ДОКЛЕ ЧЕМО БИТИ И ВЪ ГОСПОДСТВО**”³²⁰, referirea la domnie fiind și în acest caz directă, prin folosirea termenului „господство”. Al doilea a fost emis de Radu cel Mare la 15 septembrie 1497, pentru „mănăstirea numită Muntele Sinaiului”. Formula este una extinsă, asemănătoare celei din documentul dat Govorei cu o jumătate de an mai devreme:

³¹⁵ *Ibidem*.

³¹⁶ Așa cum au observat editorii DRH, data de 23 martie din actul original nu corespunde zilei de miercuri, această căzând, în 1497, pe 22 martie (DRH, B, vol. I, doc. 273, p. 444, 446).

³¹⁷ *Ibidem*.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 445; textul pus între paranteze unghiulare reprezintă intervenția editorului.

³¹⁹ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 128–129.

³²⁰ DRH, B, vol. I, doc. 276, p. 450.

„вставихом и нашимъ сыновомъ и нашимъ братѣмъ, Іоу Мирча воиводѣ и Владула, дондеже ми живи есмо и Богъ ѿгодно вѣдетъ имѣти намъ Боговъроченнаа намъ. Такожъ и наши братѣа и наши сынови, по нашои смърти, да творетъ, дондеже ихъ держитъ господъ Богъ живеу и въ богодарованнои ихъ власти своихъ родѣтелъ” („am lăsat să se dea și de fiii noștri și de frații noștri, Io Mircea voievod și Vladul, cât vom fi noi vii și după plăcerea lui Dumnezeu vom avea cele încredințate nouă de Dumnezeu. De asemenea și frații noștri și fiii noștri, după moartea noastră, să facă la fel, până ce îi va ține domnul Dumnezeu vii și în stăpânirea de Dumnezeu dăruită a părinților lor”)³²¹. Și aici trebuie subliniată opțiunea pentru „власть”, tradus tot prin „stăpânire”. Spre deosebire de documentul din 22 martie 1497, în textul de mai sus apar nominalizați frații domnului³²²: „Io Mircea voievod și Vladul”. Foarte interesantă este apariția lui Mircea în acest document, el purtând titlul voievodal, iar numele său fiind precedat de particula „Io”. Sunt exact elementele care fac trimitere la o asociere la domnie. În plus, celălalt frate, Vlad, viitorul domn Vlad cel Tânăr³²³, nu are niciun titlu asociat numelui său; pare astfel evidentă tendința lui Radu cel Mare de a-l diferenția pe Mircea de fratele acestuia, Vlad. Nu în ultimul rând, locul în care Mircea este așezat în documentul domnesc trimite către o asociere la domnie – într-un fragment care face referire la succesiunea la tron. Deși titlul voievodal al lui Mircea din acest document al lui Radu cel Mare a fost observat de Constantin C. Giurescu³²⁴, istoricul nu a pus în discuție o posibilă asociere între Radu cel Mare și fratele său, Mircea, cu toate că analizase destul de atent asocierea la domnie în timpul lui Vlad Călugărul³²⁵. Este adevărat că, în contextul epocii, cazul apare drept unul atipic, asocierea la domnie de tip „frate-frate” fiind, mai degrabă, caracteristică sfârșitului de secol al XIV-lea³²⁶.

Ultimele șase documente ale lui Radu cel Mare care conțin variante ale formulei de cancelarie analizate mai sus au fost emise în intervalul 1500–1503. În niciunul dintre ele, formula de cancelarie nu mai trimite la fiii sau frații domnului, ci doar la acesta, actele domnești care fac referire doar la viața sa alternând cu cele care menționează viața și domnia lui Radu cel Mare. În patru dintre aceste acte domnești, referirile sunt doar la viața domnului: ianuarie 1501 – „дондеже се вѣрѣщемъ въ житїи семъ” („cât mă voi afla în viața cea de acum”)³²⁷; 19 aprilie 1501 – „дондеже се вѣретаемо въ настоещимъ семъ жи<вотѣ>” („cât timp petrecem în

³²¹ *Ibidem*, doc. 279, p. 454, 456.

³²² La fel precum în documentul pentru Govora și aici, imediat după titulatura lui Radu cel Mare, sunt amintiți „de Dumnezeu dăruți copiii mei și doamna mea, Catalina, și frații mei, Mircea și Vladula și Vlad” (*ibidem*, p. 455).

³²³ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 368; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 139.

³²⁴ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 368.

³²⁵ *Ibidem*, p. 369–370.

³²⁶ A se vedea, în acest sens, asocierile Vladislav Vlaicu – Radu I și Dan I – Mircea cel Bătrân (dintr-o bibliografie vastă, rețin Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 41–45 și Emil Virtosu, *op. cit.*, p. 154–159).

³²⁷ DRH, B, vol. II, doc. 1, p. 4, 5.

această viață de acum”)³²⁸; 23 mai 1501 – „**ДОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ ЖИТИ СЕМЬ**” („până suntem în această viață”), „**ДОНДЕЖЕ СЕ ВЕРЕТАМО ВЪ НАСТОЕЩИМ СЕМЬ ЖИТИ**” („cât timp petrecem în această viață de acum”)³²⁹; 18 aprilie 1503 – „**ДОНДЕЖЕ СЕ ВЕРЕТАМО ВЪ НАСТОЕЩИМ СЕМ ЖИТИ**” („cât timp ne aflăm în această viață de acum”)³³⁰. În celelalte două documente, formula de cancelarie trimite atât la viața, cât și la domnia lui Radu cel Mare: 31 ianuarie 1500 – „**ДОНДЕЖЕ ЕСМО ВЪ НАСТОЕЩЕ СЕМЬ ЖИТИ И ВЪ БОГОДАНОГО НАМ ВЛАСТИ**” („cât vom fi în această viață și în domnia dăruită nouă de Dumnezeu”)³³¹ și 25 februarie 1502 – „**ДОНДЕЖЕ ЕСМИ ВЪ НАСТОЯЩИМ ЖИТИ И ВЪ БОГОДАНОИ НАМ ВЛАСТИ**” („cât timp vom fi în viața cea de acum și în stăpânirea cea dată nouă de Dumnezeu”)³³². Analizând documentele cu dată în original, se poate spune că Radu cel Mare a făcut referiri la fiii și frații săi doar la începutul domniei (mai precis în anul 1497), în intervalul 1500–1503 domnul folosind formula de cancelarie analizată mai sus doar pentru el însuși, iar după 1503 această formulă dispărând cu desăvârșire din documentele care au ajuns până la noi.

CONCLUZII

Apărută în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, formula „**АО ЖИВОТА ГОСПОДСТВА МИ ...**” („în viața domniei mele...”) s-a diversificat pe parcursul secolului următor, făcând referire atât la titularul tronului, cât și la urmașii acestuia. Spre finalul perioadei studiate, alături de viața domnului, documentele menționează și domnia acestuia, fiind amintiți, alături de fii, și frații săi. Faptul că mai mulți domni au folosit această formulă de cancelarie, precum și recurența ei în actele domnești arată că apariția ei nu a fost întâmplătoare și nu a avut la bază un automatism al scribilor cancelariei muntenești.

Domnii Țării Românești au recurs la respectiva formulă și într-o manieră succesorală, fiul, fiii sau arareori frații, care deveneau viitori garanți ai actului domnesc, neputând ocupa această poziție decât din postura de viitori domni și succesori ai tronului desemnați încă din timpul vieții. Formula „**АО ЖИВОТА ...**”, cu toate variantele ei, trimitea astfel în mod direct și către asocierea la domnie, diferențele între fiii domnești – ca în cazul fiilor lui Vlad Călugărul – constituind un posibil răspuns la întrebarea: „Ce este și ce nu este o asociere la domnie?”

Nu în ultimul rând, din perspectiva diplomatiei, expresia de cancelarie analizată – cu toate variantele sale – și-a căutat locul pe parcursul întregului secol al XV-lea în formularul diplomatic al actelor domnești din Țara Românească, aceasta oscilând între dispoziție și sancțiune – prezentă în pedeapsa materială la începutul secolului și, respectiv, în pedeapsa spirituală la sfârșitul său.

³²⁸ *Ibidem*, doc. 3, p. 10.

³²⁹ *Ibidem*, doc. 4, p. 11, 12.

³³⁰ *Ibidem*, doc. 19, p. 53, 54.

³³¹ *Ibidem*, vol. I, doc. 298, p. 487, 488.

³³² *Ibidem*, vol. II, doc. 12, p. 33, 34; în ultimele două documente, cancelaria Țării Românești a folosit atât termenul „**ВЛАСТЬ**”, cât și „**ВЛАДСТВО**”.

“DURING THE LIFETIME OF MY LORDSHIP ...”: AN OLD CHANCERY
FORMULA FROM WALLACHIA IN THE FIFTEENTH CENTURY

Abstract

The documents issued by the Wallachian chancery can offer abundant information about the way that the medieval voivodes imagined and exercised their power. An interesting chancery formula that can be found in Wallachian charters is introduced by the syntagm “АѦ ЖИВОТА ...,” an expression that can refer to the voivode’s lifetime or to the lifetime of his relatives (sons or, more rarely, brothers). Charters containing this formula were granted both to ecclesiastical and to lay persons, the monasteries being very often found among the beneficiaries of the voivodes’ donation deeds. This formula appeared during the reign of Mircea the Old and evolved during the fifteenth century, until Radu the Great. At the end of the fifteenth century, the charters referred not only to the lifetime of the voivode or his relatives, but also to their reign; this new transformation took place during the reigns of Vlad the Monk and Radu the Great. This diplomatic expression was also important for foretelling the succession to the throne. By mentioning in his charters that the donations were also granted during the lifetime of his sons or brothers, the voivode was transmitting the idea that one of these relatives – some of them already designated by the title of voivode – could be his successor to the throne.

Keywords: chancery; voivode; succession to the throne; charter; monastery; Wallachia

„DE DRAGULE CRUDELITATE”: ULTIMA DOMNIE A LUI VLAD AL III-LEA ȚEPEȘ PE PĂMÂNTURILE VALAHIEI MARI

ALEXANDRU SIMON*

După ce a cucerit Sabațul (15 februarie 1476), Matia Corvin și-a trimis o parte din trupe, în frunte cu ducii Vuk Branković, despotul Serbiei, și Ladislau, numit *Dragula* (cu alte cuvinte, Vlad al III-lea Țepeș), să prade bogatele așezări de la Srebenica și Kušlat (cu minele lor de argint), de la hotarul otomano-ungar al vechii Bosnii¹. Raidul – precum și „primul masacru de la Srebenica”, care l-a făcut pe temutul Ali Mihaloğlu, beiu de Smederevo (cel care arsesse Oradea în februarie 1474)², să se refugieze în „munții negri”³ – i-a fost raportat în detaliu papei Sixt al IV-lea, pe 7 martie 1476, din Buda, de către veronezul Gabriele Rangoni, episcop de Eger, fost episcop al Transilvaniei (1472–1474) și viitor cardinal (din 1477)⁴.

Scrisoarea episcopului a ajuns până la noi prin două copii: una, cunoscută, păstrată la Archivio di Stato di Milano, iar cealaltă, necunoscută, dar identică cu cea dintâi, conservată la Archivio di Stato di Mantova (Fig. 1–2). Asemenea copii (numite, la singular, fie „copia”, fie „exemplum”) erau întocmite cu cea mai mare grijă, fapt care se vede și în cazul de față. După transcrierea scrisorii lui Gabriele Rangoni, copia a fost revăzută și s-a observat că fusese omis un cuvânt între „quanteque” și „Rei Publice Christiane”, anume „utilitatis”, care a fost marcat în margine (Fig. 2).

„Beatissime Pater et Clementissime Domine. Post pedum oscula Beatorum. Obtenta feliciter munitissima arce Sabacz [Sabač (Szabacs, Sabaț)], significaveram

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca; alexandrusimon2003@gmail.com.

¹ Pentru evenimente: Ștefan Andreescu, *L'action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l'Europe en 1476*, în „Revue des études sud-est européennes”, XV, 1977, 2, p. 259–272.

² Al. Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Italian Propaganda: The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474*, în „Crisia”, XXXVII, 2007, p. 113–138.

³ Tentant ar fi să vedem în acești „munți negri” tocmai Muntenegrul familiei Cernojević, care își împărțea credința între Istanbul și Veneția (Diana Gilliland Wright, *The First Venetian Love Letter? The Testament of Zorzi Cernovich*, în „Electronic Journal of Oriental Studies”, IX, 2006, 2, p. 1–20). Iar acolo încă se găsește *Cerna planina/Cerna gora*.

⁴ Pentru Gabriele Rangoni/Rangone (1410–1486), primul cardinal franciscan observant, supus venețian prin naștere (el venind pe lume la Chiari și fiind cunoscut și drept Gabriele da Verona, Veronai Gábor în maghiară), vezi Petr Hlaváček, *Im Dienst der Christenheit: Der Franziskaner und Diplomat Gabriel Rangoni von Verona († 1486) und seine Wirkung in Italien und Ostmitteleuropa*, în *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*, ed. Urszula Borkowska, Markus Hörsch, Evelin Wetter, Ostfildern, 2010, p. 107–118; Guido de Blasi, *Gabriel Rangoni, detto Gabriele da Verona*, în *Dizionario bibliografico degli italiani*, vol. LXXXVI, Roma, 2016, sub voce; Ilona Kristóf, *Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486)*, în *Mátyás Király és az Egyház*, ed. Tamás Fedeles, Pécs, 2019, p. 65–82.

Sanctitati Vestrae Regiam Maiestatem [Matia Corvin] decrevisse mittere ad devastandam civitatem Sebernicze [Srebrenica] argentifodinis famosam, et omnem circumcirca regiopem, quod sine Ducibus illustri Boch, Despoto Rascie [Vuk Branković, despotul Serbiei], magnifico Ladislao, Dragula dicto [Vlad al III-lea Țepeș], et quibusdam aliis capitaneis effectit. Hi nanque traiecto clam Savo subito incursu omnia iuxta vota et mandata Regia complevere, quemadmodum hesterno die a nuntio dicti Dispoti non vulgari letissimis animis accepimus; quomodo vero Deus illi incursioni faverit Vestre Sanctitati perstringam. Cum pervenissent ipsi Duces cum exercitu suo prope dictam civitatem nihil villarum aut oppidorum in via vastantes noctuque habitatam terram per montes et silvas transeuntes, premissi sunt quinquaginta et centum [150] equites viri delecti in habitu Turchorum qui iussu ducum paulo ante diluculum exteriora civitatis suburbia nihil hostilitatis intentantes ingressi sunt. Erat ille dies fori multusque hominum vicinorum locorum conventus, dum vero quisque, ut moris est, rebus venalibus intendit, premissique milites veluti Turci se se ceteris comisent, et nihil suspicionis habetur, impetu facto Despotus cum aliis in oppidum irruunt, supra quingentos capiunt, reliquos usque ad internitionem occidunt; erat enim opidum VII centum [700] domorum, ubi preda magna facta est. Centum viginti septem milia [127.000] asperorum, quinque [5] salme argenti, hec cesaris erant, merces multe, panni serici et omnis generis, cum esset emporium regionis, reperta sunt. Et ut ille nuntius rettulit argenti massas, quas in civium domibus inveniebant, milites securibus inter se se dividebant. Demum facta preda et cum capturis remissa, oppidum igne consumunt. Inde autem eodem animo contra oppidum Cuzelath [Kušlat] dictum quod tribus miliaribus [3.000] hungaricis distabat festinantes tripartitis aciebus incedebant. Habuerunt hominum tantum quinque millia [5.000], cumque ad silvam quandam vicinam loco pervenissent, iamque cives illi vicine vastationis territi occurrissent, et arbores pro obstruendis viis, ne equites pertransirent starent, hoc singulari dolo circumventi sunt. Dimissi namque sunt quadringenti [400] qui pedes cum illis manus consererent et potius occuparent quam impugnarent; erant illi duo millia [2.000], interea festinant cum exercitu Duces et remotioribus locis silvam pertranseunt, a tergo hostibus veniunt, omnes nullo evadente concidunt, cadavera in grandem accervum comportantes, multosque palis affigentes, ut eorum horrido spectaculo Turci si quando supervenirent in terrorem verterentur. His peractiscontra Savonich [Zvornik] properant. Savonite autem sicut et Cuzalite silvam intermediam hostium furore perecepto succidere et vias obstruere ceperant. Sed superveniente exercitu in fugam conversi ad locum tutum confugerunt, ibi Despotus sagitta est in pede vulneratus, de cuius tamen salute bene speratur. Tunc demum reverti nostri ceperunt nihil villarum nihil domorum intactum relinquentes, omnia ferro et igne consumpserunt. Aiunt Beatissime Pater qui regionem noverunt si centum miliaribus [100.000] Turciam versus irruissent, non potuisse Turcis graviora damna intulisse. Sed Dragule crudelitatem non pertransibo a qua toti orbi notissimus est. Nam manibus suis membratim captos Turcos dividens ad palos frustas figebat, inquires: cum hec Turci venientes viderint, territi terga nobis dabunt et fugient. Hie est ille qui silvas impalatorum hominum fecit. Asserunt primi huius regni eum ultra centum millia [100.000] hominum cum Waivodatui Transalpino preesset, palis et aliis horrende mortis supplieiis occidisse, ob quam rem Maiestas

Regia ipsum XV [15] annis in artissimo carcere tenuit, sed, nec ibi ferritatis oblitus, mures capiebat, et membratim divisos parvis ligneis claviculis, prout homines palis consuevit, affigebat. Tandem vero superiori anno liberum fecit et ad expeditionem in Turcos destinavit, quibus singulari est terrori. Addit nuntius iussu Basse Alibek [Ali Mihaloğlu] tenere se in Montibus Nigris [Muntenegru?]. Ipsum vero post ubi subvenire Sabocz nequivit regressum ad consulendum cesarem. Ex his clare intelligitur quanti comodi obtentio Sabocz esse iam ceperit, ex qua non solum incursiones Turcorum prohibite sunt, sed contra eos incursiones parate, quanteque utilitatis Rei Publice Christiane sit allatura, cum ex illo loco quicquid in Regno Bozne et vicinis regionibus Turcus possidet turbare maxime possit. Verum etiam considerandum puto quam gravi animo hec Turcus sit laturus, et quo apparatu in vindictam nisi ei potenter obviatum fuerit exiturus. Regia Maiestas dispositis qui Sabacz rehedeficent, et magis quam prius muniant, quique pontes super Savo et Danubio componant, data aliquali respiratione militibus qui sub Sabacz fuerunt, huc velocissime concessit percepto obitu regentis Castrum Budensem [Ioan Ernuzst/Hampó], in cuius manu omnis regius thesaurus erat. Sed et thesaurarius vir magnus et potens hesterno die cum magna exequiarum pompa et honore presentie regie sepultus est. His ordinatis et quibusdam aliis occurrentibus negotiis ad proseguendum que cepit paucis post diebus convolabit. Nam et pontes ipsi iam parari ceperunt, exercitus quoque non longe a Bello Grado [Belgrad] existit. Spero in Dei bonitate quod Serviam maxima in parte prius quam Turchus occurrere possit devastabit. Tandem cum aque excreverint quemadmodum prius conceperat in Regnum Transalpinum [Țara Românească] cum Moldavis et ipsius Vualachie Maioris [Valahia Mare] exercitu convenire intendit. Si autem has tantas impensas Diu sufferre possit non est opus ut amplius repplicem. Si quid acturi sunt quibus attinet, moras tollant, quia nocuit semper differre paratis. Comendo me humiliter pedibus Beatissimis Vestre Sanctitatis quam Altissimus conservare dignetur in evum pro felici Regimine Ecclesie Sue Sancte. Bude, VIIa Martii MCCCC LXXVI. // Eiusdem Vestre Sanctitatis humillima creatura Gabriel, episcopus Agriensis.”⁵

⁵ Scrisoarea, cunoscută și lui Nicolae Iorga (*Lucruri nouă despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare”, XXXV, 1901, 2, p. 149–161, aici p. 160–161), a fost publicată integral în *Monumenta Hungariae historica*, seria I, *Diplomataria*, t. 33, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum* (în continuare: *Codex diplomaticus*), vol. II, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526*, ed. Lajos Thallóczy, Antal Áldásy, Budapest, 1907, nr. 369, p. 265–268, pe baza copiei milaneze de tip „poză” a scrisorii, care se păstrează în Archivio di Stato di Milano (în continuare: ASM), Archivio Ducale Sforzesco (în continuare: ADS), Potenze Estere, Ungheria, cart. 650, 1452–1489, fasc. 22, 1476, nn. Copia a fost realizată probabil la Veneția (drept al cărei supus Rangoni se născuse) și nu la Roma, destinația scrisorii (în acei ani 1470, numărul mesajelor copiate pentru Milano la Veneția l-a depășit sensibil pe cel al copiilor realizate la curia papală pentru ducatul lombard). Față de ediția lui Lajos Thallóczy și Antal Áldásy, modificările operate de noi au fost formale, vizând în special folosirea majusculilor și a semnelor de punctuație pentru înlesnirea lecturii. Am evitat să folosim paragrafe, neîndoielnic utile, atât pentru cititorii moderni, cât și pentru cei medievali, pentru a nu ne îndepărta de stilul și modul de întocmire al scrisorii. O copie identică (!), reprodusă fotografic în anexă (Fig. 1–2), se păstrează în Archivio di Stato di Mantova (în continuare: ASMa), Archivio Gonzaga (în continuare: AG), E, Affari esteri, V, Ungheria, busta 533, 1395–1692, nn. Ea a fost realizată la Roma în anturajul cardinalului Francesco Gonzaga, fiul marchizului Ludovico al III-lea *il Turco* (pentru informațiile, adesea de mare taină, transmise pe această filieră neglijată, vezi

Vuk⁶ și Vlad Țepeș se întrecuseră în cruzimi, pe care prelatul, șocat, i le povestea papei, numeroasele cadavre, stivuite fie în grămezi, fie așezate în țepe, fiind justificate prin necesitatea provocării spaimei în rândul turcilor⁷. Destul de stânjenit și sigur cu multă revoltă, Rangoni i-a mai scris papei Sixt al IV-lea⁸: „[...] Dar nu voi trece cu vederea cruzimea lui Dragula, prea-cunoscută întregii lumi. Deoarece, rupând cu mâna lui pe turcii prinși, le pune în țepe bucățile, spunând: «Când vor veni turcii și vor vedea acestea, se vor întoarce înfricoșați și vor fugi». El [Dragula] este acela care a făcut păduri de oameni trași în țeapă. Spun frunțașii acestui regat [al Ungariei] că, pe când era în fruntea voievodatului transalpin [Țara Românească] a ucis peste 100.000 de oameni prin țepe și alte morți groaznice, lucru pentru care Maiestatea sa Regală [Matia Corvin] l-a ținut vreme de 15 ani [cel mult vreo 12 ani⁹] în strașnică temniță, dar, neputându-și uita sălbăticia până și acolo, <Dragula> prindea șoareci, pe care, bucățindu-i, îi înfîgea în bețișoare, după cum fusese obișnuit să-i tragă pe oameni în țepe. În cele din urmă, anul trecut [de fapt, cu vreo doi ani mai devreme¹⁰], <regele> l-a pus în libertate și l-a trimis asupra turcilor, a căror spaimă fără de pereche <Dragula> este [...]»¹¹

Rangoni mai știa, dar trecea sub tăcere, faptul că Matia îi dăduse – la fel cum făcuse cu 15 ani mai înainte – din nou o rudă apropiată de soție lui Vlad Țepeș, de această dată pe vara primară pe linie maternă a regelui: Juszina Szilágyi¹². Oricât de

Al. Simon, *Istorie e novelle de Levante din primăvara anului 1468: Uzun Hassan, Morea și cei 30.000 de morți de la Baia*, în „Revista istorică”, s.n., XXIX, 2018, nr. 3–4, p. 343–352).

⁶ Sub conducerea sa, Matia restaurase despotatul sârb la 1471, pe Vuk, Nicolae Újlaki, numit rege al Bosniei tot atunci, și pe Ștefan al III-lea al Moldovei (cu care Matia s-a reconciliat în mai 1471), fondându-și astfel apărarea „externă” împotriva noii conspirații îndreptate în contra sa (Davor Salihović, *An Interesting Episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia, 1471–1477*, MA thesis, CEU, Budapesta, 2016, p. 53–54; Al. Simon, *Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s*, în *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, ed. Attila Bárány, Debrecen, 2016, p. 53–68). Din păcate, multe surse s-au pierdut între timp.

⁷ Tehnica aceasta – ca să nu îi spunem tactică – fusese în schimb eficientă în timpul campaniei lui Mehmed al II-lea în Țara Românească din vara anului 1462, după cum admiteau înșiși supușii sultanului (vezi și Matei Cazacu, *Dracula*, Leiden, Boston, 2017, p. 144, 151–155).

⁸ Din acest motiv, Gabriele Rangoni a fost în general prost văzut în istoriografia românească.

⁹ Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 112–115.

¹⁰ A se vedea astfel, de pildă, și József Gelich, L. Thallóczy *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae*, Budapesta, 1887, nr. 385, p. 631 (31 ianuarie 1474).

¹¹ Imediat după acest pasaj, prelatul îl anunța pe papă că Ali se refugiase în „munții negri”. Amintim că familia celui din urmă a susținut cu destul temei că era înrudită cu Basarabii, iar mai apoi a pretins și legături cu Huniazii (a se vedea aici Cristina Feneșan, *Mihaloğlu Mehmet Beg et la principauté de Valachie. 1508–1532*, în „Journal of Ottoman Studies”, XV, 1995, p. 137–155, aici p. 140–145; Ayşe Ezgi Dikici, *Painting an Icon of the Ideal Gāzi: An Exploration of the Cultural Meanings of the Love Affair Episode in Süzî Chelebi's Gazavānâme of Mihaloğlu Ali Bey*, MA thesis, CEU, Budapesta, 2007, p. 4–19, 63–66).

¹² T. Fedeles, *Drakwlyahza*, în *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, ed. Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados, Szeged, 2010, p. 107–114; Al. Simon, *Propaganda and Matrimony: Dracula between the Hunyadis and the Habsburgs*, în „Transylvanian Review”, XX, 2011, 4, p. 80–90. Prima căsătorie huniadă a lui Vlad (din februarie 1462) a scăpat istoriografiei maghiare, deși era cunoscută încă din anii 1880.

eficient era Vlad Țepeș împotriva turcilor, drept amenințare (cum fusese și pe vremea captivității sale) sau în calitate de comandant (ca din nou la începutul anului 1476), acțiunile fostului voievod al Țării Românești depășeau niște limite de netrecut până și în lupta cu turcii¹³. Îl pusese pe Matia într-o situație – de imagine – și mai delicată (deși regele Ungariei era evident avantajat „tehnic” de cruzimea lui Vlad Țepeș)¹⁴. Practic, fostul voievod comisese din nou toate atrocitățile de care supușii dușmanului de moarte al lui Matia, împăratul Frederic al III-lea de Habsburg, îl acuzaseră deja, inclusiv prin tipărituri¹⁵ (pe de altă parte, tot fideli Habsburgilor îl numiseră, pe la 1471, după rup-tura definitivă dintre Matia și Frederic, pe Vlad Țepeș domn al Moldovei și Valahiei)¹⁶.

Gabriele Rangoni era ferm convins că Vlad Țepeș era înapt pentru a domni din nou, cu toate că, încă din vara anului 1475, Vlad se socotea (și era numit astfel de însuși Matia) voievod transalpin¹⁷, Ștefan al III-lea al Moldovei trebuind să îl accepte a atare prin tratatul moldo-ungar de la Iași–Buda din iulie–august 1475¹⁸. Nici sașii transilvăneni, nici Ștefan al III-lea nu îl doreau înapoi la putere pe Vlad¹⁹,

¹³ Vezi, de exemplu, reacțiile de la curia papală la auzul numărului victimelor (21.660 de oameni) din timpul campaniei dunărene a lui Țepeș din 1462, menționate în scrisoarea cardinalului Francesco către Ludovico al III-lea (ASMa, AG, E, Affari esteri, XXV, Roma, busta 834, 1404–1499, nn, 30 martie 1462).

¹⁴ Cu ocazia negocierilor ungaro-otomane din primăvara lui 1468, Matia îl folosise, cu succes, pe Vlad drept „sperietoare” (Ileana Căzan, *Matia Corvin, asigurarea frontierei dunărene și armistițiul turco-ungar din 1468*, în „Revista istorică”, s.n., III, 1992, 7–8, p. 769–782).

¹⁵ A se vedea în acest context povestirile reeditate în anexă în Matei Cazacu, *Dracula*, p. 310–369.

¹⁶ Bayerische Staatsbibliothek, München, Abendländische Handschriften, Cod. Lat. 14668, f. 7r–43r, aici f. 23r–24v. Referința în text era însă la luptele cu Baiazid I ale bunicului lui Vlad al III-lea, Mircea I cel Bătrân, confundat aici cu nepotul său („Dracula de Molda et Walachia”). Să amintim însă că Ștefan al III-lea a fost nevoit să admită în cronica sa oficială (în ceea ce s-a păstrat din aceasta) faptul că Alexandru I cel Bun fusese pus domn al Moldovei de către Mircea.

¹⁷ *Monumenta Hungariae historica*, seria IV, *Acta extera*, t. IV, *Magyar diplomacziak emlékek. Mátyás király korából* (în continuare: MDE), ed. Iván Nagy, Albert Nyáry, vol. I, 1458–1490, Budapest, 1875; vol. II, [1466–1480], Budapest, 1876, nr. 190, p. 273; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (în continuare: Hurmuzaki), vol. XV/1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600*, ed. N. Iorga, București, 1911, nr. 146, p. 85; nr. 148, p. 86. Pe 4 iunie 1475, în calitate de voievod [„din mila lui Dumnezeu” pe sigiliu] al părților transalpine, Vlad a emis un act „ex Argyas” (Argeș?) pentru Sibiu (*ibidem*, nr. 146, p. 84–85). În ultima ediție a documentului (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VII, 1474–1486, ed. Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1991, nr. 4062, p. 56–57), din cauză că Vlad le cerea sibienilor o casă pentru el în orașul lor, „Argyas” a fost identificat cu Moardăș (Mardisch, numit și Ardesch în sursele medievale), de lângă Șeica Mare. Subiectul ar merita reluat. Pe 18 iulie 1475, la Buda, Vlad era socotit din nou voievod „în Valachia” (MDE, vol. II, nr. 190, p. 273).

¹⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, nr. 146, p. 334–335. Prin intermediul lui Ștefan al III-lea și Vlad al III-lea, suzeranul acestora, Matia, își dorea ca hotarul dintre Țara Românească și Moldova să fie reasezat în limitele convenite între Mircea I și Alexandru I, bunicii lui Vlad al III-lea și Ștefan al III-lea. Evident, Ștefan, deși fusese nevoit să accepte prevederea (însă doar în varianta ungară a tratatului), se opunea unei asemenea reveniri. Aceasta ar fi însemnat pierderea culoarului Oituz – Gurile Dunării (vezi Șerban Papacostea, *Aux débuts de l'État moldave. Considérations en marge d'une nouvelle source*, în „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1973, 1, p. 139–158, aici p. 150).

¹⁹ Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 146–148, p. 85–86; nr. 162–163, p. 92–93. Iar Rangoni dezaproba excesele lui Vlad Țepeș, omul lui Matia. Mărturia episcopului de Eger privind cruzimile lui Vlad a supraviețuit în două copii: una la Milano (ducele Galeazzo Maria Sforza fiindu-i ostil lui Matia), venită probabil de la Veneția („patroana” lui Ștefan), iar alta la Mantova (o „arbitră” italică), trimisă de la Roma (prinsă între rivalii din est și adversarii ei din vest). Deja pe 15 februarie 1476, din Sabaț, Rangoni

chiar dacă atletul Creștinătății a pretins ulterior altceva (mai exact, după moartea lui Vlad și cu precădere în fața protectoarei domnului Moldovei, Republica Venețiană)²⁰. Cu toate acestea, „patronul” lui Vlad²¹, Matia, care își disputa întâietatea cruciată, financiară și monarhică cu Ștefan²², și-a continuat planul, iar în toamna târzie a lui 1476 a anunțat lumii²³, inclusiv lui Sixt al IV-lea, că îl repusesse pe Vlad în fruntea Țării Românești²⁴. Lucrurile nu au fost însă deloc simple, după cum se știa la Veneția, în mod cert după ce moartea lui Vlad a fost confirmată la începutul lui 1477²⁵.

Pe 1 februarie 1477, Leonardo Botta raporta din Veneția la Milano²⁶: „[...] Per altre mie del di 27 del passato [27 ianuarie] a Vostra Illustrissima Signoria [Bona de Savoia²⁷] furono advisata, como per la via de Albania se haveva nova, che'l Turco [Mehmed al II-lea] haveva expugnato uno bastione, il quale el Re de Ungaria [Matia Corvin] haveva facto fare per tutela de Belgrado et per obsidione de Smedro [Smederevo]. Hora significo alla Vestra Signoria como dicta nova per la via d'Ungheria se e verificata, et quod maius est. El praefato Re advisa questa Signoria, como ultra l'expugnatione del dicto bastione li Turchi sono etiam corsi nella *Valachia Maggiore*, et di novo le hanno riacquistata tutta et hanno tagliato ad pezzi *Draculia* [Vlad al III-lea Țepeș], *capitaneo del dicto Re*, con circa quattro mille persone, et similiter hanno morto *Bozarab* [Basarab al IV-lea Țepeluș], *Signore della dicta*

nu-i scrisese nimic papei despre acțiunile altor căpitani regali sau despre eventualele lor cruzimi. Precizase doar, cu titlu de *post-scriptum*, că „istas gentes novas” fuseseră trimise de Matia „ad devastandam civitate *Strinix*, latine Argentam vocatam, ubi fodine sunt auri et argenti, totamque circa provinciam multum plenam et habitatam” (MDE, vol. II, nr. 237, p. 344). Prelatul părea să facă un joc dublu (măcar).

²⁰ Este cazul celebrului discurs rostit în mai 1477 în fața senatului Veneției de către unchiul lui Ștefan, Ioan Țamblac, fost căpitan al republicii (dintre numeroasele ediții ale discursului lui Țamblac, vezi aici Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, nr. 154, p. 342–351).

²¹ Pentru care a și „plătit” (Daniel Ursprung, *Propagandă și popularizare. Povestirile tipărite despre Vlad Țepeș în contextul anului 1488*, în „Analele Putnei”, XIV, 2018, 1, p. 45–60).

²² Al. Simon, *The Walls of Christendom's Gate. Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400s*, în „Quaderni della Casa Romena”, III, 2004, p. 205–224, aici p. 212–216 (datele erau cunoscute încă din anii 2000).

²³ Pe 15 noiembrie 1476, i-a anunțat ducelui Saxoniei, Ernest de Wettin, „înălțarea” doar a lui Vlad drept voievod „transalpin” (Vilmos Fraknoi, *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*, vol. I, 1458–1479, Budapest, 1893, nr. 245, p. 355).

²⁴ Cunoscuta scrisoare regală din 8 decembrie 1476 a fost republicată și în *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes rerum Transylvanicarum*, t. IV, VI), vol. I, 1468–1540, ed. Endre Veress, Budapest, 1914, nr. 25, p. 28–29.

²⁵ Vechiul subiect de dispută la Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, vol. I, *Secolele XIV–XVI*, București, 2001, p. 163–164.

²⁶ Pentru Leonardo Botta (1431–1513), elevul cunoscutului umanist și „consilier politic” Francesco Filelfo, vezi Roberto Zapperini, *Leonardo Botta*, în *Dizionario bibliografico degli italiani*, vol. XIII, Roma, 1971, *sub voce*; Giulia Calabrò, „*Siati per le mille fiate el ben venuto ...*: la prassi dell'arrivo e dell'accoglienza di un ambasciatore (Napoli 1471 – Venezia 1473)”, în „I Quaderni del Mediae Aetatis Sodalitium”, XVIII, 2018, p. 205–222. Botta ar merita o monografie, fiind probabil trimisul italian din anii 1400 cu cele mai multe rapoarte despre valahi.

²⁷ Pe 26 decembrie 1476, soțul Bonei, ducele Galeazzo Maria Sforza, fusese asasinat. Bona a devenit regenta fiului lor, Gian Galeazzo, în vârstă de numai șapte ani. Pe Matia, noua situație de la Milano îl avantaja. Galeazzo Maria, extrem de interesat de luptele antiotomane din est, îi fusese foarte ostil (Ștefan S. Gorovei, *Informație, propagandă, mistificare: scrisoarea din 25 ianuarie 1475*, în „Analele Putnei”, III, 2007, 2, p. 21–26, aici p. 25).

Valachia, la quale novella e riputata qua molto sinistra et pernitiōsa per li Christiani, et maxime che pare, che'l prelibato Re de Ungaria con li sui soliti modi accenni non poteva resistere ad tanti impeti, sol e non adiutato [...].”²⁸

Dacă ar fi să urmărim *ad litteram* informația primită de la Buda la Veneția și transmisă mai departe la Milano (ducatul lombard fiind încă aliatul Republicii Sfântului Marcu²⁹), conform mesajului trimis de regele Ungariei strănii sale aliate din Lagună³⁰, după moartea lui Vlad, acesta din urmă fusese numai *căpitanul* lui Matia pentru Țara Românească³¹. Până la intervenția lui Mehmed al II-lea de la sfârșitul anului 1476³², care îi prăbușise în cascadă pozițiile lui Matia de pe Drava, Sava și de la Dunărea de Jos, *domn* al Țării Românești („Valahia Mare” în text³³) fusese Basarab al IV-lea Țepeluș, vechiul favorit al monarhului huniad, intrat între timp în serviciul lui Ștefan al III-lea (după ce opțiunea Basarab al III-lea Laiotă a lui Ștefan pentru Țara Românească se dovedise neviabilă, iar Matia îl „reactivase” oficial pe Vlad)³⁴. În noiembrie 1476, Ștefan ocupase Bucureștiul, în vreme ce Ștefan Báthory, judele curții regale, și Vlad cucereau Târgoviștea³⁵.

²⁸ ASM, ADS, Potenze Estere, Venezia, cart. 364, 1477, fasc. 2, Febbraio, nn (editat deja în MDE, vol. II, nr. 234, p. 339–340). Este practic singura mărturie perfect contemporană despre moartea lui Vlad, restul informațiilor fiind fie ulterioare cu câteva luni (precum cele din discursul lui Ioan Țamblac de la Veneția din 8 mai 1477), fie consemnate în cronică și povestiri.

²⁹ Vincent Ilardi, *Towards the Tragedia d'Italia: Ferrante and Galeazzo Maria Sforza, Friendly Enemies and Hostile Allies*, în *The French Descent into Renaissance Italy, 1494–1495*, ed. David Abufalia, Aldershot, 1995, p. 91–122; Marco Pistoiesi, *Venezia – Milano – Firenze 1475. La visita in Laguna di Sforza Maria Sforza e le manovre della diplomazia internazionale: aspetti politici e ritualità pubblica*, în „Studi Veneziani”, XLVI, 2003, p. 31–67.

³⁰ Gyula Rázsó, *Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440–1464)*, în *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore Branca, Firenze, 1973, p. 79–100. Deși gândită pentru primii ani de domnie ai regelui Matia, fericita formulare se aplică pe deplin întregii domnii a monarhului huniad.

³¹ Titulatura este în consonanță cu rolul asumat (și raportat) de Vlad în timpul campaniilor regale din iarna anului 1475–1476 și din vara lui 1476. Nu trebuie uitat însă nici că titlul de voievod era folosit în epocă (în izvoare în latină sau italiană) și pentru a desemna un pașă („bassa”), precum în scrisoarea trimisă de către Matia viitorului său socru, Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui, de la Sabaț, pe 3 februarie 1476 (MDE, vol. II, nr. 236, p. 342–343).

³² John V.A. Fine, *A Tale of Three Fortresses. Controversies Surrounding the Turkish Conquest of Smederevo, of an Unnamed Fortress at the Junction of the Sava and Bosna, and of Bobovac, in Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J.*, ed. Timothy S. Miller, John Nesbitt, Washington, DC, 1995, p. 181–196, aici p. 190–191.

³³ Numele, demn de toată atenția și în alte condiții, cerea o „Valahie Mică”, desemnare tot mai nepotrivită (și nefolosită) pentru Moldova lui Ștefan al III-lea. În mod interesant, raportul Țara Românească (Valahia Mare) – Moldova (Valahia Mică) s-a impus aparent ca urmare a relației dintre Mircea I și Alexandru I (vezi Ș. Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXX, 1991, 1–2, p. 3–21).

³⁴ Situația a fost complicată suplimentar de înțelegerea dintre Matia și Basarab al III-lea Laiotă pe perioada campaniei regale din Serbia din iarna anului 1475–1476 (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 149–150, p. 86–87). Până în iunie 1476, când a fost limpede că Laiotă nu avea să i se opună lui Mehmed, ci dimpotrivă (i se și alăturase împotriva Moldovei), Țepeș a fost nevoit să aștepte. Cu atât mai mici erau, la acea vreme, șansele domnești ale lui Țepeluș.

³⁵ Pentru cronologia evenimentelor, vezi și Șt. S. Gorovei, *Cronologii controversate în istoria lui Ștefan cel Mare. Observații asupra izvoarelor*, în „Analele Putnei”, III, 2007, 2, p. 75–90, aici p. 85–87;

Deși se mândrea, cu precădere în fața papei, că victoria din „țara transalpină” (Țara Românească) din octombrie–noiembrie 1476 fusese obținută înaintea intervenției lui Ștefan³⁶, Matia stătuse la originea dualității Țepeș–Țepeluș (peste un an, nu putea nici să spună numele celui pe care îl lăsase voievod la sud de Carpați)³⁷. Fiul lui Iancu de Hunedoara trebuise să îi trimită în iulie 1476 pe Țepeș și pe Țepeluș în sprijinul lui Ștefan³⁸, după ce anterior insistase doar pe Țepeș³⁹ (tot cu doi „candidați”, Petru Aron și Berindei, Matia lucrase și în timpul campaniei din 1467 împotriva lui Ștefan, contra căruia, însă, se ridicase atunci și Țara de Jos a Moldovei⁴⁰). Într-una dintre numeroasele scrisori cu duct italian ieșite din cancelaria protejatului Veneției⁴¹, Ștefan al III-lea⁴², domnul Moldovei s-a interesat în chip unic de soarta „fratelui său Vlad din

Șt. Andreescu, *L'action de Vlad Țepeș*, p. 270. Formularea corectă ar fi: oastea ungară a cucerit Târgoviștea până pe 8 noiembrie, iar cea moldavă, fără sprijin ungar după toate probabilitățile, a luat Bucureștiul până pe 16 noiembrie (cel mai devreme pe 2 noiembrie).

³⁶ Cu alte cuvinte: (pe 4 decembrie 1476) „antequam Moldavus cum ipsis [i.e. nostros] convenisset” (MDE, vol. II, nr. 231, p. 335) sau (pe 8 decembrie) „antequam waivoda Moldaviae supervenisset” (așa cum aminteam mai sus, scrisoarea regală a fost republicată în *Acta et epistolae*, ed. Endre Veress, vol. I, nr. 25, p. 28–29; cele două scrisori ale lui Matia către Sixt nu au fost însă vreodată judecate împreună).

³⁷ Pe 5 iunie 1477, Matia l-a răsplătit pe Ștefan Báthory, notând, legat de faptele sale de la 1476, că „ibique ipsum Bozorad [Laiotă] simul cum reliquiis Thurcorum, quos imperator [Mehmed al II-lea] ipse pro presidio et defensione ipsius Bozorad et provincie illius Transalpine locaverat, similiter fudit et profligavit ac de ipsa provincia turpiter effugere coegit et alterum wayvodam, quem nos elegeramus, in eadem provincia fideliter reliquit” (*Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, vol. I, 1393–1540, ed. Richárd Horváth, Tibor Neumann, Norbert C. Tóth, Nyíregyháza, 2011, nr. 108, p. 138). Abia pe 12 martie 1479, când însă relațiile cu Țara Românească erau tot tensionate, ca la 1477 (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 178–180, p. 100–102), Matia i-a spus pe nume voievodului, ales de el și impus de Ștefan Báthory la 1476 („quondam Ladislaum Dragula, quem nos in wayvodam elegeramus, illi terre fideliter prefecit”), într-o altă donație pentru familia Báthory (*Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, vol. I, nr. 109, p. 140).

³⁸ Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 163, p. 93 (ediție completă: *Urkundenbuch*, vol. VII, nr. 4128, p. 101–102). Pe 22 iulie, magistrul Paul a transmis din Oradea la Brașov vestea că atât Țepeș, cât și Țepeluș („Parvus Bozzorab”/Basarab cel Mic) veneau în Transilvania pentru a lupta cu turcii.

³⁹ Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 162, p. 92. Pe 21 iulie, vicevoievodul Transilvaniei, Ștefan Erdély, le ceruse brașovenilor să trimită trupele la adunarea din data de 25, unde urmau să vină Ștefan Báthory și Țepeș. Erdély nu îl pomenea pe Țepeluș. Ștefan Erdély era familiarul voievodului Transilvaniei, Ioan Pongrácz, unchiul prin alianță al lui Matia. Erdély fusese însă și unul dintre liderii răsculaților din Transilvania de la 1467 [vezi aici András W. Kovács, *Remarks on the Careers of the Vice-Voivodes of Transylvania in the Late Middle Ages (1458–1526)*, în „Transylvanian Review”, XXI, 2012, supl. 2, p. 103–138, aici p. 122, n. 29].

⁴⁰ Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în „Revue roumaine d'histoire”, VIII, 1969, 6, p. 967–979; Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, în *Italy and Europe's Eastern Borders. 1204–1669*, ed. Iulian Mihai Damian, I.-A. Pop, Mihailo Popović, Al. Simon, New York, Oxford, Basel, Frankfurt-am-Main, Wien, 2012, p. 181–196.

⁴¹ Vezi deja Iorga în Hurmuzaki, vol. XV/1, p. 91 (nr. 158–159; ambele scrisori ale lui Ștefan către brașoveni sunt din iunie 1476). Nu cunoaștem ca acest aspect să fi atras ulterior atenția.

⁴² I.-A. Pop, Al. Simon, *Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470*, în „Revista istorică”, s.n., XXV, 2015, 3–4, p. 17–90.

Valahia Mare” (nu din „Țara Transalpină”⁴³, numele convențional al Țării Românești, impus pe cale regală ungară în mediile politice de limbă latină⁴⁴), la o vreme la care acesta probabil nu mai trăia deja (pe 5 ianuarie 1477)⁴⁵. Al „Moldovlahiei domn” (așa cum se intitulasă în ajunul mării campanii din 1473 împotriva lui Radu al III-lea cel Frumos⁴⁶ și cum avea să se intituleze și la vremea ofensivelor moldo-ungare din Țara Românească din 1480–1481)⁴⁷, Ștefan, cunoscut deja drept „valahul” (adică drept cel mai de seamă dintre valahi/români)⁴⁸, era probabil ultima persoană din lume care ar fi întrebuințat termenul de „Valahia Mare” pentru Țara Românească, pe care o prădase până atunci de atâtea ori⁴⁹ și care îi pusese și avea să îi mai pună atâtea probleme după aceea⁵⁰.

⁴³ Deosebire sesizată de Ovidiu Cristea (în *Presiune otomană, reacții diferite: Moldova și Țara Românească la cumpăna secolelor al XV-lea și al XVI-lea*, în „Analele Putnei”, XII, 2016, 1, p. 147–160, aici p. 153, n. 27). Anterior (pe 11 iunie 1476, de pildă), Ștefan le ceruse brașovenilor să nu trimită alimente în „țara transalpină” deoarece „acea de acolo” erau „pericolul nostru și al întregii Creștinătăți, aceia” fiind și „supuși turcilor” (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 159, p. 91).

⁴⁴ La început, în mod sigur, „Transalpina” acoperea doar Muntenia (și părțile ei estice). În scrisoarea din 11 iunie 1476, tot de duct italian (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 159, p. 91), Ștefan folosea „țara transalpină” în sens extins, probabil, ca urmare a generalizării pericolului reprezentat de aceasta.

⁴⁵ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Brașov, Archiv der Stadt Kronstadt, Familien-nachlässe, Fronius, I, nr. 332 [fotocopie: Magyar Országos Levéltár, Budapest (în continuare: MOL), Antemohácsiana, (secțiunea U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (în continuare: DF), [nr.] 278448]. Pasajul este: „de facto Magnifici Ladi fratre nostro in Magna Walahya contingit” (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 169, p. 96). N. Iorga a remarcat: „Interesantă numire, din Moldova, a Țării Românești ca «România cea Mare». La străini, era acest obicei” (*ibidem*, n. 3). Nu a mai precizat că scrisoarea era tot de duct italian și nici că, după Ștefan, Vlad nu era voievod al României celei Mari (și nici voievod în aceasta).

⁴⁶ În inscripția manuscrisă a *Tetraevangeliarului* de la Humor: „binecinstitorul de Dumnezeu țar, Io Ștefan Voievod, domn al Țării Moldovlahiei” (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. Mihai Berza, București, 1958, nr. 144, p. 388). Se cuvine reamintit că Ștefan (sau supușii săi) nu a folosit vreodată titlul de țar pentru vreun domn al Țării Românești, abia fiul său nelegitim Petru al IV-lea Rareș, țar la rândul său, adresându-i-se lui Radu Paisie cu țar (vezi Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XVI. Privilegii comerciale, scrisori domnești și particule din arhivele Sibiului, Brașovului și Bistriței din Transilvania*, București, 1905, nr. 67, p. 129–130).

⁴⁷ Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, nr. 56, p. 138–139 (publicat și în Grigore Tocilescu, *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346–1603. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița*, București, 1931 [Wien, 1905], nr. 130, p. 125).

⁴⁸ Pentru „valahul cel mare” și „valahul cel mic”, vezi Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459–1472)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XV, 2007, p. 13–28, aici p. 20–22. Pentru Cazimir al IV-lea al Poloniei (și pentru mediul german de sub puterea și din vecinătatea sa), Ștefan era „valahul cel mare”/„Marele Valah”, de dinaintea campaniei „transalpine” a domnului din noiembrie 1473 (Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486*, vol. I, 1470–1474, Leipzig, 1894, nr. 660, p. 555–556, document din 17 august 1473).

⁴⁹ Numai între 1470 și 1474 (mai ales în ultimii doi ani), el o atacase de cel puțin șase ori.

⁵⁰ Ovidiu Cristea, Marian Coman, *O scrisoare pierdută. Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești*, în „Analele Putnei”, IX, 2013, 1, p. 23–52; M. Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, Iași, 2013, p. 111–119, 142–146.

Până la sfârșitul secolului al XV-lea, „Valahia Maior” („Valahia Mare”), avea să se impună drept denumire pentru Muntenia⁵¹, iar „Valahia Minor” („Valahia Mică”), vechea „încadrare” valahă a Moldovei, avea să treacă asupra Olteniei⁵². Noua – de fapt vechea – divizare alutană a Țării Românești a fost asumată sigur de către Casa de Habsburg și Veneția⁵³ la vremea campaniei croate antiotomane a lui Maximilian I de Habsburg (1493–1494)⁵⁴. Emergența Olteniei, de care familia paternă a lui Matia, așezată în jurul Hunedoarei de la 1409⁵⁵, era legată (în epocă, toată lumea era de acord că Huniazii se trăgeau din Valahia)⁵⁶, a fost în strânsă legătură cu ridicarea boierilor Craiovești⁵⁷. Ea a culminat prin impunerea drept domn al Țării Românești de către aceștia a lui Neagoe Basarab (1512)⁵⁸, pretinsul fiu al lui Basarab al IV-lea Țepeluș și ruda lui Ali Mihaloğlu⁵⁹ sau doar un simplu fiu de cavaler (după oficialii otomani)⁶⁰. Cum Basarab al IV-lea, „domnul Valahiei Mari” în 1476, și-a pierdut viața în 1482 nu de mâna turcilor, a ungurilor sau a moldavilor, ci în urma unor reglări de conturi oltene⁶¹, (re)desfacerea Țării Românești în Valahia Mare și Valahia Mică ar putea fi asociată confruntărilor de la mijlocul anilor 1470⁶².

⁵¹ Pentru terminologii, vezi recent I.-A. Pop, *Kleine Geschichte der Ethnonyme Rumäne (Rumänien) und Walache (Walachei) (I)*, în „Transylvanian Review”, XXIII, 2014, 2, p. 68–86.

⁵² I.-A. Pop, Al. Simon, *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia: Veneția, Casa de Habsburg și Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, LII, 2015, supl., p. 43–89, aici p. 59–61. Și acest subiect a fost ignorat o îndelungată perioadă.

⁵³ Vezi aici și sursele din Al. Simon, *Țările române ca loc de pasaj cruciat în anii 1490*, în „Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură”, Cluj-Napoca, I, 2005, p. 101–116.

⁵⁴ Hermann Wiesflecker, *Maximilians I. Türkenzug 1493/4*, în „Ostdeutsche Wissenschaft”, V, 1958, p. 152–178. Să reținem și titlul publicației în care a apărut studiul.

⁵⁵ Merită subliniat că, imediat după ce Voicu, tatăl lui Iancu, a primit Hunedoara de la Sigismund de Luxemburg, Mircea I a atacat Transilvania [*Documenta Romaniae historica* (în continuare: DRH), seria D, *Relațiile între țările române*, vol. I, 1222–1456, ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, K.G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, nr. 113, p. 183].

⁵⁶ I.-A. Pop, *Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, în „Revista de istorie”, XXXVIII, 1985, 1, p. 80–85; idem, *The Names in the Family of King Matthias: From Old Sources to Contemporary Historiography*, în *Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance*, ed. Elek Bartha, Róbert Keményfi, Zsófia Vincze Kata, Debrecen, 2012, p. 11–40. Iar Gorjul era legat de Hațeg încă din anii 1200.

⁵⁷ Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 48–51, 64–65.

⁵⁸ Însemnul familiei huniade, corbul, a fost identificat pe sigiliul său de boier (vezi ultima oară Maria-Magdalena Székely, *Bestiarul lui Neagoe Basarab*, în *Lumea animalelor. Realități, reprezentări, simboluri*, ed. M.-M. Székely, Iași, 2012, p. 192–208, aici p. 194–195).

⁵⁹ Împreună cu acesta, Țepeluș avea să atace Transilvania în 1479 [vezi aici și Ioan Hațegan, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)*, în „Apulum”, XVI, 1978, p. 261–274].

⁶⁰ Mustafa A. Mehmet, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXI, 1968, 5, p. 923–928. Filiația lui Neagoe ar merita restudiată.

⁶¹ Grigore Tocilescu, *op. cit.*, nr. 154, p. 147 (vezi și Constantin Rezachevici, *op. cit.*, vol. I, p. 127).

⁶² Nu trebuie uitat în acest context că, în toamna lui 1474, oștile Ungariei și ale Moldovei, care trebuiau să colaboreze împotriva turcilor, s-au luptat între ele pentru tronul Țării Românești. Ștefan îl susținea (încă) pe Basarab al III-lea Laiotă, iar Matia pe Basarab al IV-lea Țepeluș (*Cronica moldo-germană*, în Ioan Bogdan, *Cronicile slavo-române*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 28–37, aici p. 31). Sigur este că acest conflict a fost bine reliefat ulterior de către Ștefan în cronica sa pentru suptii lui Maximilian I de Habsburg.

Certitudinile sunt puține la număr, însă pot fi grăitoare⁶³. În ianuarie 1474, Ragusa informa Veneția că, dacă Ștefan al III-lea al Moldovei nu înceta cu atacurile sale asupra Valahiei Mari a lui Radu al III-lea cel Frumos, fratele lui Vlad al III-lea Țepeș (pe care Ștefan dorea să îl reazeze pe tron, după ragusani), Matia, „custodele” lui Vlad, avea să fie atacat de Mehmed al II-lea (ceea ce s-a și întâmplat, în februarie 1474 Ali Mihaloglu arzând Oradea)⁶⁴, iar trupele Rumeliei, care asediau Scutari-ul venet din Albania, aveau să fie retrase și trimise împotriva lui Ștefan (ceea ce a dus la bătălia de la Vaslui)⁶⁵.

„[...] Fertur insuper, quod hoc anno, si ipsa pax sequitur ipse, personaliter sit ocio operam daturus; quodque novum Romanie bassam, qui est quidam Bosnensis natione, Suliman Begh eunuchus, ad partes Albanie expediturus, ad damna quoque Moldavie exercitum parabat propter conceptam indignacionem, quam favore Stephani *Moldavie voivode* Radulus *Vlachia Maioris dominus*, qui dicto imperatori serviebat, eiectus sit. Et Vlachi Draculus quidam ipsam Vlachiam dicto Stephano opitulante rursus occupaverit [...]”⁶⁶

Pentru Ragusa, „Vlahia Maior” era stăpânirea disputată de Ștefan, Radu și Vlad⁶⁷, „Vlahia Minor” nu era sigur Moldova⁶⁸ și, în plus, „Vlahia Inferior” se găsea la hotarele vechii Bosnii și ale Herțegovinei, încă în picioare⁶⁹. Erau câteva diferențieri teritoriale „v(a)lahe” evidențiate și prin înseși speranțele antiotomane a lui Gabriele Rangoni din scrisoarea sa către papa Sixt al IV-lea din martie 1476⁷⁰. În încheierea ei, episcopul de Eger scria (fără rețineri): „[...] Sper, în bunătatea lui Dumnezeu, că <Matia Corvin> va putea devasta cea mai mare parte a Serbiei înainte ca Turcul [Mehmed al II-lea] să poată împiedica <aceasta>. De asemenea, când apele vor

⁶³ Amintim că suntem încă departe de a fi epuizat toate sursele medievale asupra valahilor.

⁶⁴ A provocat aproape o revoltă antihuniadă [Aurel Decei, *Incursiunea (Akîn) a lui Mihaloglu Ali Beg asupra Orăzii în anul 1474, pe temeiul istoriei lui Ibn Kemal*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, ed. Nicolae Edroiu, Cluj, 1974, p. 296–301].

⁶⁵ Pentru mai vechile surse: Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei*, în „Studia Universitatis Babeș Bolyai. Historia”, XLIX, 2004, 2, p. 3–26, aici p. 8–11.

⁶⁶ Pentru altminteri cunoscuta scrisoare, vezi József Gelich, Lajos Thallóczy, *op. cit.*, Budapest, 1887, nr. 385, p. 631.

⁶⁷ Documentul ragusan este cea mai veche dovadă a „eliberării” lui Vlad de către Matia. Aceasta s-a petrecut cel târziu după campania transalpină a lui Ștefan din noiembrie 1473.

⁶⁸ După cum rezultă din însuși textul scrisorii trimise de Ragusa dogelui Nicolò Marcello.

⁶⁹ Državni arhiv u Dubrovniku (în continuare: DAD), Acta Consiliorum (în continuare: AC), Acta Consilii Rogatorum, [reg.] 24, 1481–1485, f. 65v, 75r, 124v (26 martie, 20 aprilie 1482, 4, 8 ianuarie 1483). „Vlahia Inferior” era la acea vreme sub puterea familiei Košaca a Herțegovinei, conduse de frații Vladislav și Vlatko, cel din urmă fiind atacat și învins de către Baiazid al II-lea înaintea campaniei sultanului din Moldova de la 1484 (vezi O. Cristea, *Acest domn de la Miazănoapte*, Târgoviște, 2018², p. 136–137, 176–177).

⁷⁰ Amintim în aceste condiții, în prealabil, și traducerea dată de Ștefan Andreescu pasajului de mai jos: „La sfârșitul raportului din 7 martie 1476, episcopul de Agria semnala că, atunci «când vor crește apele» – adică în curând, în cursul aceleiași primăveri – regele «are de gând să se unească, precum își pusese în minte, în Țara Românească cu moldovenii și chiar cu oastea munteană»” [Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevărul istoric*, București, 1998², p. 142].

crește [adică, în termen de vreo lună], <regele> se gândește să se unească în Regatul Transalpin cu moldavii și cu însăși oastea Valahiei Mari [...].”⁷¹

După ce ardea Serbia, pentru ca Mehmed să nu mai poată conta pe ea, Matia plănuia să își unească trupele în „Regatul Transalpin” (denumirea clasică ungară a Țării Românești) cu oastea Moldovei și chiar cu cea a „Valahiei Mari”⁷².

În mod convențional, Oltenia, vechea Țară a Severinului, pertinența Banatului de Severin, nu era socotită parte a „Transalpinei” (Muntenia, în mare), ci a regatului propriu-zis al Ungariei⁷³. Și din acest motiv, în vara lui 1473, când prăbușirea lui Mehmed al II-lea în Asia Mică părea iminentă⁷⁴, Matia a emis un privilegiu pentru Mănăstirea Cozia, locul de veci al lui Mircea I⁷⁵.

În aceste condiții și în contextul luptelor de la mijlocul anilor 1470, „Valahia Mare” din scrisoarea lui Rangoni către Sixt al IV-lea ar putea fi văzută fie drept structura care unea Oltenia și Muntenia⁷⁶, peste limitele „transalpine” impuse de Buda⁷⁷, fie drept o unitate aparte a „Transalpinei”⁷⁸. Poziția specială deținută de boierii buzoieni, râmnicești și brăileni (din „Transalpina”) în componența Țării Românești, poziție vădită ca atare în plan pro- și anti-otoman cel târziu în 1480–1481⁷⁹, susține mai degrabă a doua variantă de identificare⁸⁰. Revenirea lui Mehmed al II-lea în persoană la nordul Dunării de Jos în timpul luptelor din octombrie–noiembrie 1476

⁷¹ ASM, ADS, Potenze Estere, Ungheria, cart. 650, fasc. 22, nn (*Codex diplomaticus*, vol. II, nr. 369, p. 268).

⁷² Notăm că distincția a fost de fapt sesizată deja de către Șt. Andreescu de la prima ediție a cărții *Vlad Țepeș (Dracula)* (București, 1976). A folosit „munteană” pentru oastea „Valahiei Mari”. Distincția lipsește însă din versiunea franceză, din 1977, a textului (Șt. Andreescu, *L'action de Vlad Țepeș*, p. 266). Acolo, a întrebuințat „Valachie” pentru „Regnum Transalpinum” și „valaque” pentru oastea „Vulachie Maioris”.

⁷³ Un studiu fundamental: Ș. Papacostea, *Prima unire românească. Voievodul de Argeș și Țara Severin*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXVIII, 2010, p. 9–24.

⁷⁴ Pentru evenimente, cu accent pe țările române, vezi O. Cristea, Nagy Pienaru, *Țara Românească, Moldova și bătălia de la Bașkent*, în „Analele Putnei”, VIII, 2012, 1, p. 17–36.

⁷⁵ DRH, seria B, *Țara Românească*, vol. I, 1250–1500, ed. P.P. Panaitescu, D. Mioc, București, 1966, nr. 144, p. 241. Actul lui Matia Corvin din 29 iunie 1473 era cunoscut încă din anii 1930.

⁷⁶ Înscrisurile raguzane („Vlahia Inferior” din Balcanii de Vest și mesajul citat către Veneția) ar sprijini un înțeles federativ, la o scară mai mare, sau mică (în funcție de linia Dunării).

⁷⁷ Pentru raporturile de putere, fie și numai administrate de Buda, vezi M. Coman, *Podunavia și relațiile sârbo-muntene în secolele XIV–XVI*, în *Istoria. Utopie, amintire și proiect de viitor. Studii de istorie oferite profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani*, ed. O. Cristea, Radu G. Păun, Iași, 2013, p. 239–258.

⁷⁸ „Straniile” raporturi dintre Curtea de Argeș și Târgoviște și, ulterior, dintre Târgoviște și București merită readuse în atenție, dualitatea (măcar) a puterii părând să fie practic genetică în cazul teritoriilor de la est de Olt (foarte sugestivă este harta reședințelor elitelor Țării Românești din Cristian Nicolae Apetrei, *Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVI*, Brăila, 2009, anexă; noi cercetări arheologice sunt însă necesare).

⁷⁹ O. Cristea, M. Coman, *A Late Fifteenth Century Controversy at the Moldavian-Wallachian Frontier: An Incident Analysis*, în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, ed. Martyn Rady, Al. Simon, London, 2013, p. 101–120 (variantă revăzută a studiului citat din „Analele Putnei”).

⁸⁰ Cu acest sens teritorial restrâns, Ștefan însuși ar fi putut întrebuința „Valahia Mare” (cum a și făcut-o, de fapt, în amintita scrisoare către brașoveni de la începutul lui ianuarie 1477).

(în urma cărora Țepeș și Țepeluș au preluat temporar puterea în „Valahia Mare”)⁸¹, indică la rândul ei o limitare teritorială a „Valahiei Mari” la zona aflată la est de Olt⁸². În plus, țesătura *valahă* a puterilor de la Dunăre era sensibil mai complexă decât s-a socotit în general, la 1499, în vecinătatea Nicopolelui, pe malul sudic al Dunării, găsindu-se încă „Țara Vlahilor, chemați rumâni, adică romani”⁸³.

Oricare vor fi fost cu adevărat planurile lui Matia cu Vlad (pe care, după cum rezultă din informarea trimisă Veneției de către Ragusa în ianuarie 1474, l-a „descătușat” cel târziu după campania lui Ștefan al III-lea împotriva lui Radu al III-lea din noiembrie 1473)⁸⁴, popularitatea „transalpină” redusă – sigur în rândul elitelor⁸⁵ – a lui Vlad Țepeș nu îi îngăduia acestuia să asume un rol de unificator al devastatei și fărâmițatei Țării Românești⁸⁶. „Dublarea” lui Vlad prin Basarab al IV-lea, un personaj agreat și de Buda și de Suceava și care trăise și în Imperiul Otoman⁸⁷, era o soluție în esență logică și aparent viabilă, Basarab fiind de asemenea bine ancorat în hățișul politic al Olteniei⁸⁸. Inapt să conducă (verdictul episcopului de Eger, Gabriele Rangoni, comunicat papei Sixt al IV-lea)⁸⁹, Vlad a fost, totuși, forțat să domnească

⁸¹ Considerații mai detaliate sunt greu de făcut în această privință, inclusiv din cauza multitudinii de acte domnești nedatate din arhivele Brașovului (mai ales) și ale Sibiului.

⁸² DAD, AC, Acta Consilii Rogatorum, reg. 23, 1476–1478, f. 61v (16 noiembrie 1476); *Stare srpske povelje pisma*, vol. I/2, *Dubrovnik i susedi negovi*, ed. Ljubomir Stojanović, Beograd, 1934, nr. 845, p. 263 [hrisovul lui Mehmed a fost tradus de Bojko Bojović, *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire Ottoman (1430–1520). Les actes impériaux ottomans en vieux serbe de Murad II à Selim Ier*, Paris, 1998, nr. 29, p. 231–232].

⁸³ I.-A. Pop, *A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports*, în *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, ed. Ivan Biliarsky, vol. I, Religio. Historia, Sofia, 2018, p. 391–401. Amintim și aici că sursa este o „relațiune de război”.

⁸⁴ Datarea mai precisă a căsătoriei lui Vlad cu Juszina Szilágyi (văduva lui Ladislau Pongrácz de Szentmiklós/Csinagyijevo, lângă Mukacevo/Munkács) ar putea contribui la înțelegerea planurilor huniade de la 1473–1474. Din păcate, acest mariaj este cunoscut numai printr-un act din 1489, prin care Juszina, văduvă pentru a patra oară, renunța la casa lui Vlad din Pécs (vezi András Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest, 2008, p. 17–18).

⁸⁵ Să precizăm doar că Vlad nu și-a pierdut domnia la 1462 în luptă cu Mehmed, ci din cauza boierilor, care au fost convinși, după retragerea sultanului, să îl sprijine pe Radu (vezi aici inclusiv studiul, publicat postum, al lui Barbu T. Cămpina, *Victoria oștii lui Țepeș asupra sultanului Mehmed al II-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XV, 1962, 3, p. 533–555).

⁸⁶ Pentru situația Țării Românești, vezi un raport de pe la 1476, păstrat tot la Milano, în *I diarii di Cicco Simonetta*, ed. Alfio Rosario Natale, vol. I, Milano, 1962, p. 202 (izvorul a fost semnalat și comentat de către Ș. Papacostea, *Populație și fiscalitate în Țara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor*, în „Revista de istorie”, XXXIII, 1980, 9, p. 1779–1786).

⁸⁷ Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI* (extras din „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV), Cluj, 1927, nr. 8, p. 17–19.

⁸⁸ Pentru Țepeluș, vezi și Octavian Iliescu, *Ducații Țării Românești cu numele lui Basarab voievod*, în „Studii și cercetări numismatice”, VI, 1975, p. 139–152, aici p. 149–150.

⁸⁹ Ca în cazul mult dezbătutei descrieri făcute lui Vlad de către episcopul Nicolae de Modruș (Luka Spoljarić, *Nicholas of Modruš and His De bellis Gothorum: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic*, în „Renaissance Quarterly”, XCII, 2019, p. 457–491), trebuie renunțat la prezentarea raportului lui Rangoni drept parte a unei „monstruoase conspirații” împotriva lui Vlad, orchestrată de către Matia.

de către Matia și de către Ștefan, după spusele venețiene ale domnului din mai 1477⁹⁰, dar și după cele ale Ragusei deja în ianuarie 1474 (republica adriatică socotea că Ștefan îi pregătea terenul lui Vlad prin atacarea lui Radu, fratele fostului domn)⁹¹.

Cu toate acestea, nici în 1473, nici în 1474, Vlad nu a fost candidatul adus fie de oastea lui Matia, fie de cea a lui Ștefan, cei doi monarhi mizând pe Basarab al III-lea Laiotă (Ștefan) și pe Basarab al IV-lea Țepeluș (Matia)⁹². Care a fost înțelegerea inițială dintre Matia și Ștefan, adică de dinaintea iernii 1473–1474 (când apele s-au rupt, în urma campaniei „transalpine” a lui Ștefan din noiembrie 1473 și a arderii Oradiei de către Ali Mihaloğlu în februarie 1474⁹³), și câte acorduri i-au mai urmat este greu de spus⁹⁴. Mai limpede este felul în care Matia și Ștefan au încasat banii Veneției pentru retragerea oștirii Rumeliei de la Scutari⁹⁵, iar Ștefan și-a putut adăposti familia la Veneția în timpul campaniei lui Mehmed al II-lea din Moldova, în vara lui 1476⁹⁶. Grăitoare sunt aici cuvintele lui Basarab al IV-lea Țepeluș, care, aflat în conflict deopotrivă cu Matia și cu Ștefan, li se plânga în primăvara anului 1481 sibienilor (nu brașovenilor, socotiți prea apropiați de domnul Moldovei)⁹⁷: „[...] de când este Ștefan Vodă [al III-lea cel Mare] domn în Moldova, nu iubește pe niciun domn al Țării Românești. Nu a vrut să trăiască cu Radu Vodă

⁹⁰ Cât temeii se poate pune pe spusele lui Ștefan din discursul lui Țamblac de la Veneția ne-o arată chiar reacția Republicii, care, la trei zile după ce senatorii ei îl aplaudaseră pe Țamblac, i-a scos lui Ștefan – pe surse – „dosarul caffez” [Al. Simon, *The Costs and Benefits of Anti-Ottoman Warfare: Documents on the Case of Moldavia (1475–1477)*, în „Revue roumaine d’histoire”, XLVIII, 2009, 1–2, p. 37–53]. Veneția era nemulțumită de Ștefan, care dorea să atace în Crimeea și nu la linia Dunării, pentru a diminua măcar presiunea otomană exercitată din nou asupra Scutari-ului. Până la urmă, Ștefan a cedat și a atacat, în noiembrie 1477, Țara Românească, așezându-l drept „prefect” al său (conform lui Jan Długosz) pe Basarab al IV-lea Țepeluș. Acesta a trecut rapid de partea sultanului.

⁹¹ Aceasta arată, de fapt, cât de mult socotea (sau știa) Ragusa că acțiunile lui Ștefan erau sincronizate cu cele ale lui Matia, domnul Moldovei lucrând în numele regelui Ungariei. Era și convingerea otomanilor, dovada vie fiind atacul lui Ali Mihaloğlu asupra Oradiei.

⁹² Alegerea celor doi Basarabi pentru a-l înlocui pe Radu este o dovadă clară a faptului că atât Matia, cât și Ștefan, erau conștienți că nu îl puteau elimina cu succes pe Radu, favoritul lui Mehmed, folosindu-se de fratele domnului Țării Românești. Deja din timpul luptelor cu otomanii din Bosnia, din 1463–1464, Matia nu forțase detronarea lui Radu și înlocuirea acestuia cu Vlad, pe care l-a luat cu el pe frontul de la Jajce [vezi aici [Giovanni di Marino Gondola], *Croniche ulteriori di Ragusa*, în *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484) (= Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXV, Scriptores, II)*, ed. Speratus Nodilo, Zagrabiae, 1893, p. 371].

⁹³ Contextualizarea mesajului ragusan din ianuarie 1474 probează cu prisosință ruptura.

⁹⁴ Al. Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, în „Revue roumaine d’histoire”, XLVI, 2007, 1–4, p. 25–39.

⁹⁵ *I libri memoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, [ed. Riccardo Predelli], vol. V, [Registri XIV–XVII], Venezia, 1901, nr. XVI–73, p. 215 (31 octombrie 1474). Se împlinea o lună de când oștile moldave și ungare intraseră în Țara Românească, iar Radu dispăruse din istoria politică.

⁹⁶ [A.D. Xenopol], *Un nou document privitor la Ștefan cel Mare*, în „Arhiva”, Iași, XVIII, 1907, 7–8, p. 364; I.-A. Pop, Al. Simon, *Ungaria et Valachia, passim* (în special p. 21–29, 33–38).

⁹⁷ Trebuie precizat că, după înfrângerea de la Câmpul Pâinii (octombrie 1479), Țepeluș a încercat să îi recâștige încrederea lui Matia, exploatând noile discuții dintre rege și sultan, precum și disensiunile dintre Matia și Ștefan, care s-au reconciliat însă până la sfârșitul primăverii anului 1480 (MDE, vol. II, nr. 288, p. 437). În consecință, Matia a susținut detronarea lui Țepeluș.

[al III-lea cel Frumos], nici cu Basarab cel Bătrân [al III-lea Laiotă], nici cu mine. Nu știu cine poate trăi cu el [...].”⁹⁸

Cel care nici nu îl număra pe Țepeș între domnii din vremea sa (în acest caz, tocmai Ștefan îi dădea dreptate, el nenumindu-l voievod pe Vlad când se interesase de soarta „fratelui său Vlad” la Brașov în ianuarie 1477)⁹⁹, dar și cel despre care marele admirator al lui Ștefan și marele dușman al Huniazilor, Jan Długosz, a scris că a fost pus de domnul Moldovei (1477) drept „prefectul” său în Țara Românească (după moartea lui Dragula)¹⁰⁰, era cât se poate clar: Ștefan voia Țara Românească pentru el, încălcând orice rânduială¹⁰¹. Dorea să stăpânească păienjenișul de puteri, pretenții și pertinente care defineau domnia Țării Românești¹⁰², motiv pentru care, cam în aceeași perioadă în care Țepeluș li se plânga sibienilor¹⁰³, boierii de la hotarul moldav al Țării

⁹⁸ Silviu Dragomir, *op. cit.*, nr. 8, p. 19. Pe versoul documentului (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Sibiu, Handschriftensammlung des Bruckenthalmuseums, r. 1–10, nr. 149/654; vezi și *Urkundenbuch*, vol. VII, nr. 4402, p. 267), a fost scris: „Copia litterarum Basarab wayvodae missarum et fratri [ilizibil]. Oculi 1481 [i.e. în jurul datei de 25 martie 1481].”

⁹⁹ Redăm pasajul: „Hinc est quod de facto Magnifici Ladi fratre nostro in Magna Walahya contigit, per vestrum nuntium, scilicet latorem praesentium hominem Martinum sane et perfecte intelleximus, in hoc nobis multa fidelia servitia exhibuistis, utinam si Deus Altissimus vitam nostram prolongaverit talia Vobis fidelia exhibemus. Petimus etiam Vestras amicitias per praesentes multum diligentissime, quatenus quod si aliqua contigerit auribus Vestris resonare de praedicto fratre Magnifico Lado aliquod malum quanto citius nobis per vestrum nuntium potestis intimare tanto citius nobis intimetis. Hoc faciat causa nostrae amicitiae [...]” (MOL, DF 278448, 5 ianuarie 1477).

¹⁰⁰ Jan Długosz, *Annales seu cronici incliti Regni Poloniae* (= idem, *Opera omnia*, XIII–XIV), ed. Alexander Przezdziecki, vol. II, Kraków, 1887, p. 651, 665. Încă de la descrierea campaniei moldo-ungare din Țara Românească din octombrie–noiembrie 1476 („[...] contra Bessarabiam et Praefectum eius Throtrusch [...]”), statul „transalpin” era socotit o „prefectură” de către canonicele care refuzase anterior să fie arhiepiscop de Praga.

¹⁰¹ Prin rânduială trebuie să înțelegem aici nu doar deosebirea domnească și voievodală dintre Moldova și Țara Românească, ci și, în contextul scrisorii lui Țepeluș către sibieni, suzeranitatea monarhului de la Buda asupra Țării Românești, o suzeranitate arogată, uzurpată (după Țepeluș și nu numai) de către Ștefan în mod constant. Cu toate acestea, cronicile Țării Românești au admis o domnie de 16/17 ani a lui Ștefan în Țara Românească (Șt. Andreescu, *Amintirea lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în „Revista istorică”, s.n., XV, 2004, 3–4, p. 5–10), adică de la campania din noiembrie 1473/moartea lui Radu la sfârșitul anului următor și până la decesul lui Matia în aprilie 1490 (*Istoria Țării Românești. 1290–1690*, ed. Constantin Grecescu, Dan Simonescu, București, 1960, p. 2–5). În cronică însă, domnia lui Ștefan venea după *pieirea* lui Țepeluș: „[...] După el [Basarab al III-lea Laiotă] au domnit Țepeluș Vodă; și au avut războiu la Râmnicul Sărat cu bătrânul Ștefan-Vodă den Țara Moldovei. Atunce în oaste au pierit și Țepeluș Vodă și au fost izbânda lui Ștefan-Vodă. Și au șazut aicea în țară de au domnit ani 16 [...]” [După Ștefan a domnit Radu al IV-lea cel Mare]. Limitele cronisticii transalpine sunt cunoscute. Relația Ștefan – Țepeluș merită însă pe deplin restudiată.

¹⁰² Cu o lună înainte de bătălia de la Câmpul Pâinii, Țepeluș s-a intitulat în septembrie 1479, într-un crisobul, și herțeg al Amlașului și Făgărașului (Constantin Bălan, *Hrisoavele Mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1996, p. 87–94, aici p. 93). Interesant este că tot de Mănăstirea Bolintin se îngrijise și Laiotă în timpul uneia dintre scurtele sale domnii de la 1474 (Petronel Zahariuc, *Patru documente inedite din secolul al XV-lea privitoare la istoria Țării Românești*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXVI, 2008, p. 163–176, sub nr. 3, p. 170–171). La puțin timp după aceea, Laiotă a fost alungat, iar Radu s-a întors la domnie. La începutul lui octombrie, trupele ungare (cu Țepeluș) și cele moldave (cu Laiotă) au intrat în Țara Românească.

¹⁰³ Înainte de a le spune sibienilor că nimeni nu poate trăi cu Ștefan, Țepeluș, în aceeași scrisoare, îi anunțase că (1) știa de la Mehmed (de la care se întorsese) că (2) acesta aflase de la Ștefan

Românești l-au invitat pe Ștefan să își vadă de treaba sa, la el acasă, numindu-i în același timp și „șerbi” pe români („vlahi”), ceva ce Ștefan nu a făcut niciodată¹⁰⁴.

Intitulându-se „domn al Moldovlahiei”, Ștefan le ceruse boierilor „de margine” să îl accepte pe fiul său Mircea, drept domn peste moștenirea acestuia („baștina” sa), „Țara Vlahiei”: „*Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu Domn a toată Țara Moldovlahiei. Scrie Domnia mea tuturor boierilor mari și mici, tuturor juzilor și judecătorilor și tuturor siromahilor, de la mic la mare, din tot Ținutul Brăilei [Buzăului și Râmnicului în a doua proclamație identică]. După aceasta, astfel să vă fie spre știință: am luat Domnia mea la mine pe fiul Domniei mele Mircea Voievod și nu am să las de la mine, ci am să stau pentru binele lui întocmai ca pentru al meu, eu însumi cu capul meu și cu boierii mei și cu toată țara mea, ca să-și dobândească baștina sa, Țara Vlahiei, întrucât îi este dreaptă baștină a lui, așa cum Dumnezeu știe și voi știți. Drept aceea, grăiesc vouă: în care ceas veți vedea această scrisoare a Domniei mele, voi, în acel ceas, să vă întoarceți la locurile voastre, fiecare pe unde a fost și pe unde ați șezut mai înainte, cu tot avutul vostru, cine cât îl are, și păziți-vă averea și arați pe unde ați arat și mai înainte, fără nici o frică, grijă și îndoială. Astfel, să știți că nu ne gândim vouă a face vreun rău și vreo pagubă, ci puteți să vă hrăniți și să trăiți în pace. Iar cei dintre voi care voiesc să vină la Domnia mea și la fiul Domniei mele, Mircea Voievod, vor fi miluiți, păziți și cinstiți de Domnia mea și de fiul Domniei mele, Mircea Voievod. Iar aceasta este credința Domniei mele și credința boierilor Domniei mele, mari și mici. Scris în Târgu de Jos [Roman], martie 15 <1480>.”¹⁰⁵*

Răspunsurile boierilor brăileni, buzoieni și râmniceni, nedatate, dar aproape identice, s-au păstrat pe versoul proclamațiilor lui Ștefan, fiind descoperite în arhiva orașului Brașov în anii 1890¹⁰⁶: „*De la toți boierii brăileni [buzoieni și*

că (3) Matia urma să îl atace în Bosnia (Silviu Dragomir, *op. cit.*, nr. 8, p. 19). Țepeluș „juca tare”, discuțiile dintre Mehmed și Ștefan fiind probabil reale (vezi aici și M.A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe et XVIe siècles*, în „Revue des études sud-est européennes”, V, 1967, 1, p. 265–274).

¹⁰⁴ Răspunsul primit de Ștefan al III-lea reprezintă cea mai veche mărturie pentru existența unei categorii a vlahilor distinctă de boieri și de cnezi. „Vlah” însemna om de rând, șerb deja pentru unii. Ștefan a evitat – voit (din cauza răspunsurilor) – asimilarea vlahilor cu simplii supuși, el întrebuințând cuvântul „siromah” (altminteri, un pretențios termen bizantin) și nu „vlah” (pentru discuții: Ovidiu Cristea, Marian Coman, *O scrisoare pierdută*; *idem*, *A Late Fifteenth Century Controversy*).

¹⁰⁵ În opinia noastră, datarea schimbului epistolar în anul 1480 este singura posibilă, deși ar fi tentant să legăm răspunsul boierilor de la hotarul dintre Țara Românească și Moldova de atrocitățile trupelor moldave din vara anului 1481 (*Acta et epistolae*, ed. Endre Veress, vol. I, nr. 34, p. 36–37). Scrisoarea amintită mai sus a lui Țepeluș, trimisă sibienilor spre sfârșitul lunii martie 1481 (Silviu Dragomir, *op. cit.*, nr. 8, p. 19; *Urkundenbuch*, vol. VII, nr. 4402, p. 267), nu ne permite să o așezăm în același context cronologic, mai mult în aceeași lună, cu proclamația lui Ștefan și cu răspunsul boierilor „de margine”. Este evident că Ștefan nu avea cum să facă voia lui Mehmed, punându-l pe Mircea domn în locul lui Țepeluș, și totodată să îl informeze, după cum anunța Țepeluș, pe Mehmed că urma să fie atacat de Matia. Iar dacă o asemenea faptă reprobabilă ar fi fost înfăptuită de Ștefan, Țepeluș ar fi reclamat-o urgent.

¹⁰⁶ Până la acea vreme, după cum a recunoscut Ion Bianu (1931), când a publicat șpalturile de la Viena, din 1905, ale lui Grigore Tocilescu (†1909), niciun istoric român, inclusiv din tânărul Regat al României, nu se învrednicise să intre în arhivele ardelene (I. Bianu, *Însemnare premergătoare*, în Grigore Tocilescu, *op. cit.*, două pagini nenumotate, așezate înaintea cuprinsului).

râmniceni în cel de al doilea răspuns identic] și de la toți cnezii și de la toți vlahii, scriem ție domnului moldovenesc, Ștefane Voievod. Ai tu oare omenie, ai tu minte, ai tu creieri de-ți prăpădești cerneala și hârtia pentru un fiu de curvă, fiul Călțunei, și zici că-ți este fiu? Dacă-ți este fiu și vrei să-i faci bine, atunci lasă-l să fie după moartea ta domn în locul tău, iar pe mumă-sa ia-o și ține-o să-ți fie doamnă; cum au ținut-o în țara noastră toți pescarii din Brăila, ține-o și tu să-ți fie doamnă. Și învață-ți țara ta cum să te slujească, iar de noi să te ferești; căci de cauți dușman, ai să-l găsești. Și așa să știi: domn avem, mare și bun, și avem pace din toate părțile; și să știi că toți pe capete vom veni asupra ta și vom sta pe lângă domnul nostru, Basarab Voievod, măcar de ar fi să ne pierdem capetele.”¹⁰⁷

Boierii aveau deja un domn, „mare și bun”, pe Basarab¹⁰⁸. Numit în derâdere „pantofior” (acesta fiind sensul termenului maghiar care a stat la baza poreclei românzate Țepeluș, el fiind folosit ca atare în 1480 și de Beatrice de Aragon, cu care Matia se căsătorise tocmai la vremea morții lui Vlad al III-lea)¹⁰⁹, Basarab al IV-lea pare să fi fost un adversar pe măsura lui Matia și a lui Ștefan al III-lea, cei care îl sortiseră a fi o marionetă¹¹⁰. Mama vitregă a lui Mehmed al II-lea, Mara Branković

¹⁰⁷ Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, nr. 56, p. 138–139; Grigore Tocilescu, *op. cit.*, nr. 130, p. 125.

¹⁰⁸ Atașamentul boierilor „de margine”, care cunoscuseră ororile războiului adus de Ștefan, dovedește mai curând ura lor față de Ștefan, decât credința acestora față de Țepeluș.

¹⁰⁹ Redăm și aici un pasaj din scrisoarea trimisă de Beatrice de Aragon surorii ei, Eleonora, soția lui Ercole d’Este, ducele Ferrarei: „[...] Como quello sapemo se relegrara dali felici progressi del Signore Re Nostro Marito [Matia Corvin], et etiam per essere cose, che toccano ala salute de la Fede Christiana, li donamo aviso como li capitanei quali la Maesta sua tenia in le parte de Transilvania [Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, fostul Basarab al III-lea Laiotă și chiar viitorul Vlad al IV-lea Călugarul] per recuperare alcune i quelle parte, le quale li Turchi assai tempo fa aviano comenzato ad signoriare; et etiam essendo con essi Capitanei el Magnifico Stefano Vayuoda Moldavo [Ștefan al III-lea al Moldovei], cum lo quale de proximo la sua Maesta havia firmata pace et donatoli obedientia, che tucti insieme faciano numero de circa sexantamilia persone [60.000], tra ad cavallo et pede; li quali circa la festa delo Corpo de Christo [în jurul lui 4 iunie] intrarano in le dicte parte de Transilvania per nome chiamata la Gran Valacchia et venendo questo ad notitia di uno Bazarab Minor, nomine Cyppelles Vayuoda [Basarab al IV-lea Țepeluș], obediante al Turcho [Mehmed al II-lea], che le dicte gente erano intrate in le dicte parte, convocati tucti quelli Turchi erano dapresso et assay multitudine de Valachi facento numero venti millia persone [20.000] [...]” (Archivio di Stato di Modena, Archivio Segreto Estense, Cancelleria, Carteggi con principi esteri, Ungheria, busta 1623, 1477–1624, nn, Buda, 9 iulie 1480; editat în MDE, vol. II, nr. 288, p. 436–438; reluat în *Acta et epistolae*, ed. Endre Veress, vol. I, nr. 32, p. 34–35). În istoriografia română, s-a forțat redatarea nu doar a anului, ci și a zilei (din iulie) de emitere a documentului, pentru a-l potrivi luptei dintre Ștefan al III-lea cel Mare și Basarab al IV-lea Țepeluș de la Râmnicu-Sărat (4/8 iulie 1481). Originalul nu permite însă redatarea. În maghiară, „cipös” este pantof, iar „cipés” pantofar. „Cyppelles” înseamnă astfel „pantofior” sau „micul pantofar”. Deși a doua variantă pare mai plauzibilă, știut fiind și că Basarab al IV-lea a petrecut câțva timp în Ungaria (*Cronica moldo-germană*, p. 32), nu doar în Imperiul Otoman (ante 1474) și în Moldova (1475–1477), disprețul reginei pledează pentru traducerea lui Țepeluș/„Cyppelles” prin „pantofior”, cu înțeles de om foarte mic de statură.

¹¹⁰ Precizăm astfel că, pe lângă amintita scrisoare a reginei Beatrice din vara anului 1480, Basarab al IV-lea a apărut drept Țepeluș – sub formele „Cipellus”, „Cypelys”, „Czypelles” și „Cypellews” – începând de prin august 1479 (*Urkundenbuch*, vol. VII, nr. 4314, p. 216), anul bătăliei de la Câmpul Pâinii (Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 178, p. 100; nr. 196, p. 109; nr. 205–206, p. 114–115; *Acta et epistolae*, ed. Endre Veress, vol. I, nr. 34, p. 37). Basarab al IV-lea se numea pe sine doar „Bazarab Iunior” (de pildă: Hurmuzaki, vol. XV/1, nr. 176, p. 99). În Țara Românească, Țepeluș a

(înrudită aparent și cu Ali Mihaloğlu¹¹¹), l-a ales – la vremea scrisorilor „v(a)lahe” de mai sus (1480–1481) – drept moștenitorul ei la Muntele Athos¹¹², unde Ștefan căuta să se impună încă din anii 1460¹¹³.

Cam în aceeași perioadă în care Mara îl desemnase pe Țepeluș drept urmașul ei athonit, acesta și Ali (luat – s-a zis – prizonier de către Ștefan după Vaslui și eliberat de el¹¹⁴) au venit asupra lui Matia (octombrie 1479)¹¹⁵ și au fost învinși la Câmpul Pâinii¹¹⁶. Matia și-a amintit că Mehmed „avea valahi printre strămoșii săi” (decembrie 1479)¹¹⁷. Ca atare, fiul lui Iancu de Hunedoara și băiatul lui Murad al II-lea,

apărut pentru prima dată în actele cunoscute sub pretinsul fiu al lui Basarab al IV-lea, Neagoe Basarab, în octombrie 1517 (DRH, B, vol. II, 1501–1525, ed. Șt. Ștefănescu, Olimpia Diaconescu, București, 1972, nr. 163, p. 317; „[...] Basarab cel Tânăr voievod Țepeluș [...]”), după sfințirea ctitoriei lui Neagoe de la Argeș (vezi aici și Dumitru Năstase, *Sfințirea Mănăstirii Argeș și cruciada antiotomană*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XXX, 2012, p. 77–118).

¹¹¹ Pentru Ali Mihaloğlu, a se vedea mai ales Olga Zirojevic, *Smederevski sandžakbeg Ali beg Mihaloglu*, în „Zbornik Matice Srpske za Istoriju”, III, 1971, p. 9–27. Vezi recent și Nikolai Antov, *The Ottoman Wild West: The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2017, p. 61, 78; Aleksandar Kistić, *Which Realm Will You Opt For? The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century*, în *State and Society in the Balkans before and after the Establishment of Ottoman Rule*, ed. Srdan Rudić, Selim Aslantaş, Belgrade, Istanbul, 2017, p. 129–163, aici p. 148.

¹¹² B. Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont Athos: des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains*, în „Revue des études sud-est européennes”, LXI, 2003, 1–4, p. 149–176, aici p. 160–161, n. 54–55. În octombrie 1481, Țepeluș, revenit pe tron după atacul lui Ștefan din iulie, a intervenit cu succes pentru Mănăstirea Hilandar la Poartă (aflată în plin război civil pe atunci). El s-a îngrijit și de schitul („turnul albanez”) fondat de părintele lui Skanderbeg, Ioan Castriotă (1428), și „lipit” de Hilandar.

¹¹³ R.G. Păun, *Quelques notes sur les débuts des rapports entre la Valachie et le monastère de Chilandar au Mont Athos*, în „Revue des études sud-est européennes”, XLVI, 2008, 1–4, p. 151–164; idem, *La Valachie et le monastère de Chilandar au Mont Athos. Nouveaux témoignages (XVe–XVIe siècles)*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, II, 2010, 1–4, p. 137–184. Să reținem și că, după moartea lui Basarab al IV-lea, Vlad al IV-lea Călugărul, fratele vitreg al lui Vlad al III-lea și Radu al III-lea, precum și părintele lui Radu al IV-lea cel Mare, a luat-o de soție pe văduva lui Țepeluș, Maria, fosta prizonieră a lui Basarab al III-lea Laiotă (după bătălia de la Câmpul Pâinii) și fiica de suflet a lui Ștefan Báthory (voievod al Transilvaniei din aprilie 1479). Maria ar fi putut avea un rol în legăturile lui Basarab al IV-lea și Vlad al IV-lea cu Hilandarul (idem, *Mount Athos and the Byzantine Slavic Tradition in Wallachia and Moldavia after the Fall of Constantinople*, în *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. Vlada Stanković, Lanham, MD, 2016, p. 117–164, aici p. 152, n. 82).

¹¹⁴ După alții, Ali Mihaloğlu ar fi fost întemnițat de Mehmed al II-lea, fratele său, Skenderbeg, fugind tocmai în Ungaria (documentele privind viziunile divergente asupra sorții lui Ali după bătălia de la Vaslui pot fi găsite în I.-A. Pop, Al. Simon, *Ungaria et Valachie*, p. 49–50, n. 127).

¹¹⁵ Pentru detalii, vezi și I.-A. Pop, Al. Simon, *Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld)*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, CXXIV, 2011, 1, p. 229–238.

¹¹⁶ Vezi, pe urmele lui N. Iorga, și Ioan Drăgan, *Câmpul Pâinii (1479) – o luptă de români contra românilor*, în *Națiune și europenitate: Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, ed. N. Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, 2007, p. 76–82. Matia a profitat de victorie și pentru a-l oficializa pe Ioan Corvin drept fiul său natural.

¹¹⁷ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. V, 1476–1500, Bucarest, 1915, nr. 73, p. 55. Cazul era cunoscut de la vremea Primului Război Mondial.

primul și ultimul soț al Marei, au început să schimbe scrisori ca „rude de sânge”¹¹⁸. Între timp, tensiunile (moldo-)v(a)lahe se înmulțeau la nordul Dunării de Jos¹¹⁹.

În mod cert, din punct de vedere cronologic, după dispariția lui Vlad al III-lea Țepeș (Dragula), Țara Românească¹²⁰ intrase pe făgașul unui compromis creștinomusulman (pe marginea unei falii, ca să zicem așa, pe care Țara Românească nu o resimțea încă¹²¹, date fiind – fie și doar – ingerințele lui Mehmet, fiul lui Ali, în politica ei din primele trei decenii ale veacului al XVI-lea)¹²². În august 1481, cu ușurință, Matia, aureolat de recenta participare a oștenilor săi la eliberarea Otranto-ului neapolitan de sub ocupație otomană¹²³, s-a putut debarasa de orice răspundere pentru înnoitul eșec cruciat din Țara Românească¹²⁴. În corespondența cu Sixt al IV-lea, l-a pus pe seama cruzimilor oștenilor lui Ștefan¹²⁵, altminteri învingătorul lui Țepeluș în sângeroasa bătălie de la Râmnic cu mai puțin de o lună înainte¹²⁶. Iar Imperiul Otoman era, de la moartea lui Mehmed (mai 1481), în plin război civil între frații Baiazid și Djem¹²⁷. Se încetățenea vremea legiuitelor puteri boierești transalpine, care nu doreau să fie frânturile ambiției – v(a)lahe – a lui Ștefan¹²⁸.

¹¹⁸ Al. Simon, *Al treisprezecelea apostol: Valachorum regulus*, Cluj-Napoca, 2017, p. 81–83.

¹¹⁹ Scrisorile citate ale lui Ștefan (care își dorea propriul acord cu Mehmed), ale lui Țepeluș și ale boierilor „de margine” sunt grăitoare. Ele par „ecouri” ale marilor dispute și înțelegeri.

¹²⁰ Readucem în atenție cuvintele Beatricei (1480): „le dicte parte detransilvania [astfel în original] per nome chiamata la Gran Valacchia [...]” (MDE, II, no. 288, p. 437). Pentru regina Ungariei, „Valahia Mare” era o subunitate a Transilvaniei. Altfel decât „Transalpina”, nu era de același rang cu Transilvania.

¹²¹ A se revedea astfel și „tezele” din Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Iași, 2010. Nici la acea vreme, iarna nu era [– totuși –] ca vara.

¹²² Dan Pleșia, *Neagoe Basarab. Originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea” (I–II)*, în „Valachica”, I, 1969, p. 45–60; II, 1970, p. 113–141; Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 144–145, 148–150.

¹²³ *Cronaca di Anonimo Veronese 1446–1488*, ed. Giovanni Soranzo, Venezia, 1915, p. 360. Rolul v(a)lahilor la cucerirea otomană, dar și la recucerirea creștină a Otranto-ului merită cercetat din plin [*Diarium Parmense. Cronica gestorum in partibus Lombardie et reliquis Italie* (= *Rerum Italicarum scriptores*, s.n., XXII, 3), ed. Giuliano Bonazzi, Città di Castello, 1904, p. 309].

¹²⁴ Atitudinea lui Matia din vara anului 1481 era „perechea” celei de la sfârșitul lui 1476, când, în drumul spre altar, el își asumase integral meritul pentru înscăunarea lui Vlad Țepeș.

¹²⁵ În primă ediție: MDE, vol. IV, [1488–1490; 1458–1490], Budapest, 1878, nr. 41, p. 360–363.

¹²⁶ Constantin Brâncoveanu a (re)zidit Biserica Sfintei Parascheva din Râmnic-u Sărat (dărâmată la 1898). Conform pisaniei de la 1704, „Ștefan Vodă cel Bun den Moldova” ctitorise primul lăcaș (Alexandru Lapedatu, *O biserică a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, III, 1910, p. 107–109). Ar fi fost perechea – peste Milcov – a Bisericii Sfântului Procopie din Bădeuți (distrusă în 1916), zidită la 1487, sigur în memoria luptei de la 1481 (*Repertoriul monumentelor*, ed. Mihai Berza, nr. 2, p. 58). După secretarul lui Brâncoveanu, Antonio Maria del Chiaro, fiecare boier român avea istoria sa a țării (*Călători străini despre țările române*, vol. VIII, 1689–1716, ed. Maria Holban, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983, p. 381). Biserica „lui Ștefan cel Bun” de la Râmnic se potrivea perfect în acest cadru. Brâncoveanu și-a întors apoi (1710) privirea spre primii domni ai Țării Românești din pomelnice (Radu Țașcovici, *Manuscrise copiate în Mănăstirea Negru Vodă din Câmpulung-Muscel*, în „Revista teologică”, Sibiu, VIII, 2007, 3, p. 304–318). Refacerea trecutului dorit continua.

¹²⁷ A se revedea aici Al. Simon, *Lumea lui Djem. Buda, Suceava și Istanbul în anii 1480*, în „Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca”, XLVIII, 2005, p. 11–43.

¹²⁸ „Originile răului” (care au dus și la postularea inexistenței unei coroane a Țării Românești) ar trebui căutate în dihotomia domn–voievod, îndelung evitată în istoriografie, și în creșterea puterii

“DE DRAGULE CRUDELITATE”: VLAD III THE IMPALER’S LAST RULE
OVER THE LANDS OF GREATER WALLACHIA

Abstract

The cruelties of Vlad the Impaler (Dracula), former ruler of Wallachia, were already famous in the 1470s. He resumed his old habits in 1475–1476, despite years of detention. Gabriel Rangoni, bishop of Eger, wrote in detail about them to Pope Sixtus IV in early 1476. Rangoni clearly viewed Vlad as unfit to rule again over Wallachia, notwithstanding the support received by Vlad from the bishop’s suzerain, King Matthias Corvinus of Hungary (who had renewed his matrimonial alliance with Vlad, married to Matthias’ maternal cousin, Juszina Pongrácz). Furthermore, an important faction of the Wallachian boyars, the Transylvanian Saxons, as well as Stephen III the Great of Moldavia were deeply hostile towards Vlad. After the successful Hungarian and Moldavian anti-Ottoman campaigns in late autumn 1476, these clashes of interest ultimately led to a “joint rule” of Wallachia: Basarab IV, as lord, and Vlad III, as <royal> captain.

An additional effect of these local and regional tensions was the deepening of the internal divisions of Wallachia (Țara Românească), usually designated as Greater Wallachia, as opposed to Lesser Wallachia (Moldavia). Since 1476, Greater Wallachia was used to designate part of the territory east of the river Olt (commonly named “terra Transalpina” or “regnum Transalpinum” by the Hungarian administration), while Lesser Wallachia was employed for the lands west of the river Olt (Oltenia). These divisions had a major impact on future pro- and anti-Ottoman actions in the Lower Danube area and on Wallachian princely rules. They might also help explain why, even though both Matthias Corvinus, the “suzerain of the crusade,” and Stephen III, the athlete of the Christian faith, were in dire need of a major anti-Ottoman success, they failed to mention Mehmed II’s return to Wallachia in October 1476, exactly at the time of the victories that led to Vlad III’s short-lived return to power.

Keywords: Vlad III the Impaler; Matthias Corvinus; (Greater and Lesser) Wallachia; anti-Ottoman warfare; propaganda

dunărene a Porții, adesea discutată. Amintim că, în cronicile muntene, domnia transalpină a lui Ștefan de 16 (17) ani începea la bătălia de la Râmnic (4/8 iulie 1481, 6989 după era bizantină) și se termina astfel în 1497 (7005/7006), an în care, în septembrie–octombrie, Radu al IV-lea, venit (la porunca lui Baiazid al II-lea) în ajutorul lui Ștefan al III-lea, a atacat de Casa de Jagiello. La începutul anului 1498 (7006), Radu, dar și Ștefan (după o copie din 1584 a cronicii lui Oruç bin Adil) au mers la Poartă (N. Pienaru, *Călătoria lui Ștefan cel Mare la Istanbul*, în „Analele Putnei”, XIII, 2017, 1, p. 33–44). Legătura cronologică este prea strânsă pentru ca însemnările (reale sau închipuite) să nu fie privite împreună.

ANEXĂ

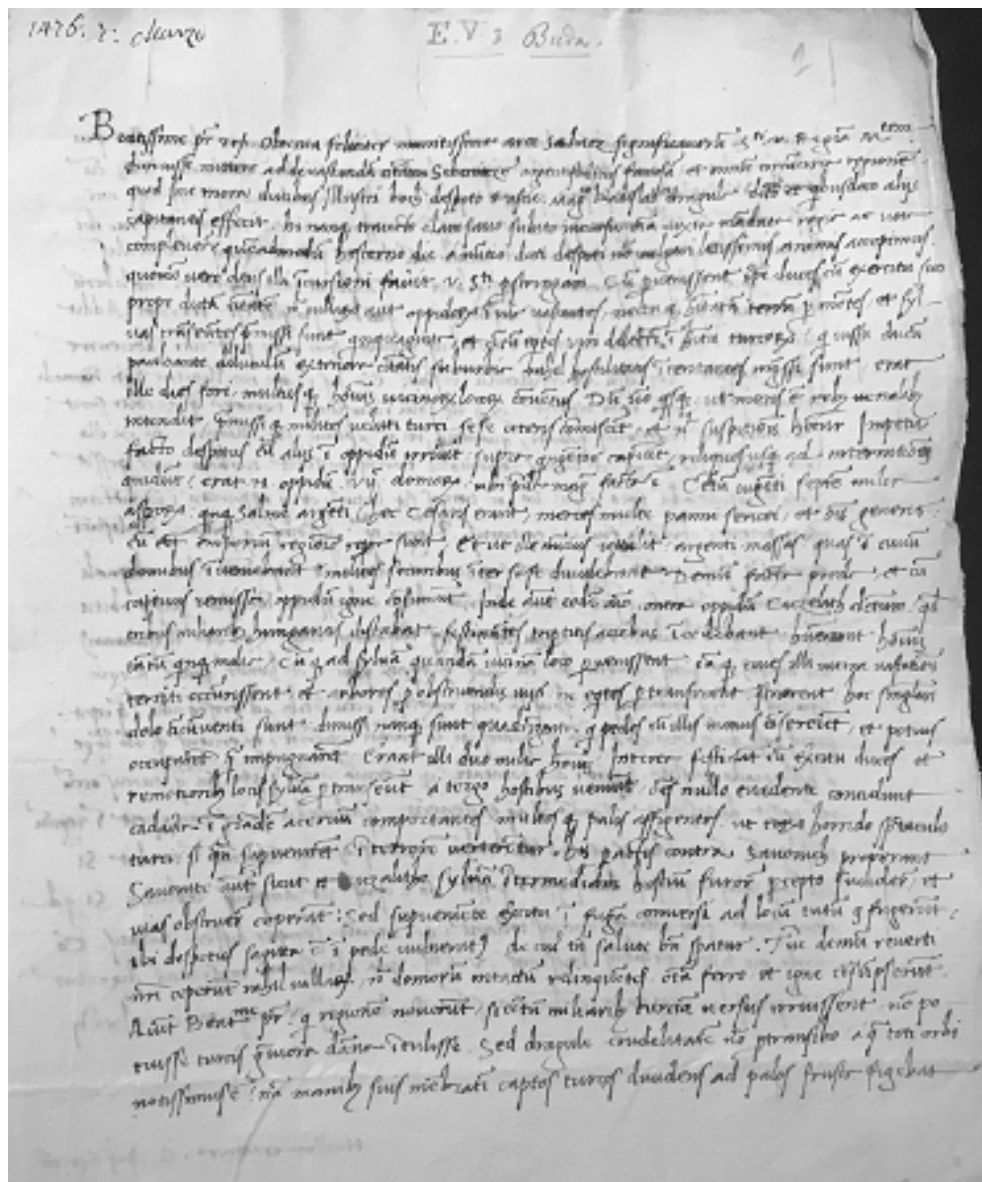

Figura 1. Scrisoarea trimisă pe 7 martie 1476, din Buda, de către Gabriele Rangoni, episcop de Eger, papei Sixt al IV-lea (*recto*) (sursa: ASMA, AG, E, Affari esteri, V, Ungheria, busta 533, 1395–1692, nn).

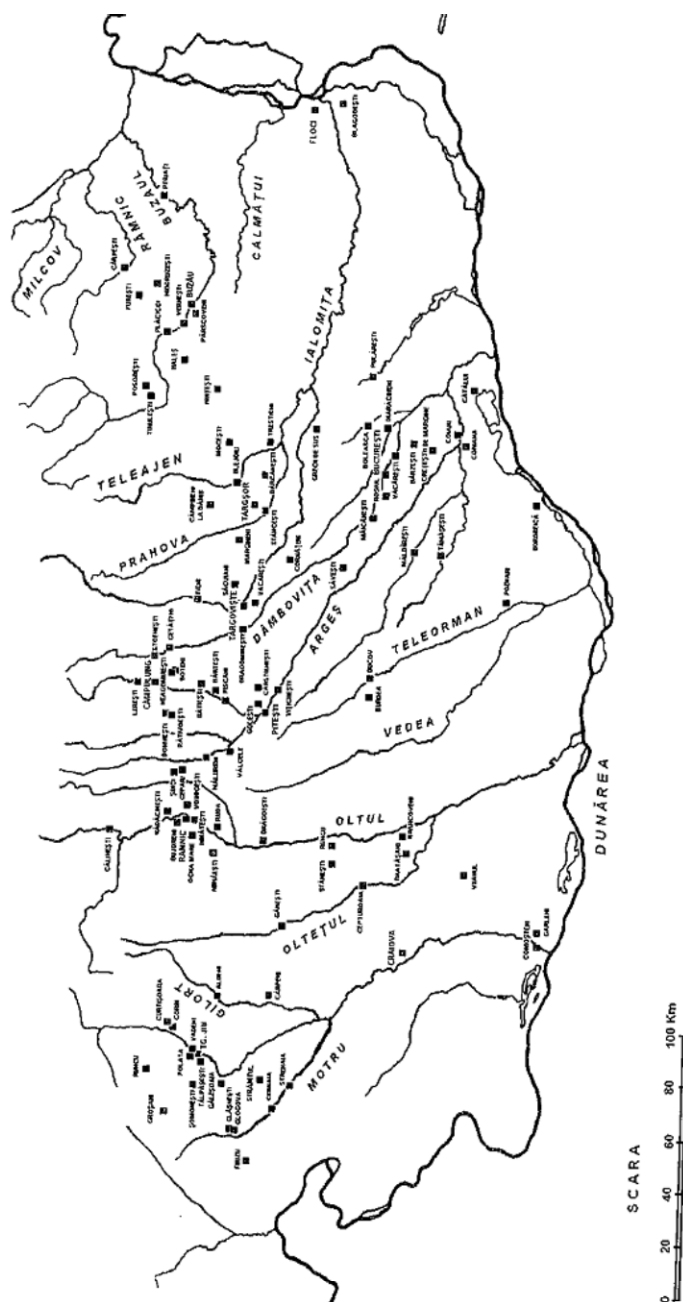

Figura 3. Reședințe boierești din Țara Românească (anii 1300–1500)
 (sursa: Cristian Nicolae Apetrei, *Reședințe boierești din Țara Românească
 și Moldova în secolele XIV–XVI*, Brăila, 2009, anexă).

III^{ma} 1480
 Dux cognoscit et fit Car. (C)omo quello sapemo de rologarone deli felui progressi de
 s^{re} e nro Marito, et etiam pot esser forte e ricorato ala salute de la detta p^{re}nta
 la donamo a nro como li capitanu quali la m^{te} sua tema fole parer de Transilvania
 p occupare alcune d'quelli parce lequale la Turchi assai tempo fa hanno comessate a s^{re}no
 nare: hanno congreuato tutte le loro gente, et etiam offendo con essi. Capitanu el
 Mag^{ro} Stefano varuoda di Milano, cum loquale d^o parmo la sua m^{te} hauea firmata pace
 et donatali chehenne, et turchi posime faciano mo de circa sexcentamila persone, ma
 ad cavallo et pede: lequale circa la festa de lo Corpus xpi intrarono in la dite parte
 de Transilvania, p nome chiamata la gran valonia: et venendo q^{to} ad no nro de uno
 Bazarab minor noie Cypelles varuoda obediense alvarbo d^o la dite gente erano
 intate in la dite parte: Comocen turchi quella Turchi erano dagress et assai multitudine de
 valanti facerono mo de xxi. y fine: Cedenso se con la dite multitudine super le gente
 ma, no sapendo la multitudine deli t^{ur}chi, subito puoco lo ditto suo exco cornea li t^{ur}chi, lequale
 li d^ostavano y mezo miglio vngariso: ma q^{to} lo loro era hostoso a assai dove re
 era alomo monrelo ordino ala sua gente devesse aspettar ala p^{re}nta, cedenso se
 superelli: subito q^{to} vede venire tanta multitudine de gente, lassu de volere battaglia
 et pigliare ad fuggire: la gente del s^{re} fe. Et li erano bene vicino et ale spalle
 ne bagharo ad peso circa octomila: et per dore miglia fine ala dammbio et li
 sequero no si rovanar, si no corpa morti: Multi constretti de gran timore se bucaro
 in to dammbio per manera de dite gente no se ne salvo si no lo ditto Bazarab cum
 quattro homin: Expugnaro etiam tutte forte de q^{te} y unio: et e, parsi ad turchi
 construcere de la alca a fare noue morion: diendo no volere esser piu de valanti
 ma de hungari: et confeda et gran cauta li hanno ymo esser felici de hungari:
 y mo d^o may piu et sera periculo d^o q^{te} la parte se habiano da recular, maxime
 y la boni p^{re}nta se sono fute forte et otimamente se farano: Ancora hanno
 affechare doe forte lequale sono al p^{re}nta de Hieropolim dalaltra parte de
 Transilvania, accosto lo dammbio: done hanno lassu assai gente et altre aragharo
 necessarie: et laltre gente se sono indate in vulgaris, laquale hanno b^{re}nta
 et guastato: Cede se deo nobis y p^{re}nta in quelle parte ome cosa succedere ad vno
 dela p^{re}nta del s^{re} fe: Etiam se hanno gran speranza et no passano multa di
 Et alome forte et bene lo Turchi dalaltra parte de lo dammbio Peruennero
 in manu de sua m^{te}: laquale y la grato de d^o sta summo dela y p^{re}nta: Et
 no hanno ala s^{re} fuggire ala s^{re} vza la pregamo et vagha donare aiup de
 la sua bona voluntate et era deg^{to} de madama la ducesse nra sorella et deli
 f^{re} hoi n^{re} nepoti offerendone ad ome piacere deg^{to}: Dux Bude d^o p^{re}nta
 rom^o July m^o cccc lxxx de v. s. cum fore Bazarab

Figura 4. Scrisoarea trimisă din Buda, pe 9 iulie 1480, de Beatrice de Aragon, regina Ungariei, surorii sale, Eleonora d'Este, ducesa Ferrarei (sursa: Archivio di Stato di Modena, Modena, Archivio Segreto Estense, Cancelleria, Carteggi con principi esteri, Ungheria, busta 1623, 1477-1624, nn).

ISTORIE, DIPLOMAȚIE, ECONOMIE

REALISM ȘI COMPROMIS *VERSUS* IDEALISM ȘI INTRANSIGENȚĂ: GHEORGHE I. BRĂȚIANU DESPRE DIPLOMAȚIE ȘI ISTORIE*

PAUL E. MICHELSON**

I. INTRODUCERE

Reputat istoric român din secolul al XX-lea, Gheorghe I. Brătianu s-a născut în data de 3 februarie 1898 la Ruginoasa, Iași, ca fiu al lui Ion I.C. „Ionel” Brătianu (care va fi ulterior în mai multe rânduri prim-ministru al României) și nepot al lui Ion C. Brătianu, unul dintre părinții fondatori ai României moderne și, de asemenea, prim-ministru de mai multe ori¹. Atunci când Regatul României a intrat în Primul Război Mondial, în 1916, deși nu avea vârsta de înrolare, Gheorghe I. Brătianu s-a

* Acest studiu este dedicat memoriei lui Șerban Papacostea (1928–2018), fost student al lui Gheorghe I. Brătianu și director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București în anii 1990–2001. Articolul se bazează pe o prelegere pe care am avut privilegiul să o susțin la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, în data de 19 iunie 2018, cât și pe fragmente din studiul meu, *Gheorghe I. Brătianu in World War I: Pages Torn from the Book of War*, în *Political Culture and International Relations (19th and 20th Centuries). Essays Addressed to Professor Gheorghe Cliveti at the Age of 65*, ed. Claudiu Topor et al., Iași, 2018. Doresc să îi mulțumesc pe această cale domnului Ovidiu Cristea, actualul director al aceluiași institut, pentru sugestia sa privind utilitatea unei prezentări extinse a ideilor lui Gh. I. Brătianu despre realism și compromis. Doresc, de asemenea, să îi aduc mulțumiri domnului Damian Anfile pentru excelența sa traducere a acestui articol în limba română.

** Universitatea din Huntington, SUA; pmichelson@huntington.edu.

¹ Mama sa, Maria Moruzi, era văduva unuia dintre fiii principelui Alexandru Ioan Cuza. Străbunicul său din partea mamei era domnitorul Alexandru Moruzi, conducătorul fanariot al Munteniei și Moldovei. Valeriu Florin Dobrinescu, *Gh. I. Brătianu – documente biografice*, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, ed. Victor Spinei, Iași, 1988, p. 363–364. Indispensabilul volum editat de Victor Spinei este o sursă inepuizabilă de studii și documente valoroase privitoare la aproape toate aspectele vieții și activității lui Gh. I. Brătianu. Lucrarea a apărut aproape în clandestinitate cu puțină vreme înainte de căderea regimului comunist din România, fapt care i-a restrâns difuzarea. Pentru detalii biografice, a se vedea Gheorghe I. Brătianu, *Memorii de studii și lucrări, 1916–1941*, București, 1942; V. Laurent, *Preface*, la Gheorghe I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, ed. V. Laurent, München, 1969, p. 5–15; Valeriu Râpeanu, *Gheorghe I. Brătianu. Studiu introductiv*, în Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. Valeriu Râpeanu, București, 1980, p. V–LXXVI, studiu republicat, într-o versiune adăugită, sub titlul: *Gheorghe I. Brătianu*, în Valeriu Râpeanu, *Cultură și istorie*, vol. II, *N. Iorga, Gheorghe I. Brătianu*, București, 1981, p. 125–216; amplul și excelentul studiu al lui Victor Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 241–354, republicat, cu unele anexe, inclusiv o actualizare bibliografică, în idem, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996, p. 91–267; Aurel Pentelescu, *În fața istoriei. Gheorghe I. Brătianu 1898–1953*, Cluj-Napoca, 2003.

oferit voluntar în armată, a luat parte la lupte ca ofițer de artilerie și a fost rănit pe frontul din Moldova, în anul 1917². După război, și-a luat licența în drept la Universitatea din Iași (1919) și în litere la Sorbona din Paris (1921, cu studii auxiliare la École des chartes), apoi doctoratul în filosofie la Universitatea din Cernăuți (1923) și doctoratul în istorie la Sorbona (1929)³. În anul 1923, a fost numit asistent, iar în 1924 profesor plin de istorie universală la Universitatea din Iași. În 1928, a fost ales membru corespondent al Academiei Române, iar în 1942 membru titular. Începând cu 1926, a activat în cadrul Partidului Național Liberal Român din Iași, iar în anii 1930–1938 a condus o aripă independentă a Partidului Liberal⁴. În anul 1940, Brătianu a fost transferat la Universitatea din București ca profesor de istorie universală, unde a activat până la demiterea sa de către regimul comunist, în 1947. În urma asasinării predecesorului său, Nicolae Iorga, în noiembrie 1940, a devenit – într-un fel – continuatorul lucrării istorice militante a lui Iorga, succedându-i ca director al Institutului de Istorie Universală în martie

² Despre Brătianu și Primul Război Mondial, a se vedea Al. Zub, *Memorialistică și istorie: Gh. I. Brătianu și Primul Război Mondial*, în *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 153–168; Paul Michelson, *Gheorghe I. Brătianu in World War I*.

³ Pentru contextul istoriografic românesc general, a se vedea lucrarea enciclopedică a lui Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1983. Cu privire la lucrările istorice ale lui Brătianu, a se vedea Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1978, p. 334–339; idem, *Gheorghe I. Brătianu (1898–1953)*, în „Studii și articole de istorie”, 37–38, 1978, p. 169–173; idem, *Congresele internaționale de științe istorice din perioada interbelică și participarea românească*, în „Revista de istorie”, 32, 1979, p. 703–715; Lucian Nastasă, *Gh. I. Brătianu la congrese internaționale de istorie*, în *Românii în istoria universală*, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, vol. II, pt. 1, Iași, 1987; Lucian Nastasă, *Gh. I. Brătianu – drumul spre împlinirea unei vocații*, în *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 195–205; Șerban Papacostea, *Gheorghe Brătianu, istoricul și omul politic*, în „Revista istorică”, s.n., IV, 1993, nr. 1–2, p. 19–32, retipărit în Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – enigma morții sale*, ed. rev., București, 1997, p. 58–81; unele capitole la Pompiliu Teodor, *Istorici români și probleme istorice*, Oradea, 1993, p. 24–102; studiul introductiv al lui Ion Toderașcu, *Gheorghe I. Brătianu. Un savant și un soldat*, în Gheorghe I. Brătianu, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, ed. Ion Toderașcu, Iași, 1996, p. I–LXVI; *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu. Studii și interpretări istorice*, ed. Pompiliu Teodor, Radu Mârza, Cluj, 1999; Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, 2002, p. 206–209; studiile introductive ale lui Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon la Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, ed. Victor Spinei, Alexandru-Florin Platon, Iași, 2010, p. 9–35. Este regretabil faptul că moartea prematură a profesorului Pompiliu Teodor l-a împiedicat să scrie mai mult despre Gheorghe I. Brătianu. Personal, am scris încă două studii privitoare la Gheorghe I. Brătianu: *Inter-War Romanian Historiography in Transition: The Debut of Gh. I. Brătianu, C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, and the Școala Nouă, 1919–1931*, în *Études d'historiographie*, ed. Lucian Boia, București, 1985, p. 227–239; *Gheorghe I. Brătianu's Inaugural Lecture on Medieval Historiography (1923)*, în *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 61–70.

⁴ Acest studiu nu are ca subiect activitatea politică a lui Brătianu, care nu este totuși complet irelevantă pentru înțelegerea gândirii sale; un studiu comparativ al teoriei și vieții în context biografic ar fi revelator. Pentru acest aspect, a se vedea Petre Otu, Aurel Pentelescu, *Gheorghe I. Brătianu. Istorie și politică*, București, 2003; Știrbu Gigel Sorinel, *Liberalismul românesc în anii 1930–1940*, București, 2011; Gabriela Gruber, *Partidul Național Liberal – Gheorghe I. Brătianu*, Iași, 2013; Ovidiu Buruiană, *Liberalii. Structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Iași, 2013.

1941 și fiind ales în locul acestuia ca membru al Academiei Române în 1942. Plasat în arest la domiciliu între anii 1947 și 1950, a fost încarcerat fără proces la Sighet, din mai 1950 până în aprilie 1953, când maltrătarile suferite în gulagul românesc i-au provocat moartea, la doar 55 de ani⁵.

Acest eseu reprezintă un studiu cronologic al viziunii globale a lui Gheorghe I. Brătianu privitoare la realism și idealism în diplomație, putere și istorie, începând cu memoriile sale despre Primul Război Mondial, *File rupte din cartea războiului*⁶, și continuând cu analizarea acestor teme în scrierile dintre anii 1916 și 1943⁷.

II. FILE RUPTE DIN CARTEA RĂZBOIULUI

Gheorghe I. Brătianu și-a început memoriile din Primul Război Mondial cu o justificare a deciziei de a-și publica reflecțiile, scrise majoritar în perioada 1916–1918, despre care recunoștea că reprezentau eforturile literare ale unui tânăr încă în anii adolescenței. De ce? Răspunsul său oferă o lămurire a convingerilor sale istorice ulterioare. În viziunea sa, pe măsură ce istoria continua să se desfășoare după Primul Război Mondial, „oamenii războiului se duc tot mai repede și faptele lor apar în altă

⁵ A se vedea Maria G. Brătianu, *op. cit.*, p. 37–46; Claudiu Secașiu, *Contribuții privind biografia istoricului Gheorghe I. Brătianu (anii 1945–1953)*, în „Revista istorică”, s.n., IX, 1998, nr. 5–6, p. 321–341; Cristian Vasile, *Dosarul anchetei Gheorghe I. Brătianu păstrat în Arhiva Ministerului Justiției*, în „Revista istorică”, s.n., XIV, 2003, nr. 5–6, p. 59–67; Gheorghe I. Brătianu în *dosarele Securității. Documente. Perioada domiciliului obligatoriu. Arestarea. Detenția. Moartea*, ed. Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu, București, 2006.

⁶ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, București, s.a. Anul publicării a fost 1934, pentru aceasta, vezi idem, *Memorii de studii și lucrări*, p. 14. O ediție anastatică a fost publicată în anul 2006, la București, cu o prefață de Șerban Papacostea.

⁷ Trebuie subliniat faptul că acest studiu nu include o analiză a domeniilor de activitate ale lui Gh. I. Brătianu care nu au o legătură directă cu diplomația, realismul și idealismul, mai ales ultimele sale contribuții. Printre acestea se numără studiile reunite în volumul *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938; lucrarea sa postumă despre Marea Neagră, publicată sub titlul *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, trad. Michaela Spinei, 2 vol., București, 1988; studiul său neterminat despre relațiile internaționale, publicat postum ca *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle des origines à 1945*, București, 1997, semnalat pentru prima oară de către Andrei Pippidi în 1989: *Une œuvre inédite de Gh. I. Brătianu*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, 24, 1989, 2, p. 45–63; apologia sa în favoarea tradiției cronicarilor privitoare la fondarea voievodatelor Munteniei și Moldovei, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945; și o altă lucrare postumă privitoare la evoluția acestor state, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor din Principatele Române*, București, 1995. De asemenea, suntem în posesia unei schițe a ceea ce ar fi fost un studiu colectiv revoluționar privitor la Evul Mediu european, integrând atât Orientul, cât și Occidentul: Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire d'Europe au Moyen Âge: la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, în „Revue belge de philologie et d'histoire”, 18, 1993, p. 252–266; Andrei Pippidi, *Un livre qui n'a jamais existé*, în „Revue des études roumaines”, 17–18, 1993, p. 37–71 pentru o prezentare. O evidență exhaustivă a scrierilor lui Gheorghe I. Brătianu se regăsește la Victor Spinei, *Opera științifică a lui Gheorghe I. Brătianu. Bibliografie*, în Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, ed. a II-a, rev., trad. Michaela Spinei, Iași, 1999, p. 443–459. A se vedea și Gheorghe I. Brătianu, *Memorii de studii și lucrări*; precum și V. Laurent, *Bibliographie*, în Gheorghe I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 16–32.

lumină în ochii urmașilor”. Într-adevăr, viziunea generală a generației postbelice era deficitară într-un aspect capital întrucât îi lipsea „acest imponderabil al istoriei: atmosfera”⁸. Această deformare, chiar a trecutului recent, era cauzată, în parte, de faptul că Marele Război reprezentase „marea dramă a realității”, care nu putea fi cuprinsă cu ușurință de către cei care nu o trăiseră și care sfida, într-o bună măsură, o analiză rațională⁹. Istoria, în viziunea lui Gheorghe I. Brătianu, nu era o simplă relatare seacă a trecutului, ci o realitate vie.

Nici istoriografia profesională nu se ridica la înălțimea acestei sarcini, potrivit lui Brătianu. Istoricii care vor veni „vor privi trecutul nostru așa cum privim și noi pe acela care ne-a precedat, prin ochelarii conștiincioși ai rațiunii științifice. Vor vedea faptele, vor distinge amănunte, liniile geografice ale perspectivei, vor fi de o riguroasă exactitate, vor putea deosebi, în proporțiuni precise, jocul soarelui și al umbrelor în desfășurarea destinului omenesc. Își vor da însă seama că timpul întunecă mereu sticlele prin care privesc?”¹⁰

Răspunsul la această întrebare era „nu”. Principala speranță a lui Brătianu era aceea că memoriile sale din Primul Război Mondial vor servi la oglindirea a „ceva din atmosfera unor vremuri de luptă și jertfă, o mărturie sinceră la judecata viitorului”¹¹, iar aceasta, la rândul ei, le va fi de ajutor celor care vor veni după pentru a înțelege unele nuanțe ale experienței războiului, care a jucat un rol atât de important în viețile și activitatea generației postbelice.

Viziunea lui Gheorghe I. Brătianu asupra lumii și a metodologiei istorice era puternic influențată de această convingere a sa (și de considerații similare), situându-se în avangarda curentului istoriografic cvasipozitivist al epocii. Lumea era nesigură și contradictorie: trebuia să fie înțeleasă atât în manieră rațională, cât și subiectivă. Faptele nu vorbeau de la sine, ci trebuiau să fie organizate și analizate dintr-o multitudine de perspective și cu ajutorul unui întreg inventar de instrumente istorice.

Aceste reflecții istorice erau urmate de un al doilea capitol în *File rupte din cartea războiului*, scris în 1919, care înfățișa considerații ulterioare asupra faptelor și desfășurării acestora. „Care este imaginea cea adevărată”, se întreba Brătianu, „cea nepătrunsă care înfășoară lumea în care trăim, prin care curg, mărunte ca stropii de ploaie, evenimente a căror valoare și ale căror urmări nu le putem deosebi, sau minunile din povești ale depărtărilor trecute?” Într-adevăr, „stingând tot ce e luminos”, ar fi putut realismul practic întrebuințat de istorici să se apropie de adevăr? Răspunsul la această întrebare întrucâtva retorică era că „este bine și este adevărat ca peste nemernicia sură a faptelor, pe care le frământă în umbră amintirile, povestea să-și arunce razele ei luminoase de soare și vrajă”¹². Deși Brătianu nu diminua valoarea „faptelor”, în conformitate cu direcția școlii franceze a „Analelor”, el considera că adevărul din spatele evenimentelor istorice nu putea fi descoperit

⁸ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, p. 5.

⁹ *Ibidem*, p. 6.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 6–7.

¹² *Ibidem*, p. 13–14.

prin simpla căutare a informațiilor concrete și asamblare de anecdote istorice. Unele dintre aceste convingeri vor fi ulterior expuse în amplele sale cercetări istorice¹³.

Cel de-al treilea capitol preliminar din opera tânărului Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, detaliază un episod revelator, petrecut la începutul lui august 1916, la puțină vreme după hotărârea Regatului României de a intra în război de partea Alianților¹⁴. Până la încercarea de asasinare a lui Ionel Brătianu din anul 1909, între tată și fiu nu existase nicio legătură. Tânărul Brătianu fusese crescut în Moldova de către mamă¹⁵, în vreme ce tatăl său se implicase în politică și se afirmase ca lider al Partidului Național Liberal la București. Ulterior, cei doi au devenit mai apropiați¹⁶. La momentul relatării, în anul 1916, cei doi Brătieni se întorceau cu mașina de la Florica, moșia familiei, la București. Ionel Brătianu era prim-ministru al României din ianuarie 1914 și principalul negociator pe lângă Tripla Înțelegere, în vederea intrării țării sale în Marele Război. Mai tânărul Brătianu simțea că „ultimele ceasuri fuseseră pline de griji; liniștea apăsătoare a zilelor de vară prevestea furtuna”. Și-a auzit tatăl murmurând: „Să nu ajungem ca Grecia, totul e de preferat acestui lucru.” Fiul s-a întrebat: „Era, oare, atât de aproape ceasul hotărârii, lupta pentru întregirea sau chiar pentru viața neamului nostru?” Aproape ca un răspuns, „întâile picături începuseră să cadă”¹⁷.

¹³ Această legătură a fost realizată de către Alexandru Zub, *Memorialistică și istorie*, p. 156 și urm. Vezi și Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des Annales. Quelques interférences*, în „Analele Universității București. Istorie”, 28, 1979, p. 31–40; Pompiliu Teodor, *Gheorghe I. Brătianu și spiritul Analelor. Analogii, sincronisme și convergențe*, în *Confluențe istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 25–46; Alexandru-Florin Platon, *Gh. I. Brătianu et F. Braudel, La mer Noire et La Méditerranée: parallélismes et convergences*, în „Revue des études roumaines”, 17–18, 1993, p. 73–83; Violeta Barbu, *Gheorghe I. Brătianu și noua istorie*, în „Revista istorică”, s.n., XIV, 2003, nr. 5–6, p. 23–29; Alexandru-Florin Platon, *Deux visions apparentées de l'histoire: Fernand Braudel et Gheorghe I. Brătianu*, în *Fernand Braudel, la nouvelle histoire et les Annales en Roumanie. Interférences historiographiques franco-roumaines*, ed. Alexandru-Florin Platon, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, 2009, p. 59–85; și Mihai Popa, *Filosofia istoriei la Gh. I. Brătianu. Devenire și sinteză istorică*, București, 2012, p. 218 și urm. În privința cercetărilor lui Brătianu asupra istoriei diplomației, a se vedea Pompiliu Teodor, *Gheorghe Brătianu, istoric al relațiilor internaționale*, în idem, *Istorici români*, p. 92–102.

¹⁴ Aceste amintiri au fost scrise în luna mai a anului 1917. A se vedea Gheorghe I. Brătianu, *Formarea unității românești. Factorii istorici*, în „Arhiva românească”, 5, 1940, p. 43.

¹⁵ Mătușa sa, Sabina Cantacuzino, considera că „Maria Moruzzi a făcut o singură greșală în educația lui: a fost crescut prea mult printre femei, nu a fost trimis la școală (a fost școlit acasă), nu s-a ciocnit de realitățile vieții, caracterul său rămânând moale ca al mamei sale”. Sabina Cantacuzino, *George Brătianu*, în eadem, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919. Cu un adaos de însemnări 1870–1941*, ed. a III-a, rev., ed. Elisabeta Simion, București, 2014, p. 278. În cadrul familial, Gheorghe I. Brătianu era de obicei numit „George”. Dată fiind sensibilitatea pe care educația de acasă i-a dezvoltat-o, putem regreta faptul că această experiență „greșită” nu a fost împărtășită de mai mulți conducători români.

¹⁶ A se vedea Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, ed. Dinu C. Giurescu, București, 2000, p. 91–92. Pentru Ion I.C. Brătianu, a se vedea Anastasie Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, București, 1994; Keith Hitchins, *Ionel Brătianu. Romania*, Londra, 2011, care notează că Brătianu „s-a bucurat de compania femeilor, care îl socoteau atrăgător; cu toate acestea, rămâne impresia că aceste relații romantice și, ulterior, familiale erau pe plan secund față de politică” (p. 25).

¹⁷ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, p. 17.

Conversația s-a mutat apoi asupra viitorului carierei istorice a mai tânărului Brătianu. Deși în vârstă de abia 18 ani, acesta publicase deja un erudit articol istoric într-unul dintre cele mai prestigioase periodice academice, „Revista istorică” a lui Nicolae Iorga. Este vorba despre *O oaste moldovenească acum trei veacuri (Încercări de studii istorice privitoare la vechile oștiri românești)*, tratând despre răscoala boierească împotriva lui Ștefan Tomșa și despre armata domnitorului¹⁸. Mai mult, Brătianu tocmai se întorsese dintr-o vizită bine-venită la reședința de vară a lui Iorga de la Vălenii de Munte¹⁹. Articolul lui Gheorghe I. Brătianu marca aniversarea a 300 de ani de la răscoala împotriva lui Tomșa. Este în mare parte lipsit de speculații istoriografice, dar conține totuși unele linii de argumentație care merită a fi urmărite²⁰. Secolul al XVII-lea (1601–1716) a fost o „perioadă a tulburărilor” pentru țările române, fiind cuprins între scurta domnie a lui Mihai Viteazul asupra celor trei principate românești și venirea la putere a fanarioților în Moldova și Muntenia, respectiv declinul și înlăturarea stăpânirii otomane din Transilvania. Ritmul în care s-au succedat domnii Moldovei și Munteniei a fost foarte ridicat (peste 65 de schimbări de voievozi în Moldova și 37 în Muntenia, mulți morți în condiții nenaturale)²¹, cauza principală fiind reprezentată atât de eforturile otomane de adaptare a metodelor de control la noile condiții regionale, cât și de diferențierea strategiilor adoptate în Moldova și Muntenia și, respectiv, în Transilvania, date fiind trecerea de la feudal la premodern și instabilitatea economică, socială și demografică. O consecință a

¹⁸ Publicat în „Revista istorică”, II, 1916, nr. 3–6, p. 54–79. Contribuția este datată 14 februarie 1916, cu 11 zile mai înainte de a fi împlinit 18 ani.

¹⁹ A se vedea discursul de recepție la Academia Română din 1943, Nicolae Iorga, *istoric al românilor*, retipărit în Gheorghe I. Brătianu, *Nicolae Iorga (trei cuvântări)*, București, 1944, p. 60.

²⁰ O lucrare inițial inedită a tânărului Brătianu, din septembrie–octombrie 1917, publicată de Stelian Mîndruț și Adrian Andrei Rusu sub titlul Gheorghe I. Brătianu, *Câteva observații generale asupra istoriei românești a veacului de mijloc*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, 25, 1988, 1, p. 454–467, prezintă o mai mare predilecție pentru filosofie. Deși nu abordează direct dezbateră realism-idealism, prezintă unele remarci cu privire la importanța celor puțini care nu au dat dovadă de prudență (precum Gaspar Gratiani, Mihai Viteazul și Ioan cel Cumplit), „care ne-au dat zile strălucitoare, zile mărețe în istoria trecutului, ce ne alină în ceasurile dureroase din prezent”. Aceste „spirite aventuroase” sunt la fel de importante pentru o civilizație ca și majoritatea precaută (p. 454–455). Este un eseu extrem de bine scris (din păcate cele 75 de note de subsol ale studiului lipsesc), care recunoaște caracterul tranzitoriu al istoriografiei românești din epocă și insistă asupra necesității cercetării istorice de a trece dincolo de simpla expunere a faptelor pentru a le descoperi semnificația (p. 453–454). Este interesant faptul că, dată fiind importanța operei sale privitoare la originea statelor românești, deși este un post-romantic, acesta a crezut de la început că legendele istorice și miturile au un substrat real (p. 458). Unul dintre principalele scopuri ale acestui eseu este acela de a explica diferențele sociale, economice și politice dintre Moldova și Muntenia, într-o manieră atentă și minuțioasă. El observă că, adesea, istoricii „înțeleg trecutul” în termenii prezentului, ceea ce poate conduce doar la „căutarea dovezilor pentru idei preconcepute”, și subliniază necesitatea obiectivității în căutarea adevărului, de la care „niciun motiv fie el patriotic, religios sau chiar moral” nu poate justifica abaterea (p. 466). Într-adevăr, convingerea sa era că o țară se slujește cel mai bine prin „imparțialitate deplină” (p. 466–467).

²¹ *Istoria României în date*, ed. Dinu C. Giurescu, ed. a II-a, rev. și adăugită, București, 2007, p. 915–918.

acestei schimbări a fost reprezentată de transformarea Moldovei și Munteniei într-un „Byzance après Byzance”²² sub influență greco-levantină, spre deosebire de consolidarea autonomiei interne a Transilvaniei sub influența calvinismului și a Contrareformei, după ce reînnoita și – în cele din urmă – eșuata ofensivă otomană în Europa s-a încheiat cu înfrângerea din fața Vienei în 1683, retragerea la nord de Dunăre și tratatul de la Karlowitz din 1699²³.

Secolul al XVII-lea a adus în Moldova un vârtej al celor mai rele manifestări ale politicii: comploturi dinastice; fratricide; luări de ostatici; principii aventurieri, legitimi sau ilegiti; demagogie și corupție pe scară largă; războaie de clasă; tirani avizi de putere, violenți și cruzi fără măsură; armate de mercenari; trădări frecvente și războaie civile; decapitări, spânzurări, trageri în țeapă și lichidarea adversarilor, inclusiv ororile săvârșite asupra soțiilor și copiilor nobililor dizgrățiați. Pe scurt, domnea o atmosferă demnă de *Urzeala tronurilor*, în timp ce puterile învecinate – polonezii, rușii, austriecii, ungurii și turcii – dădeau târcoale precum vulturii, așteptând să se repeadă pentru a da lovitura de grație. Situația putea fi bine ilustrată de proverbul românesc: „Schimbarea stăpânilor, bucuria nebunilor”²⁴. Până în 1615, în urma unui an de lupte înverșunate, ciocniri sângeroase, nenumărate invazii, țara „a fost mistuită în flăcările războiului, iar Iași și toată țara Moldovei au fost devastate cu totul, locuitorii căutându-și scăparea în munți”²⁵.

Gheorghe I. Brătianu atrăgea atenția că studiul secolului al XVII-lea era util mai ales „în vremuri de război precum cele pe care le trăim”, dat fiind că în ambele perioade conflictele sociale și politice „divizaseră țara în două”²⁶. Mai mult, el realiza o paralelă de rău augur între fuga principilor munteni în Moldova, „scăpând ca prin minune”, și retragerea dezorganizată a guvernului român în Moldova, după înfrângerea din 1916²⁷. Domnitorul Ștefan Tomșa al II-lea (1611–1615; 1621–1622) era un aventurier ale cărui „origini erau departe de a fi explicate”²⁸, iubitor de băutură,

²² Celebra lucrare a lui Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, București, 1935, a consacrat această frază-concept.

²³ Cu privire la toate acestea, a se vedea Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, pt. 1, *Dela moartea lui Mihai Viteazul, până la sfârșitul epocii fanariote (1601–1821)*, ed. a II-a, rev. și adăugită, București, 1944; câteva studii retipărite în P.P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVII*, ed. rev. și adăugită, București, 2001; și Pompiliu Teodor, *Monarhia feudală (1601–1716)*, în Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, ed. rev. și adăugită, București, 2014, p. 196–230.

²⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Ștefan Tomșa*, p. 77. Aparent Brătianu a uitat această lecție până în 1943, când, într-o prelegere publică, el a comparat – în aplauzele auditoriului – „schimbarea de domnie” din 1940 cu înlăturarea din 1540 a lui Ștefan Lăcustă; idem, *Problema trecutului românesc*, București, 1943, p. 20–21.

²⁵ Idem, *Ștefan Tomșa*, p. 66.

²⁶ *Ibidem*, p. 54.

²⁷ *Ibidem*, p. 55.

²⁸ *Ibidem*, 1916, p. 56.

folosindu-se de lupta de clasă pentru a se impune în fața nobilimii moldovene²⁹, un om înnebunit de putere, „care și-a tratat prietenii la fel de rău ca pe dușmani”³⁰, întrebuințând mita și banii pentru a dobândi sprijin, o strategie care a funcționat pe termen scurt, dar s-a dovedit falimentară în perspectivă³¹. Cu toate acestea, Brătianu admitea că Tomșa „a înțeles că în circumstanțe neobișnuite trebuiau luate măsuri excepționale”³². În sfârșit, printr-o altă comparație între secolul al XVII-lea și anul 1916, Brătianu arăta că se putea crea o imagine a forțelor de strânsură ale lui Tomșa prin compararea cu garnizoanele României din epocă conduse de ofițeri de rezervă aflați în fruntea unor scutiți de serviciul militar îmbrăcați în haine civile³³.

Brătianu observa contraproductivitatea strategiei alese de nobilime împotriva lui Ștefan Tomșa, caracterizată de inactivitate și echivocuri, fapt care i-a permis acestuia să-și refacă de mai multe ori forțele. „Fiecare zi pierdută a constituit pentru ei o înfrângere”³⁴. Boierii moldoveni par să fi urmat exemplul neinspirat al corespondenților lor polonezi, sprijinind crearea unei societăți în care „paradisul aparținea nobililor ..., iar iadul țăranimii”³⁵. Aceasta a fost cauza „jalnicei tragedii pe care Moldova a trebuit să o îndure”³⁶, din care rezulta „dureroasa stare de declin a Moldovei și armatei sale la un secol de la moartea lui Ștefan cel Mare și Sfânt”³⁷.

Dialogul dintre tată și fiu s-a oprit apoi asupra proiectului unui alt studiu istoric la care lucra tânărul Brătianu, referitor la politica externă a voievozilor români în Evul Mediu. Această discuție cu tatăl său i-a rămas, precum spunea, „întipărită în minte aproape neschimbată”³⁸. În cadrul studiului, tânărul istoric îl critica pe voievodul muntean Mihai Viteazul, punând sub semnul întrebării statutul acestuia de simbol al unității românești, consfințit de Nicolae Bălcescu prin opera sa neterminată, cu caracter mitizant, *Istoria românilor supt Mihai Vodă Viteazul*, publicată postum pentru Academia Română de către Alexandru Odobescu, în 1878, și retipărită ulterior în numeroase ediții³⁹. Dimpotrivă, Brătianu considera că „generația nouă dorea Ardealul,

²⁹ *Ibidem*, p. 57–58. Există unele dovezi care susțin simpatia sa sinceră față de clasele de jos, p. 58.

³⁰ *Ibidem*, p. 59.

³¹ *Ibidem*, p. 62–63, 67 și urm.

³² *Ibidem*, p. 72.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 63.

³⁵ *Ibidem*, p. 79.

³⁶ *Ibidem*, p. 66.

³⁷ *Ibidem*, p. 79.

³⁸ Idem, *File rupte din cartea războiului*, 1934, p. 18. Giurescu arată în memoriile sale că Gheorghe I. Brătianu îi relatase și lui, aproape textual, acest episod în 1931. A se vedea Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 92. Studiul în cauză nu a mai fost publicat.

³⁹ Cu privire la Mihai și mit, a se vedea Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*, Budapesta, 2001, p. 39 și urm.; pentru o viziune diametral opusă, Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile*, ed. a III-a, Cluj-Napoca, 2018, p. 72 și urm. Mitizarea atât a lui Ștefan cel Mare, cât și a lui Mihai Viteazul a fost consfințită prin lucrările devenite clasice ale lui Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul pentru poporul românesc*, București, 1901 și *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904.

nu pe temeiul unor drepturi istorice, nu pentru că un mare voievod român cârmuise doi ani în Alba Iulia, ci pentru că, timp de zece veacuri, stăruise, sub jugul străin, o populație românească asuprită⁴⁰. Interesant este faptul că poziția lui Gheorghe I. Brătianu în această chestiune era justificată de ceea ce am putea numi considerații etice, nu de argumente istorice.

Seniorul Brătianu (care era la rândul său pasionat de istorie) a consimțit că românii din acea perioadă nu aveau „un sentiment național” – inexistent în toate statele medievale –, dar a susținut că „valoarea lui Mihai Viteazul ca simbol al întregirii neamului rămâne întreagă. De câte ori ne gândim la Ardeal, ne gândim la dânsul, el e, de fapt, întâia confirmare reală a drepturilor noastre asupra acestei țări.”⁴¹ Astfel, el utiliza același argument etic pentru a-i replica fiului său.

Ionel Brătianu a continuat discuția, analizând contrastul dintre voievodul muntean Mihai Viteazul și domnitorul moldovean Ștefan cel Mare: „Vezi, tu ai dat preferință politiciii de conservare și de oportunism a lui Ștefan cel Mare și a altor voievozi⁴². Desigur că acest oportunism e bun la timpul său, dar adu-ți aminte că nu trebuie să confunzi mijloacele cu scopul. Oportunismul în politică e de multe ori un mijloc foarte bun, nu e însă decât un mijloc. Peste oscilațiile unei politici oportuniste, trebuie să mai fie încă ceva, mai înalt, mai nobil, trebuie un scop, un ideal. Nu trebuie să exagerăm nici într-un sens, nici în altul. Nu uita vorba lui Talleyrand: «surtout pas de zèle».”⁴³

Tânărul Brătianu a răspuns: „Îți repet (...) că n-am vorbit despre oportunism în general. Am spus numai că a fost folositor lui Ștefan cel Mare, în vremea lui, și că părăsirea lui de către Mihai a adus, poate, dezastrul acestuia (...).” Tatăl său l-a întrerupt: „Ai condamnat pe Mihai Viteazul pentru că n-a reușit. Crezi că o acțiune trebuie judecată numai după rezultatele ei imediate?” I-a arătat că Revoluția română de la 1848 a fost aproape o „catastrofă”, din care tatăl său (bunicul lui Gheorghe, Ion C. Brătianu) și alții ridicaseră o nouă Românie după 1859⁴⁴. I-a dat ca exemplu cazurile Prusiei și Italiei în secolul al XIX-lea: „Înainte de Sadowa și de Sedan, au fost Jena and Olmütz. Dar Italia e un exemplu și mai potrivit; adu-ți aminte că Piemontul în '48–9 a fost zdrobit la Novara, că revoluția din Italia a fost înăbușită. Dar toate aceste înfrângeri au pregătit renașterea Italiei de la 1859, a Italiei lui Victor Emanuel și Cavour. Dar nu e nevoie să ne ducem așa departe: în războiul de astăzi, dacă înving Aliații – adică nu, când vor învinge Aliații, căci aceasta e sigur –, situația Serbiei, care a fost zdrobită, va fi mult mai bună decât a Greciei, care a rămas neutră. Noi putem spune că Mihai ne-a deschis calea, că a fost un premergător

⁴⁰ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, p. 18.

⁴¹ *Ibidem*, p. 18–19.

⁴² A se observa contrastul dintre munteanul Ionel Brătianu și fiul său, crescut în Moldova. Putem considera că moldovenii aveau tendința de a fi mai realiști și supuși decât verii lor munteni.

⁴³ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, p. 19. Răspunsul este cu atât mai interesant dată fiind reputația lui Ion I.C. Brătianu de intrigant și sfaror politic.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 19–20.

și un pregătitor al zilelor de astăzi (...). Și pe urmă zici că erau în politica noastră două curente: unul de smerenie⁴⁵ și altul de ridicare.”⁴⁶

El și-a continuat argumentarea arătând că românii se săturaseră de politica lor tradițională de supunere după 1848: „Dar cu astfel de idei n-am fi ajuns acolo unde suntem acum; era nevoie de Revoluția de la 1848 ca să le schimbe. De ce pilda și chipul lui Mihai Viteazul sunt mult mai vii astăzi în poporul nostru decât chiar figura lui Ștefan cel Mare? Fiindcă a dat o formă reală aspirațiilor noastre. Și noi ne putem găsi în astfel de împrejurări: nu știu cum se va desfășura războiul, putem să fim învingători, putem avea soarta Serbiei, dar vom fi confirmat, în mod imprescriptibil, drepturile noastre asupra pământului nostru. (...) Vezi, momentul de față este hotărâtor. Dacă se încheie pacea fără noi, vom fi zdrobiți între o Ungarie mare și o Bulgarie mare. Trebuie să văd lumea ce voim și pentru ce voim.”⁴⁷

Parafrazând cuvintele personajului fictiv de film, Howard Beale, „profetul nebun al undelor”, în 1916 Ionel Brătianu și românii erau „furioși ca naiba și nu mai suportau”.

Să rezumăm într-un tabel dialogul de mai sus:

Ștefan cel Mare	Mihai Viteazul
Adept al compromisului	Intransigent
Realist	Idealist
Oportunist	Zelos
Înclinat spre autoprotejare	Înclinat spre autoafirmare
Supus	Îndrăzneț
Prudent (virtute cardinală)	Exasperat
Obiective pe termen scurt (politică de supraviețuire)	Obiective pe termen lung

Evident, aceste trăsături pot fi pozitive sau negative. O persoană intransigentă îl poate percepe ca trădător pe un adept al compromisului. O persoană conservatoare poate percepe tipul intransigent în maniera diletantului impulsiv condamnat de Emerson: „O constanță stupidă este demonul minților mici, adorat de oamenii de

⁴⁵ Aici se face o referire indirectă la ceea ce poate fi numită atitudinea mioritică fatalistă și paradoxală de resemnare senină în fața destinului, a trestiei care se încovoie în fața furtunii, poate pentru a se ridica din nou altcândva. Cu privire la *Miorița*, a se vedea Lucian Blaga, *Spațiul mioritic*, carte publicată pentru prima oară la București în 1936, iar apoi ca parte a II-a din *Trilogia culturii*, București, 1944; *Miorița. An Icon of Romanian Culture*, ed. Ernest H. Latham Jr., Iași, 1999. *Nota bene*: ciobanul din *Miorița* este moldovean.

⁴⁶ Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, p. 20–21.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 21. Pe de altă parte, în 1919, Ionel Brătianu îl socotea pe Ștefan cel Mare drept „apărător al lumii civilizate” și un conducător al „luptei creștinătății împotriva turcilor”, datorită căruia „nu numai că România a scăpat de cucerirea păgână, dar și Europa însăși a evitat o astfel de soartă”. Citat în: Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu*, București, 1939; ed. a II-a, rev. și adăugită, București, 1940, p. 133–134. Cartea a fost retipărită, cu o prefață de Șerban Papacostea, la București, în 2001; idem, *Destinul românesc*, în idem, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 127, o prelegere susținută la 31 martie 1941. Prefața acestui volum este datată decembrie 1941.

stat, filosofii și clericii mărunți.”⁴⁸ Pentru unul, oportunismul este o virtute; pentru altul, este un viciu. Pentru tipul idealist, realistul este machiavelic; pentru realist, idealistul este naiv în cel mai bun caz și lipsit de inteligență în cel mai rău.

III. REALISM *VERSUS* IDEALISM

În ceea ce privește viziunea globală a lui Gheorghe I. Brătianu, dezbateră dintre realism (supunere/oportunism/conservare/compromis), reprezentat de domnitorul moldovean Ștefan cel Mare (1457–1504), și idealism (intransigență/fapte curajoase/afirmare/urmărirea unor scopuri nobile, dar adesea donquijotești), ilustrat de voievodul muntean Mihai Viteazul (1593–1600), a devenit un punct de reper pentru restul vieții și activității acestuia și necesită o analiză detaliată. Mai mult, trebuie subliniat faptul că tradiția românească a istoricului militant este un produs al paradoxului format din succesiunea stadiilor realiste/idealiste⁴⁹.

Dihotomia compromis/intransigență a rămas în atenția tânărului Brătianu în decursul anilor 1920, în ciuda activității sale academice și politice intense. În luna mai a anului 1928, acesta a fost invitat de către Institutul Social Român să susțină o prelegere pe tema *Politica culturii*⁵⁰. Articolul său, *Observații asupra culturii europene*, reprezintă o încercare de a defini „Europa” contemporană. Aceasta s-a dovedit a fi problematică din punct de vedere geografic, dată fiind reducerea granițelor răsăritene la frontiera vestică a URSS-ului, care nu mai făcea în mod cert parte din „Europa”. De asemenea, și contrastul tradițional dintre Orient și Occident părea să se estompeze, dat fiind că unii erau adepții dictonului *Ex Oriente lux*, în timp ce alții, precum Spengler, erau preocupați de moartea Apusului. Aceste confuzii erau provocate într-o bună măsură de spectacolul respingător al războiului, cumulat cu afirmarea principiului național⁵¹. Un rol vital în dezvoltarea acestuia din urmă l-a avut Napoleon al III-lea, un promotor al principiului naționalității, care a schimbat fața Europei prin unificările Germaniei și Italiei⁵².

⁴⁸ Ralph Waldo Emerson, *Self-Reliance* (1841): „A foolish consistency is the hobgoblin of little minds, adored by little statesmen and philosophers and divines.”

⁴⁹ A se vedea lucrarea mea, *The Historian as a Political Force in Central Europe: R.W. Seton-Watson's 1922 Inaugural Address*, în *Slujind-o pe Clio. In onorarea Dumitru Vitcu*, ed. Mihai Iacobescu, Gheorghe Cliveti, Dinu Bălan, Iași, 2010, p. 321–334; *Silviu Dragomir. The Historian-Militant and the Revue de Transilvanie*, în *Călător prin istorie. Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 70 de ani*, ed. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2010, p. 261–276. A se vedea și Alexandru Zub, *Adevăr și militantism și Vocația militantă a istoricului*, în idem, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 26–34, 253–255.

⁵⁰ Gheorghe I. Brătianu, *Observații asupra culturii europene*, în *Politica culturii*, ed. Nicolae Iorga et al., București, 1931, p. 15–20. Prelegerea a fost susținută în data de 9 mai 1928.

⁵¹ *Ibidem*, p. 15–16.

⁵² Câțiva ani mai târziu, Brătianu a dedicat un întreg volum interesantei politici personale și străine secrete a lui Napoleon al III-lea: Gheorghe I. Brătianu, *Napoléon III et les nationalités*, Paris/București, 1934. Aici Brătianu s-a arătat mai binevoitor față de împăratul „bine intenționat”, care însă nu a înțeles unde vor conduce politicile sale. În definitiv, Napoleon al III-lea a fost un intrigant, care nu a avut curajul să meargă până la capăt. De aici reiese impresia că Gheorghe I. Brătianu nu l-a simpatizat prea tare, deși Napoleon al III-lea poate fi considerat un idealist.

Religia, care constituise vreme de milenii un factor unificator, fusese scindată de către Reformă și contestată de către umanism, care crease însă unele trăsături comune la Paris, Berlin, Stockholm și Sankt Petersburg. Teoria „progresului” material – și de altă natură – inevitabil și Revoluția Industrială transformaseră societatea, dar punerea tehnicii pe primul plan nu dusesese decât la o „banală standardizare” a culturii și la militarizarea politicii interne. În cele din urmă, „realismul” a triumfat asupra idealismului, fie sub forma materialismului istoric de factură marxistă, fie prin recurgerea tradițională la machiavelism. „Astăzi, avocații rațiunii de stat resping scrupulele inutile și aderă la faimoasa zicală potrivit căreia «tratatele nu sunt altceva decât petece de hârtie».”⁵³ Suntem martorii unei „trădări a intelectualilor, care abandonează calea idealurilor pentru triumful căii practice”⁵⁴, Sparta a înlocuit Atena, Nietzsche și Treitschke i-au luat locul lui Ranke, idealismul este persiflat ca prostie și oportunismul politic este ridicat în slăvi. „Realismul” a devenit un principiu absolut: Sorel își învățase toți discipolii – fie ei de dreapta sau de stânga – bine⁵⁵.

Europa postbelică „a proclamat realismul ca principiu suprem, iar djinul a fost scos afară din sticlă de către ucenicii vrăjitorului”⁵⁶. Rezultatul este incert: literatura clasică, religia și umanismul au fiecare un rol în realizarea acestei misiuni, dar pe lângă aceasta este necesară o renaștere internă, personală. „Europa nu poate triumfa în cuget și în spirit până când fiecare dintre noi nu se auto-depășește.”⁵⁷ O abordare destul de idealistă.

În cadrul acestui studiu, Brătianu prezintă o serie de diade, deși oferă doar puține soluții.

Occident	Orient
Civilizația apuseană	<i>Ex Oriente lux</i>
Idealism	Realism/oportunism
Religie	Materialism
Scrupule morale	<i>Raison d'État</i> (rațiunea de stat)
Sanctitatea tratatelor	Bucăți de hârtie
Tradiție	Trădarea cărturarilor (Benda)
Idealuri	Spirit practic
Rațiune	Violență (Sorel)
Atena	Sparta

⁵³ Idem, *Observații asupra culturii europene*, p. 18.

⁵⁴ A se vedea Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, trad. Gabriela Creția, București, 1993. Teza lui Benda susține că misiunea intelectualilor este de a pune erudiția înaintea statului și a națiunii, de a critica constructiv și obiectiv morala și ethos-ul conducătorilor societății. În viziunea lui Benda, istoricii militanți și intelectualii activiști ajung de regulă să își trădeze misiunea.

⁵⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Observații asupra culturii europene*, p. 18–19.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 20.

⁵⁷ *Ibidem*. Tot acum, în perioada 1927–1928, Brătianu a publicat un studiu amplu, intitulat *Criza ideii de progres*, în „Minerva”, I, 1927 și II, 1928, p. 38–63, pe care nu am reușit să îl consult. Și acesta a fost publicat în extras.

În concluzie, Europa are nevoie de o renaștere ..., care în viziunea din 1928 a lui Brătianu trebuia să înceapă cu renașterea individuală.

Studiul acesta a fost urmat, în august 1928, de o prelegere privitoare la relațiile ruso-române din timpul Războiului ruso-româno-turc din 1877–1878, pe care a susținut-o la cel de-al Șaselea Congres Internațional de Științe Istorice de la Oslo, Norvegia⁵⁸. Prelegerea a abordat direct problema realism/idealism. Episodul respectiv, când rușii și-au încălcat angajamentele privitoare la integritatea teritorială a României pentru a anexa cele trei județe neînsemnate din sudul Basarabiei⁵⁹, a înveninat relațiile dintre cele două țări în decursul secolului următor, i-a determinat pe români să adere la Tripla Alianță și a devenit un puternic element „imponderabil” în diplomația românească ulterioară⁶⁰. Comportamentul arogant al rușilor față de tânărul principat al României nu a făcut decât să-i întărească în hotărârile lor pe conducătorii acestuia, inclusiv Ion C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu și principele Carol⁶¹. Deși atât prim-ministrul Ion C. Brătianu, cât și ministrul de Externe, Mihail Kogălniceanu, au rezistat cu tenacitate pretențiilor ruse, doar cel dintâi s-a dovedit „intransigent” până la capăt, în timp ce al doilea a dovedit o mai mare înclinație spre concesii⁶². Cu toate acestea, Gheorghe I. Brătianu nota următoarele: „Nu este cazul să decid dacă urmarea evenimentelor a dat dreptate «realismului» unuia sau «romantismului» celuilalt sau dacă faptul de a fi evitat cu orice preț o renunțare formală la această parte a Basarabiei nu a adus servicii politicii românești în alte circumstanțe.”⁶³ Concluzia sa este cu atât mai uimitoare dacă luăm în considerare

⁵⁸ Publicată ulterior sub titlul: Gheorghe I. Brătianu, *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877–1878 et au Congrès de Berlin*, Bucarest, 1928. A se vedea Lucian Nastasă, *Gh. I. Brătianu la congresele internaționale de istorie*, p. 739.

⁵⁹ Puerila justificare prezentată de către ruși era că garantarea granițelor României la care se angajaseră nu includea propriile lor revendicări! Gheorghe I. Brătianu, *Le problème des frontières russo-roumaines*, p. 28.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 35–37. „Retrocedarea celor trei județe ale Basarabiei meridionale nu avea pentru imperiu altă valoare decât satisfacerea amorului propriu” (p. 35). Altundeva, potrivit observațiilor unor diplomați români: „Rusia, care tocmai cedase Statelor Unite imensele bogății ale Alaskăi pentru câteva milioane de dolari, nu putea renunța la 9 sau 10.000 de verste pătrate ale Basarabiei sudice” (p. 25). Brătianu găsea amuzant faptul că istoricul sovietic E.A. Adamov scrisese mai multe articole în sprijinul pretențiilor Rusiei țariste (p. 41). Concluzia este notată ironic de către Gheorghe I. Brătianu, în alt context: „Înțelegerile dintre marile puteri nu sunt niciodată favorabile țărilor mici”, în studiul său *Moldova*, în Gheorghe I. Brătianu, *Cuvinte către români*, 1942, p. 183.

⁶¹ Idem, *Le problème des frontières russo-roumaines*, p. 11 și urm., 17, 19 și urm.

⁶² *Ibidem*, p. 23–24, citează expresia lui Kogălniceanu, potrivit căruia politica este precum un joc de cărți. Citatul original este următorul: „Indivizii pot, uneori, să găsească folos în duplicitate. Oamenii se duc, dar popoarele rămân. Politica este precum jocul de *whist*; ceea ce unul câștigă, altul pierde, iar cel care a pierdut aspiră la revanșă. Iată ce uită adeseori oamenii de stat care conduc popoarele.” *Actes et documents extraits de la correspondance diplomatique de Michel Kogalniceanu relatifs à la Guerre de l'Indépendance roumaine 1877–1878*, ed. Vasile M. Kogălniceanu, vol. I, fasc. I, Bucarest, 1893, p. 10.

⁶³ Gheorghe I. Brătianu, *Le problème des frontières russo-roumaines*, p. 35. Iorga, care participase de asemenea la congres, nota în *Memoriile sale (Agonia regală și regența)*, vol. V, București, 1932, p. 298, că fusese nevoit să îl corecteze pe Brătianu, arătându-i că I.C. Brătianu și Kogălniceanu urmaseră în fapt aceeași politică. Cu toate acestea, în cea de-a doua ediție a lucrării *Politica externă a lui Carol I. Lecții ținute la Universitatea din București*, București, 1923, p. 314 – lucrare a cărei primă

că vorbea despre un episod mai degrabă amar pentru familia sa, cât și pentru istoria României în ansamblu.

Contrastul era următorul:

Mihail Kogălniceanu	Ion C. Brătianu
Concesiv	Intransigent
Realism pragmatic	Idealism romantic
Romantism german	Romantism francez
Diplomație	Radicalism
Pace/ameliorator	Război/agresiv

În 1932, Gheorghe I. Brătianu a publicat un articol intitulat *Intransigență și transacție în politica externă a României*⁶⁴. În această apologie a faptelor tatălui său din 1919⁶⁵, el susținea că intransigența și compromisul reprezintă cele două atitudini constante ale diplomației românești, care ofereau un element de continuitate în politica externă⁶⁶. Cele două studii de caz erau reprezentate de Congresul de la Berlin (1878) – unde a revenit la contrastul dintre Mihail Kogălniceanu, ca adept al compromisului, și Ion C. Brătianu, ca prototip al intransigenței – și de Versailles (1919), unde Take Ionescu era adeptul compromisului și Ionel Brătianu – al intransigenței. Potrivit viziunii sale, chiar și atunci când intransigența nu oferă rezultate imediate, ea păstrează totuși fundamentul moral pentru viitoarele confruntări⁶⁷.

ediție este citată de Brătianu la p. 35 –, Iorga este ceva mai nuanțat: „Kogălniceanu și Brătianu nu reprezentau tocmai aceeași politică. Absolut ireductibil era Ion Brătianu și, mai ales, Rosetti, în radicalism, în idealismul concepției absolute pe care-și făcea despre cerințele vieții de Stat. Erau romantici. Și Kogălniceanu era romantic; numai cât ei erau romantici în sensul francez, metafizic, pe când romantismul lui Kogălniceanu avea elementele organice ale romantismului german din aceeași vreme ..., ceilalți însă ... au fost ireductibili până la sfârșit, împotriva lui Kogălniceanu, împotriva Prințului, împotriva Europei, împotriva oricui.” În cele din urmă, Iorga concluzionează: „dar oare diplomații nu erau convingeți de dreptul nostru absolut? Desigur că da. Însă de multe ori trebuie să ai și puțința de a-ți ascunde, de a-ți rezerva jignirile.”

⁶⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Intransigență și transacție în politica externă a României*, în „Idea liberală”, decembrie 1932, nr. 1, retipărit în Gheorghe I. Brătianu, *Problemele politicii noastre externe*, București, 1934, p. 11–35. Cartea este dedicată „Memoriei lui I.C. Brătianu și Ion I.C. Brătianu, care au făurit politica externă a României impunând independența și demnitatea”, p. 3.

⁶⁵ Câțiva ani mai târziu, în 1939, a publicat o altă apologie a intransigenței tatălui său: *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu*, pentru care vezi nota 47.

⁶⁶ Idem, *Intransigență și transacție*, 1934, p. 16–17.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 23, citându-l pe Ionel Brătianu în 1927. Un an mai târziu, în 1935, i-a făcut o prezentare în mare parte favorabilă lui Kogălniceanu la Radiodifuziunea Română (idem, *Opera istorică a lui Mihail Kogălniceanu*, tipărită în idem, *Mihail Kogălniceanu. Ciclu de conferințe ținute la Radio București în februarie 1935*, București, 1936, retipărită în idem, *Studii și articole de istorie*, p. 379–382). Până în 1943, își schimbase opinia despre Kogălniceanu, percependu-l drept intransigent în chestiunea „misiunii noastre naționale” și adept al compromisului sau prudent în alte chestiuni mai puțin importante. A se vedea idem, *M. Kogălniceanu*, București, 1944, p. 40–45. În privința carierei radiofonice a lui Brătianu, a se vedea Eugen Denize, *Gheorghe I. Brătianu la microfonul Radiodifuziunii Române*, în „Revista istorică”, s.n., XIV, 2003, nr. 5–6, p. 51–57.

Citând declarațiile din 1916 ale tatălui său privitoare la oportunism în politică, Brătianu concluziona: „Prin aceste cuvinte a impus, dincolo de circumstanțele trecătoare, o direcție politică la nivelul principiilor invariabile în conducerea statului. Oricare ar fi vicisitudinile diplomatice ..., direcțiile trasate de trecutul nostru rămân neschimbate: nu putem semna, din complacență, în situația actuală, nici cu adversari și nici cu prieteni un act care ar pune sub semnul întrebării dreptul nostru nezdruccinat asupra tuturor hotarelor României unite.”⁶⁸

În cele din urmă, câștigurile din perioada 1859–1919, care au făcut ca românii, mai înainte un popor oprimat, aflat la cheremul marilor puteri imperiale, să dobândească unul dintre cele mai mari state din Europa de după Primul Război Mondial, s-au datorat, de asemenea, intransigenței, o intransigență care a devenit parte din „patrimoniul moral” al României⁶⁹ și a constituit un element important al filosofiei personale a lui Gheorghe I. Brătianu în raționamentele sale privitoare la diplomație și istorie. Pe scurt:

Mihail Kogălniceanu Take Ionescu	Ion C. Brătianu Ion I.C. Brătianu
Compromis	Intransigență
Ambele reprezintă „constante” în diplomația românească.	Alternanța celor două oferă „continuitate” în politica externă a României. Uneori este nevoie de ambele.
Este importantă evitarea concesiilor care, pe termen lung, ar compromite viitorul.	Problema rezidă în realizarea distincției dintre chestiunile legate de „misiunea națională” și cele mai puțin importante.

În 1936, Brătianu a dezvoltat această argumentare în cadrul unei prelegeri susținute la Universitatea din Berlin, despre *Bismarck și Ion C. Brătianu*, în cadrul căreia l-a descris pe bunicul său ca „o combinație fericită de idealism și entuziasm revoluționar cu realism și echilibrul unui om responsabil”⁷⁰. A continuat arătând că

⁶⁸ Gheorghe I. Brătianu, *Intransigență și transacție*, 1934, p. 34–35. Aici se referă la negocierile purtate de Nicolae Titulescu cu Uniunea Sovietică, pe care le dezaproba vehement.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 34–35. Pentru o dezbateră privitoare la preocupările lui Brătianu legate de problemele unității românești și integrității teritoriale, a se vedea Ovidiu Ghitta, *Gh. I. Brătianu, istoric al unității românești*, în *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu*, ed. Pompiliu Teodor, Radu Mârza, p. 15–25; Petre Otu, *Pentru salvarea integrității României*, în Petre Otu, Aurel Pentelescu, *op. cit.*, p. 16–47, referitor la eforturile lui Brătianu de a promova o apropiere româno-germană, ca singură opțiune a României în fața amenințării reprezentate de URSS și revizionismul maghiar; Gabriela Gruber, *Acțiuni desfășurate de Gh. Brătianu în domeniul politicii externe a României (1938–1944)*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane. Sibiu”, 13–14, 2006–2007, p. 69–92. Pentru ostilitatea instinctivă a lui Brătianu față de Uniunea Sovietică, a se vedea lucrarea lui *La Roumanie et l'URSS*, București, 1936.

⁷⁰ Prelegerea a fost publicată ulterior: Gheorghe I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, în „Revista istorică română”, 5–6, 1936, p. 86. La p. 91 este menționat „sensul înăscut al realității” al lui Ion C. Brătianu. Prelegerea, susținută în cadrul Seminarului de Limbi Romanice al lui Emil Gamillscheg de la Universitatea din Berlin, a fost percepută ca un efort antirusesc și s-a bucurat de prezența a numeroși diplomați germani. A se vedea scrisoarea lui André François-Poncet, ambasadorul

„realismul și puternicul patriotism” ale lui Ion C. Brătianu l-au ajutat, din punct de vedere practic, să încheie alianța din 1883 cu Germania și Austro-Ungaria, dar – din punctul de vedere al idealismului – „fără a abandona sau compromite nimic din cele necesare asigurării siguranței, demnității și aspirațiilor viitoare ale României”⁷¹. Concluzia era că, în cazul României Mari din anul 1936, țara „are nevoie să păstreze o atitudine defensivă și conservatoare”, adică o atitudine realistă și prudentă, mai ales date fiind interesele și misiunea pe care istoria și geografia i le determinaseră⁷². În viziunea lui Brătianu aceasta însemna, deloc întâmplător, că relațiile româno-germane trebuiau „să ia în calcul mai mult ca oricând factorii permanenți și naționali ai politicii lor. Unul dintre acești factori care și-au păstrat importanța ... este Rusia”⁷³ (sentimentul său înăscut despre pericolul reprezentat de Rusia pentru România, exprimat limpede aici, i se va dovedi fatal după preluarea puterii de către comuniști, în 1948)⁷⁴.

francez la Berlin, către Flandin, ministrul Afacerilor Externe, trimisă de la Paris, pe 25 ianuarie 1936, publicată în Victor Spinei, *Reprezentanți de seamă*, p. 258–259. În 1941, Brătianu a arătat, într-o expunere destul de amplă, că „realismul” lui I.C. Brătianu a presupus și abandonarea principiilor „republicane”, la care aderase de-a lungul vieții pentru a susține monarhia română. Gheorghe I. Brătianu, *Zece Mai 1941*, în idem, *Cuvinte către români*, 1942, p. 136–137.

⁷¹ Gheorghe I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, p. 102.

⁷² *Ibidem*, p. 103. Cu privire la Brătianu și „misiunea istorică”, a se vedea Mihai Popa, *Filosofia istoriei la Gh. I. Brătianu*, p. 163 și urm. Referitor la opțiunile de politică externă ale lui Gheorghe I. Brătianu, a se vedea Gabriela Gruber, *Partidul Național Liberal – Gheorghe I. Brătianu*, p. 213 și urm.

⁷³ Gheorghe I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, p. 102–103. Această afirmație a fost reluată într-un interviu intitulat *Împotriva primejdiei comuniste*, publicat în „Universul”, 21 iunie 1936, retipărit în Victor Spinei, *Reprezentanți de seamă*, p. 259–261, în care Brătianu susținea că România contemporană lui (1936) ilustra clasică strategie marxistă „de a provoca dezordine și anarhie, de a discredita și de a elimina instituțiile existente și de a distruge toate forțele care reprezintă tradiția și conștiința destinului național ... la nivel politic, intelectual și social procesul de dezintegrare se dezvoltă zilnic, în deplină libertate, direct sub privirile noastre”. Se folosea în acest sens de un citat al patriarhului Miron Cristea, care afirmase: „calul troian este în cetate.” Deși povestea lui Ulise era bine cunoscută, „din nebăgare de seamă sau prin trădare”, căderea României era aproape; *ibidem*, p. 260. Evident, evenimentele din perioada 1940–1941 i-au dat dreptate lui Brătianu în această privință.

⁷⁴ Nu este locul să discutăm sprijinul acordat de Gheorghe I. Brătianu alianței cu Germania în perioada 1930–1940, ci este de ajuns să spunem ca acesta făcea parte din viziunea sa strategică de „realism versus intransigență” și nu constituia nicidecum o prezumtivă predispoziție spre totalitarism. Dov B. Lungu, *Romania and the Great Powers, 1933–1940*, Durham NC, 1989, p. 90–92; și Rebecca Haynes, *Romanian Policy Towards Germany, 1936–1940*, New York, 2000, p. 22–29, 58–59, oferă o viziune lămuritoare asupra poziției sale. Lungu îl consideră pe Brătianu un „politician cinstit, apropiat de rege, dar fără a-i fi supus” și arată că faptul că Brătianu „critica politica lui Titulescu nu implica reorientarea sa spre Germania și îndepărtarea de Franța”, ci era motivat de „situația grea a românilor, care erau amenințați de expansionismul teritorial și ideologic sovietic”. Poziția politică a lui Gheorghe I. Brătianu era similară cu aceea a lui Grigore Gafencu, care susținea că „întregul curs al politicii externe românești ar trebui schimbat de la unul de confruntare la unul de acomodare” (p. 92). Cu privire la politica lui Gafencu, a se vedea Rebecca Haynes, *op. cit.*, p. 67 și urm. Referitor la legătura cu Germania, a se vedea, de asemenea, Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol, und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumanischen Beziehungen 1938–1944*, ed. a II-a, Wiesbaden, 1965; și Emilia Sonea, Gavrila Sonea, *Viața economică și politică a României, 1933–1938*, București, 1978, p. 159–160. Faptul că Brătianu a refuzat să ocupe vreo funcție publică în cadrul regimurilor autoritare ale anilor 1930 și 1940 vorbește destul de clar despre opțiunile sale personale și politice. Cu toate acestea, strategia sa orientată spre Germania s-a întors împotriva lui – posibil într-un mod fatal – atunci când

Această dezbatere marchează o evidentă tranziție în gândirea lui Gheorghe I. Brătianu, care trece de la contrastul puternic dintre compromis și intransigență la idealizarea „sintezei” realizate de bunicul său între pragmatism și idealism⁷⁵. Aceasta este următoarea, în formă tabelară:

Ion C. Brătianu	Ion C. Brătianu
Idealism	Realism
Nedispus la compromisuri	Responsabil
Factori naționali permanenți	Prudență
Demnitate	Pericolul/amenințarea rus(ă)
Viitorul națiunii	Tactici pe termen scurt

În 1937, Gheorghe I. Brătianu a publicat un scurt elogiu privitor la strategia lui Ștefan cel Mare de a combina politicile prudente cu cele intransigente⁷⁶. În același an, s-a ocupat mai îndeaproape și de controversata dilemă internațională privitoare la cheștiunea originii românilor și a formării statelor acestora⁷⁷, printr-un volum în care îi răspundea fostului său profesor de la Sorbona, Ferdinand Lot⁷⁸.

adversarii l-au stigmatizat ca susținător al lui Hitler. El era mai degrabă rusofob decât filogerman. Din nefericire, „pactul său de neagresiune” electorală din 1937 cu Codreanu și Mișcarea Legionară, cât și cu Partidul Național Țărănesc al lui Iuliu Maniu – o mișcare tactică justificată de ostilitatea sa crescândă față de Carol al II-lea și de teama de sovietici – și faptul că Mihai Antonescu, care a devenit secundul generalului Antonescu (și a fost executat împreună cu mareșalul), fusese un membru activ al Partidului Liberal disident al lui Brătianu și rămăsese în bune relații cu acesta au constituit argumente puternice împotriva lui Brătianu, mai ales după preluarea puterii de către comuniști. Mărturia sa despre procesele înscenate membrilor regimului Antonescu în perioada postbelică este o evidență dureroasă. A se vedea *Procesul mării trădări naționale. Stenograma desbaterilor dela Tribunalul Poporului asupra Guvernului Antonescu*, București, 1946, p. 178 și urm. Pentru o excelentă apologie a carierei politice și greșelilor lui Brătianu, a se vedea Valeriu Răpeanu, *Cultură și istorie*, vol. II, p. 147 și urm. A se vedea și *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 302 și urm.; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 67 și urm.; Andrei Pippidi, „O politică mai activă împotriva Germaniei”. *Gheorghe Brătianu în 1936*, în „Anuarul de istorie recentă”, I, 2002, p. 344–349; Petre Otu, *Pentru salvarea integrității României*, p. 16–47; idem, *În vâltoarea unor evenimente dramatice: 6 septembrie 1940 – 23 august 1944*, în Petre Otu, Aurel Pentelescu, *op. cit.*, p. 61–98; Ioan Scurtu, *Gheorghe I. Brătianu. Activitatea politică*, în „Revista istorică”, s.n., XIV, 2003, nr. 5–6, p. 31–50.

⁷⁵ În anul 1938, acesta a publicat, într-o serie de biografii cehoslovace, un articol intitulat *Ion I.C. Brătianu*, retipărit în Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, p. 329–332, în care îi atribuie tatălui său „o singură mare eroare: aceea de a nu-și anticipa moartea” (p. 332). Tatăl său avea 63 de ani când a murit, în 1927.

⁷⁶ Idem, *Securitatea colectivă și echilibrul regional în politica lui Ștefan cel Mare*, retipărit în idem, *Studii și articole de istorie*, p. 361–363.

⁷⁷ Alexandru Zub, *Istoriografia română și obsesia neatârării*, în idem, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 114–138.

⁷⁸ Lucrarea lui Ferdinand Lot se intitula *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, Paris, 1937. Replica lui Brătianu a fost publicată sub titlul *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, reproducând titlul capitolului din cartea lui Lot dedicată României. În acest studiu am folosit a doua ediție, adăugită, în limba română, publicată sub titlul *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1940; prefața este datată 3 septembrie 1939. Ediția în limba română a fost ulterior tradusă în franceză, germană și italiană, în anul 1942. De asemenea, o traducere în limba engleză a fost publicată în 1996. În 1944, el a reluat critica teoriilor lui Ferdinand Lot în

Contribuția acestei lucrări la dialogul oportunism/intransigență constă, printre altele, în elogiarea lui Mircea cel Bătrân al Munteniei pentru „o înclinație spre oportunism sau, mai bine zis, spre echilibru, care constituia singura politică ce putea fi urmată în mod logic” de către conducătorii unui stat mic, înconjurat de imperii expansioniste⁷⁹. Același fapt este valabil și pentru Ștefan cel Mare în Moldova, care, pentru eforturile sale, a fost acuzat de a fi „iscusit în vicleșuguri” de către Matia Corvinul al Ungariei⁸⁰. Această politică de oportunism/intransigență a contribuit la menținerea autonomiei în teritoriile române, la succesiunea neîntreruptă a principilor creștini și la păstrarea culturii române, în contrast cu toate celelalte națiuni sud-est europene, aflate sub suzeranitate otomană.

În ciuda ocazionalelor încălcări ale tiparelor, în cazul unor domnitori precum Ioan Vodă cel Cumplit în Moldova ori Mihai Viteazul în Muntenia, echilibrul a fost menținut până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când domnitorul muntean, Constantin Brâncoveanu, și cel moldovean, Dimitrie Cantemir, au dus politici care au încălcat limitele și i-au determinat pe otomani să impună stăpânirea fanariotă⁸¹. În continuare, el consideră îndrăzneala și prudența la momentul potrivit drept caracteristici atât ale principilor Cuza și Carol, cât și ale lui Ion I.C. Brătianu⁸².

Această concluzie confirmă linia de gândire începută de Gheorghe I. Brătianu în 1936, care îmbina intransigența cu prudența în ceea ce putea fi numit „noul realism”. Acesta era un apel la recunoașterea faptului că, dată fiind situația istorică și geopolitică a României, în anumite momente intransigența era necesară indiferent de consecințele pe termen scurt, pe când în altele compromisul era mai potrivit pentru a asigura supraviețuirea⁸³. Așa cum se exprimă autorul *Eclesiastului* la capitolul 3, versetul 1: „Pentru orice lucru este o clipă prielnică și vreme pentru orice îndeletnicire de sub cer.” Dificultatea rezidă în intuirea corectă a momentului.

Ștefan cel Mare =	Prudent, dar și intransigent
Mircea cel Bătrân =	Adept al echilibrului
Raționalitate	Apărarea creștinătății
Constantin Brâncoveanu = Dimitrie Cantemir =	Au depășit limitele => Stăpânirea fanariotă
Alexandru Ioan Cuza, Carol I, Ion I.C. Brătianu	Îndrăzneți și precauți

studiul *Le problème de la continuité daco-roumaine. À propos des nouvelles remarques de M. Ferdinand Lot*, în „Revue historique du sud-est européen”, 20, 1944, p. 46–79.

⁷⁹ Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric*, p. 112–113.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 113.

⁸¹ *Ibidem*, p. 114–115. O contribuție suplimentară valoroasă este reprezentată de articolul lui Petre P. Panaitescu, *De ce n-au cucerit turcii țările române*, în *idem*, *Interpretări românești*, p. 149–159.

⁸² Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric*, p. 117–118. Pentru mai multe informații privitoare la Cuza, a se vedea *idem*, *Politica externă a lui Cuza Vodă*, în „Revista istorică română”, 2, 1932, p. 113–163, cu o trecere în revistă a literaturii despre principele Cuza, privitor la prudența, răbdarea și intransigența acestuia în politica față de Turcia și restul Europei și despre folosirea politicii faptului împlinit (*fait accompli*) pentru a-și atinge scopurile.

⁸³ *Confluențe istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 324.

În octombrie 1938, Gheorghe I. Brătianu a revenit pentru scurt timp la subiectul intransigență/tranzacție, văzut atât din perspectiva conflictului dintre Mihail Kogălniceanu și Ion C. Brătianu din 1877, cât și din aceea a disputei dintre Take Ionescu și Ion I.C. Brătianu din 1919⁸⁴. Data aleasă era fatidică, fiind în ajunul dezmembrării Cehoslovaciei, care a început prin acordul de la München din 29–30 septembrie 1938⁸⁵. El arăta că pozițiile intransigente ale lui Ion C. Brătianu și Ion I.C. Brătianu nu au fost populare printre contemporani, dar s-au dovedit a fi corecte pe termen lung. De ce? Aici prezintă, ca argument, un citat al tatălui său: „În marile chestiuni, în acelea de ordin moral care guvernează viitorul unei nații, cele care sunt legate de onoare și interesele naționale, nu poate exista negociere, nu poate fi invocat niciun motiv de oportunism care le-ar compromite și le-ar dărâma de pe soclul înalt și sigur al principiilor. Oricare ar fi vicisitudinile zilelor și anilor și oricât de îndelungată ar fi o asemenea perioadă, în cele din urmă ziua răsplatei va sosi. Pentru Basarabia aceea oră s-a ivit în 1917. Fără principiile atât de bine apărute pentru atâtea ani și cu atâtea credință am fi distrus baza morală pe temeiul căreia am recâștigat Basarabia.”⁸⁶

În concepția tânărului Brătianu, meritul tatălui său rezida în refuzul de a accepta câștigurile teritoriale ale României ca „un dar al conferinței de pace” sau ca „noroc al învingătorului, ele fiind expresia unor aspirații de secole”, o „afirmare a principiului naționalităților, care a dat viață unei noi Europe”, și astfel nu puteau fi retrase după bunul plac sau pierdute în fața unui viitor „câștigător”⁸⁷. În caz contrar, românii ar fi avut soarta tristă a „unei țări învecinate”, anume Cehoslovacia⁸⁸.

Mihail Kogălniceanu	Ion C. Brătianu
Take Ionescu	Ion I.C. Brătianu
Oportunism	Fără tocmeală cu privire la interesele de onoare și naționale
Compromis în chestiunile de importanță secundară	Apărarea intereselor supreme
Ignorarea ocazională a principiilor	Apărători ai principiilor
Primează obiectivele pe termen scurt	Primează obiectivele pe termen lung
Acceptarea cadourilor diplomatice	Aspirații și afirmare naționale

⁸⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Supărarea lui Ion I.C. Brătianu*, material publicat inițial în 15 octombrie 1938, retipărit în idem, *Studii și articole de istorie*, p. 333–335.

⁸⁵ Cât de încurajatoare și înălțătoare trebuie să le fi părut românilor descrierea acestui eveniment făcută de prim-ministrul britanic Neville Chamberlain, care îl considera „o ceartă dintr-o țară îndepărtată între persoane despre care nu știm nimic”; citat în Eugen Weber, *A Modern History of Europe. Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present*, New York, 1971, p. 896. În necrologul pe care i l-a alcătuit lui Chamberlain, una dintre ultimele publicații dinaintea asasinării sale, Nicolae Iorga îl prezintă în culori sumbre pe omul „care a umilit Anglia”; N. Iorga, *Neville Chamberlain*, în „Cuget clar”/„Neamul românesc”, 17 noiembrie 1940, retipărit în idem, *Ultimele*, ed. Stelian Neagoe, Craiova, 1978, p. 200–202.

⁸⁶ Gheorghe I. Brătianu, *Supărarea lui Ion I.C. Brătianu*, p. 334.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 334.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 335.

Dihotomia este reafirmată și în acest caz, însă intransigența bunicului și a tatălui său este mai nuanțată ca înainte. Este acordată mai multă atenție modului în care se poate acționa „realist”, în spiritul „noului realism”, în care se poate răspunde într-o manieră adecvată prevederilor cruciale legate de situațiile critice și în care se poate reacționa în situații de mai mică importanță.

Se observă faptul că deja temele încep să se repete. Un studiu important, din martie 1940, scris sub spectrul celui de-al Doilea Război Mondial, care tratează factorii istorici în formarea unității românești, readuce dezbaterile Ștefan-Mihai, cât și noțiunile de compromis și intransigență în centrul preocupărilor lui Brătianu⁸⁹. După o trecere în revistă a dezvoltării ideilor privitoare la originea și unitatea românilor (care apăruseră concomitent), el abordează personalitatea lui Mihai, pe care îl considera acum „cea mai mare figură a istoriei noastre vechi, care reprezintă și cel dintâi factor al unității românilor”, pe care o socotește legată inextricabil de această „problemă centrală”. Într-adevăr, realizările lui Mihai constituie pentru istoricii români moderni „un accent epic”⁹⁰. Face o prezentare a istoriografiei problemei de la Bălcescu (1852) la Ion Sârbu (1904) și, respectiv, la N. Iorga și la P.P. Panaitescu (1937), reîntorcându-se în cele din urmă la Iorga. „Chestiunea rămâne deschisă”. Însă Brătianu mărturisea că el nu înțelege cum aceste analize neagă contribuția incontestabilă a lui Mihai la unitatea românească⁹¹.

Brătianu se raportează încă o dată la articolul despre diplomația domnitorilor români medievali, pe care îl dezbătuse cu tatăl său în august 1916, așa cum este menționat în *File rupte din cartea războiului* și cum am amintit mai sus. Nu publicase studiul, dar îl regăsise între documentele sale. Astfel, cu această ocazie oferă mai multe detalii decât în 1934, în *File rupte*. Scopul său în articolul original era acela de a găsi punctul comun al politicii externe românești. Tatăl său îi spusese: „Mi se pare că ești mult prea pesimist.” „De ce?”, răspunsese fiul, adăugând: „Ai găsit ceva fals, ceva greșit sau pur și simplu ceva cu care nu ești de acord?” Răspunsul tatălui său și cele următoare sunt identice cu cele menționate în *File rupte din cartea războiului*.

În 1917, după marile dezastre care au urmat intrării României în Primul Război Mondial în 1916, Gheorghe I. Brătianu a dezvoltat considerațiile tatălui său privitoare la Prusia și Italia secolului al XIX-lea: „Nu putem compara Rusia [*sic!* Cel mai probabil Brătianu se referea la „Prusia”] și Italia secolului XIX cu Muntenia secolului al XVI-lea; prăpastia este prea mare; circumstanțele, oamenii și ideile prea diferite. Războiul nostru [1916–1917], aspirațiile noastre nu aveau nevoie de așa-zise argumente istorice. Am pornit războiul pentru că timp de 1.000 de ani, în Ardeal, poporul român a fost persecutat și oprimat și nu pentru că un voievod muntean, oricât de mare ar fi fost, a domnit timp de doi ani în Transilvania.”⁹²

⁸⁹ Idem, *Formarea unității românești. Factorii istorici*, în „Arhiva românească”, 5, 1940, p. 25–46.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 37.

⁹¹ *Ibidem*, p. 37–41.

⁹² *Ibidem*, p. 43–44.

Cu toate acestea, viziunea lui Gheorghe I. Brătianu se schimbase în 1940: „în studiul documentelor, acestea au fost argumente serioase și am avut dreptate. Dar sunt obligat astăzi să recunosc că dacă nu în litera documentelor, dar în spirit istoric, Ion I.C. Brătianu a avut dreptate. A avut dreptate pentru că munca învățaților și poeților nu este suficientă. E nevoie de fapte. Și în cronicile trecutului nostru, Mihai Viteazul a plăsmuit, conștient sau nu, fapte.”⁹³

Mihai a contribuit la misiunea poporului român, împlinită în anul 1918, dar a lăsat, de asemenea, și o sarcină ulterioară, „de a menține această unitate și, în același timp, de a o prețui, de a înțelege ce înseamnă această realitate și cât de important este de a o transmite conștiinței generațiilor viitoare”⁹⁴. Din gândirea lui Gheorghe I. Brătianu reiese că Mihai l-a depășit pe Ștefan.

Aceeași temă revine într-o scurtă prezentare a politicii lui Carol I, scrisă în 1939, dar publicată abia în iunie 1940⁹⁵. Politica lui Carol a fost caracterizată ca fiind „întotdeauna înțeleaptă și adesea curajoasă, asigurând pentru țara care l-a chemat independență, stabilitate și prestigiul unui stat suveran”⁹⁶ sau, cu alte cuvinte, conciliatorie acolo unde era necesar și intransigentă în privința chestiunilor fundamentale, mai ales cele legate de Rusia țaristă și Austro-Ungaria⁹⁷. Pe lângă acestea, Brătianu subliniază un fapt îndeobște trecut cu vederea, anume că, deși bătrân, bolnav și descumpănit de refuzul Consiliului de Coroană de a intra în război alături de tabăra austro-germană, în 3 august 1914, Carol I a aprobat, cu câteva zile înainte să moară, în 9 septembrie, textul unui tratat de neutralitate cu Rusia⁹⁸.

La scurtă vreme după publicarea acestor studii de către Gheorghe I. Brătianu, în vara anului 1940, România Mare a fost lovită de dezastru, ceea ce îi va afecta viața și cariera, reflectându-se în gândirea sa istoriografică. În mai 1940, naziștii au invadat Franța. În 22 iunie, francezii s-au declarat înfrânți și au semnat un armistițiu cu germanii. Franța ieșise dezonorată din război, iar baza tratatului de la Versailles dispăruse. Consecințele asupra României Mari au fost imediate. Între 18 iunie și 3 iulie 1940, România a pierdut Basarabia, Bucovina de Nord și Herța în urma unui ultimatum sovietic; în 30 august, a pierdut în fața Ungariei o treime din Transilvania; iar în 7 septembrie a trebuit să cedeze Bulgariei Cadrilaterul.

Deși părea că Gheorghe I. Brătianu era mai degrabă favorabil politicii lui Ștefan cel Mare al Moldovei / prudenței lui Kogălniceanu / taberei compromisului, nu putem ignora faptul că în 1940, pe când se dezbătea acceptarea sau respingerea

⁹³ *Ibidem*, p. 44.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 45.

⁹⁵ Idem, *La politique extérieure du Roi Charles I-er de Roumanie*, București, 1940. Acest articol a fost scris pentru un număr din „Bulletin du Comité International des Sciences Historiques”, în *memoriam H.W.V. Temperley (1879–1939)*, care nu a mai apărut din cauza izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 6–7.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 14–15. Termenul „intransigentă” este folosit la p. 14.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 37. Brătianu a evidențiat prudența și patriotismul lui Carol I și în 1941. A se vedea idem, *Zece Mai 1941*, p. 133 și urm.

arbitrajului lui Hitler de la Viena, care a consfințit dezmembrarea teritorială a României, el a ales linia lui Mihai, cea a sfidării și intransigenței. La întâlnirea Consiliului de Coroană din 29/30 august 1940, el a susținut respingerea Dictatului de la Viena, chiar dacă aceasta ar fi condus la o înfrângere sigură, care ar fi fost preferabilă acceptării unui asemenea ultimatum: „Știu că țara este în mare dificultate și în cel mai tragic moment al istoriei noastre. Cunosce alternativa ... și nu e greu de prevăzut că dacă alegem calea rezistenței, vom suferi o înfrângere zdrobitoare. Am susținut o anumită politică diferită de cea urmată în ultimii ani. Am luptat pentru că am crezut că prin această politică vom păstra hotarele țării noastre. Romalo, ministrul nostru de la Berlin, a spus că, la Viena, am fost amenințați cu provocarea nemulțumirii Reichului, de care mă tem că avem parte astăzi. Cred că singura cale de a păstra drepturile noastre pe viitor este de a avea curajul să spunem Reichului ceea ce considerăm că se impune din demnitate și din datorie. Cred, totodată, că este în interesul țării ca acest punct de vedere al nostru să fie cunoscut, nu pentru prezent, ci pentru a înscris drepturile noastre în paginile viitorului.”⁹⁹

Acceptarea Dictatului de la Viena a reprezentat cântecul lebedei pentru controversata domnie a lui Carol al II-lea¹⁰⁰. În data de 4 septembrie, acesta l-a desemnat prim-ministru pe generalul Ion Antonescu, în ziua următoare a abrogat Constituția din 1938, iar în 6 septembrie a predat prerogativele regale fiului său, Mihai (evitând înadins folosirea cuvântului „abdicare”). În 9 septembrie, Consiliul de Coroană a fost desființat, iar în 14 septembrie România a fost proclamată de către Antonescu „stat național-legionar”, membrii Gărzii de Fier fiind numiți în cabinet și ministere.

Evenimentele dramatice din 1940 l-au făcut pe Gheorghe I. Brătianu să ia poziție împotriva lui Mihai într-un comunicat radiofonic din data de 1 noiembrie 1940, la serbarea intrării lui Mihai Viteazul în Alba Iulia, din noiembrie 1599¹⁰¹. El a susținut că Mihai realizase într-adevăr multe și că, „dacă nu pusese bazele unei conștiințe naționale, crease măcar instinctul unității”¹⁰². Brătianu credea că poporul român aștepta la 1940 un alt Mihai, simbolic, care să revendice moștenirea lui

⁹⁹ Sumarele întâlnirii Consiliului de Coroană din 29/30 august 1940, publicate în Ion Mamina, *Consiliul de Coroană*, București, 1997, p. 268–269. În ciuda apelului și opoziției ferme a lui Brătianu, Consiliul a recomandat acceptarea hotărârilor de la Viena, cu 19 voturi pentru și 10 împotriva (și o abținere), deși rezultatul nu a fost făcut public în comunicat, care părea să sugereze susținerea unanimă. În prelegerile universitare ulterioare privitoare la *Chestiunea Mării Negre*, el a elogiat eroismul Finlandei și al Greciei, care se opuseseră brutalității sovietice și naziste, în ciuda lipsei aproape complete de speranță; *Confluențe istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 319. Brătianu, care nu a luat parte la celelalte întâlniri ale Consiliului de Coroană, a fost un participant extraordinar la întâlnirea din 29/30 august, dat fiind că, spre deosebire de aproape toți ceilalți, nu era un fost membru al cabinetului ministerial.

¹⁰⁰ Gheorghe I. Brătianu a fost chemat la palat de către Carol al II-lea, care l-a întrebat: „Ce ar trebui să fac?” Brătianu i-a răspuns: „Să abdic.” „Dar oare ce am făcut? Nu sunt vinovat de nimic, circumstanțele îmi sunt potrivnice”, a răspuns Carol. „Privește harta României atunci când ai urcat pe tron și uită-te la harta de azi. Te auto-declari conducătorul Partidului Națiunii, conducător suprem și sursă a responsabilității. Tu porți răspunderea, tu trebuie să abdic.” *Apud* Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 324.

¹⁰¹ Gheorghe I. Brătianu, *Intrarea lui Mihai Viteazul în Alba-Iulia*, în idem, *Cuvinte către români*, 1942, p. 85–94.

¹⁰² *Ibidem*, p. 87–88.

Mihai Viteazul, care „va fi o zi a dreptății pentru poporul român pe toată întinderea hotarelor sale, asupra cărora, pentru întâia dată, Mihai Viteazul și-a ridicat sabia”¹⁰³.

Alte două studii din cadrul aceluiași volum se află în legătură cu aceste teme: unul privitor la *Destinul României*¹⁰⁴, iar celălalt la importanța geopoliticii¹⁰⁵. În cel dintâi, considera că „destinul” are două fețe: una este cea a resemnării, prudenței și realismului atunci când sorții sunt nefavorabili; cealaltă este cea a idealismului și riscului, adecvată situațiilor critice și inspirată de constantele istorice, precum conștiința și misiunea națională. În 1941, Gheorghe I. Brătianu susținea că destinul României stătea în exemplul lui Mihai, nu al lui Ștefan¹⁰⁶.

Geografia era, de asemenea, inclusă în perspectiva de ansamblu, ca factor determinant și permanent al istoriei și, prin aceasta, al destinului¹⁰⁷. Aceasta a coincis cu creșterea (cel mai probabil nefericită) interesului său față de „noua știință” a geopoliticii, manifestată prin implicarea sa în editarea revistei „Geopolitică și geoistorie”. Una dintre principalele caracteristici ale geopoliticii era reprezentată de „noțiunea de dinamism”. Ideea unei Româniî întinse de la Tisa până la Nistru – pe scurt, România Mare – este o idee geopolitică. În viziunea lui Brătianu, dacă românii ar fi înțeles importanța geopoliticii la timp, ar fi putut evita „calvarul din durerosul an 1940 ...”. Nu era prea târziu. „Se spune că o națiune este, înainte de toate, o conștiință morală. Unul dintre factorii care pot dezvolta și pot contribui la triumful acesteia este geopolitica.”¹⁰⁸

Dacă rezumăm scrierile lui Brătianu din anul 1940 privitoare la tema noastră în formă tabelară, este interesant de observat restrângerea dihotomiilor și înmulțirea echivalențelor. Astfel, recapitulând dezbaterile:

Ștefan cel Mare	Mihai Viteazul – cea mai importantă figură a istoriei vechi a românilor
Pesimism	Optimism
	Ion I.C. Brătianu avea dreptate, nu demagogii și poeții

¹⁰³ *Ibidem*, p. 94.

¹⁰⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Destinul românesc*, p. 109–130, prelegere ținută la data de 31 martie 1941, cu câteva săptămâni înainte ca România să se alăture invaziei naziste asupra Uniunii Sovietice, la 22 iunie.

¹⁰⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Geopolitica, factor educativ și național*, în idem, *Cuvinte către români*, 1942, p. 97–105, publicat întâi în revista „Geopolitică și geoistorie”, 1, 1941, p. 13–17. În interviul acordat în 1936 pentru ziarul „Universul”, Brătianu considera situația geopolitică disperată drept cea mai importantă problemă a României Mari. Idem, *Împotriva primejdiei comuniste*, p. 260. Cele trei volume ale revistei „Geopolitică și geoistorie” reprezintă un subiect demn de cercetare și analiză.

¹⁰⁶ Idem, *Destinul românesc*, p. 109–115, 124.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 1942, p. 114.

¹⁰⁸ Gheorghe I. Brătianu, *Geopolitica, factor educativ și național*, p. 97, 102–105. Vezi și Petre Otu, *Geopolitica în viziunea lui Gheorghe I. Brătianu*, în Petre Otu, Aurel Pentelescu, *op. cit.*, p. 99–119. În prelegerea intitulată *Zece Mai 1941*, ținută cu puțin timp înaintea intrării României în război împotriva URSS, Brătianu concluziona: „Dreptatea nu va fi pierdută, iar curajul va triumfa” (*ibidem*, p. 140). Pentru o altă viziune asupra geopoliticii, a se vedea studiul acestuia intitulat *Moldova*, p. 161 și urm.

	Mihai Viteazul a avut fapte meritorii și instinctele corecte
	Gheorghe I. Brătianu și Consiliul de Coroană din 1940: Lupta este preferabilă dezonoarei. Păstrarea opțiunilor viitoare.
Destinul are două fețe: prudența și realismul	Forțarea limitelor/îndrăzneală/idealism
Geopolitica: o constrângere	Geopolitica: o oportunitate

Urmărind ideile lui Gheorghe I. Brătianu despre realism și idealism, despre conducere și putere, observăm că acestea devin mai complexe odată cu eșecul total, în 1940, al României Mari interbelice, semidemocratice și cvasiliberale, și cu prefacerile care au urmat. Una dintre schimbările majore a fost reprezentată de transferul său de la Iași la Universitatea din București, în toamna anului 1940, pentru a prelua Catedra de istorie universală deținută anterior de Nicolae Iorga, care fusese asasinat, în noiembrie 1940, de către un pluton de execuție legionar. De asemenea, Brătianu i-a succedat și ca director al Institutului de Istorie Universală „Nicolae Iorga”, în 1 martie 1941, iar în 1942 a fost ales în locul acestuia ca membru al Academiei Române¹⁰⁹. Oarecum surprinzător – dat fiind că aceștia se aflaseră de regulă în contradicție, din punct de vedere politic și istoriografic, pe parcursul deceniului anterior¹¹⁰ –, el a devenit continuatorul tradiției istorice militante a lui Iorga și artizanul posterității acestuia¹¹¹. În toamna anului 1940, mesajul prelegerii sale inaugurale de la Universitatea din București arăta că misiunea sa la această nouă catedră nu era doar una profesională, ci și de a coborî din turnul de fildeș pentru a promova conștiința națională, mergând pe urmele istoricilor care îl precedaseră¹¹².

¹⁰⁹ Este interesant faptul că fusese propus de către Iorga pentru a fi ales membru al Academiei în 1935, dar a pierdut în fața inamicului său din politica externă, Titulescu.

¹¹⁰ A se vedea P. Michelson, *Inter-War Romanian Historiography in Transition*, p. 227–239; *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 276 și urm. Brătianu a avut grijă (spre deosebire de Giurescu) să nu conteste vreodată opera istorică a lui Iorga. Pe de altă parte, accentul pus de ambii cercetători asupra „istoriei trăite” le-a apropiat operele, așa cum reiese din scrierile lui Brătianu despre Iorga după 1940. Hotărârea lui Brătianu de a evita separarea de „realitate” din cauza constrângerilor artificiale ale bibliotecilor și arhivelor este ilustrată de comentariul său despre Marc Bloch, care „nu și-a îngăduit niciodată să fie prizonierul referințelor și notelor”. A se vedea Valeriu Râpeanu, *Cultură și istorie*, vol. II, p. 174–176. Râpeanu subliniază, de asemenea, că, în timp ce pentru istoriografia post-romantică tradiția și adevărul nu au nimic în comun, pentru Brătianu (și Iorga) tradiția + istoria + interpretarea sunt elementele constitutive ale adevărului (*ibidem*, p. 203 și urm.).

¹¹¹ Acest argument este prezentat de Valeriu Râpeanu, în *Cultură și istorie*, vol. II, p. 166 și urm.; *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 321 și urm. Pentru activitatea lui Brătianu la Institutul „Nicolae Iorga”, a se vedea mărturia mișcătoare a Corneliu Bodea, care a fost bibliotecar la Departamentul de Istorie Universală (1937–1942), iar apoi asistentă lui Brătianu în perioada 1942–1949: eadem, *Gheorghe Brătianu – profesor universitar și director al Institutului de Istorie Universală*, în „Revista istorică”, s.n., XIV, 2003, nr. 5–6, p. 5–11. Vezi, de asemenea, excelențele studii ale cercetătorilor Ana Maria Ciobanu, Elena Loredana Mirea, Petre Ș. Năsturel, Andrei Pippidi, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Raluca Tomi și Radu Tudorancea, în *Institutul de Istorie Nicolae Iorga 1937–1948*, București, 2009, mai ales p. 105 și urm.

¹¹² Gheorghe I. Brătianu, *Ideea națională la unguri și la români*, în idem, *Cuvinte către români*, 1942, p. 13–38.

În această prelegere, susținută la puțină vreme după dezmembrarea României Mari, abdicarea lui Carol al II-lea, proclamarea dictaturii Statului Național-Legionar și la doar o zi după groaznicul cutremur din noaptea de 9–10 noiembrie, el a anunțat că studiile lor vor avea drept principală direcție „conștiința poporului nostru”, concentrându-se pe „problema originilor și a dezvoltării ideii naționale și a ideii naționalităților”¹¹³.

Această prelegere a fost urmată de cursul universitar susținut de Brătianu la data de 2 decembrie 1940, la puțină vreme după asasinarea lui Iorga, în noaptea de 27–28 noiembrie. În cadrul lui, Brătianu a arătat că deși „în politică nu am fost niciodată de acord cu el [Iorga, n.n.], iar în cercetare i-am pus sub semnul întrebării adeseori părerile, sunt bucuros să recunosc că am fost unul dintre puținii cu care astfel de discuții au fost întotdeauna posibile. Nu trebuie însă trecut cu vederea că nu a aparținut generației din care eu am făcut parte ..., generație care nu a fost apropiată de Nicolae Iorga fie din cauza drumului pe care l-a urmat, fie datorită sugestiilor și îndrumărilor pe care le-a transmis tuturor prin cercetările sale.” De asemenea, aprecia Brătianu, nici rolul lui Iorga în dezvoltarea idealurilor naționale înainte de unificare nu putea fi vreodată minimalizat¹¹⁴.

În anul următor, prelegerea inaugurală a lui Gheorghe I. Brătianu, intitulată *Nicolae Iorga. Apărător al drepturilor românești*, consfințea public noua sa misiune personală¹¹⁵. Astfel, începând cu anul 1940 – potrivit afirmației lui Victor Spinei –, purtarea torței lui Iorga a devenit pentru Brătianu o preocupare „aproape obsesivă”¹¹⁶.

Implicarea lui Gheorghe I. Brătianu în fundamentarea posterității lui Nicolae Iorga a contribuit la producerea unei schimbări majore în opera sa din perioada războiului, când istoricul se concentrează asupra a trei teme care vor deveni stereotipuri pentru istoriografia română în ansamblul ei: originile, continuitatea și unitatea, deși – evident – realismul și idealismul au rămas preocupări constante¹¹⁷. Odată cu

¹¹³ *Ibidem*, p. 18. Principala sursă de inspirație a acesteia era lucrarea publicată cu 25 de ani înainte de către Nicolae Iorga, *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor. Lecții făcute la Universitatea din București*, București, 1915, care a stat și la originea prelegerilor ținute de Brătianu la Școala Superioară de Război din București, în 1941, publicate ulterior sub titlul *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942. Acestea au fost urmate de importanta sa lucrare, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, prezentată mai jos.

¹¹⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Originea și dezvoltarea ideii naționale*, cursuri în anii 1940–1941, citate de Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 7–8. Date fiind circumstanțele (asasinarea lui Iorga și a altora, cu plutoanele de execuție legionare la pândă), referințele făcute de Brătianu la adresa lui Iorga erau întrucâtva riscante.

¹¹⁵ Acest discurs a fost publicat sub titlul Gheorghe I. Brătianu, *Nicolae Iorga. Apărător al drepturilor românești*, București, 1943, iar apoi retipărit în idem, *Nicolae Iorga (trei cuvântări)*, p. 23–37, unde era succedat de discursul său de recepție la Academie, intitulat *Nicolae Iorga. Istoric al românilor*, p. 39–77, o prelegere care rezumă rolul lui Iorga în istoriografia română.

¹¹⁶ *Confluente istoriografice*, ed. Victor Spinei, p. 328–329. Pe lângă prelegerile universitare, Brătianu s-a ocupat într-o bună măsură și de publicarea postumă a mai multor opere ale lui Iorga.

¹¹⁷ Pentru o dezbatere privitoare la temele unității și continuității în istoria română, a se vedea studiile mele: *Unity and Continuity in Romanian History*, în „Canadian Review of Studies in Nationalism”, 8, 1981, *Bibliography*, p. 29–69; *Themes in Modern and Contemporary Romanian Historiography*, în *East European History*, ed. S.J. Kirschbaum, Columbus, 1988, p. 27–40. Vezi și Nicolae Stoicescu,

formularea explicită a ideilor de destin și geopolitică și cu preluarea rolului lui Iorga de istoric-militant, apărător al unei Români aflate sub asediu, se încheia perioada de tranziție din gândirea lui Gheorghe I. Brătianu. Destinul avea două fețe: una idealistă, cealaltă prudentă. Și se accentuau din ce în ce mai mult chestiunile originilor, continuității și unității¹¹⁸.

Cu toate acestea, concepțiile lui Brătianu despre realism și idealism au prins contur mai puternic în situația disperată a României. În mai 1942 – după ce România se alăturase în 1941 invaziei naziste asupra Uniunii Sovietice –, Brătianu a publicat un scurt studiu privitor la *Sensul istoriei naționale*¹¹⁹. Din acesta reiese clar că era destul de deranjat de insinuările permanente că românii ar fi „un neam fără istorie”, al căror trecut apropiat era doar o înșiruire de „accidente fericite” și „noroc”, idei pe care le abordase și mai înainte, în cadrul disputelor cu Ferdinand Lot. Reacțiile sale generale la asemenea chestiuni nu constituie obiectul studiului de față. Este suficient să spunem că, pentru Brătianu, acestea se reduceau la origini și continuitatea în ciuda succesiunii de invazii asupra teritoriului românesc („coroana munților”), situat la fruntariile Occidentului creștin, „în centrul furtunilor, în calea răutăților”¹²⁰. Acestea erau răspunzătoare de divizarea politică a teritoriilor românești și de apariția unor conducători precum Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, care s-au dedicat misiunii apărării creștinătății, negociindu-și totodată supraviețuirea prin compromisuri necesare și intransigență în condiții deosebit de grele.

În ceea ce privește manifestarea târzie a unității românești, cum este aceasta diferită, se întreba el, de Germania și Italia secolului al XIX-lea¹²¹? În cele din urmă, toate aceste chestiuni au fost integrate în raționamentele lui Gheorghe Brătianu: „Tripla înțelegere a conștiinței, misiunii și unității – întărită de statornicul sentiment al demnității celor care nu datorează nimic nimănui pe durata unor secole de luptă –, înțelesul istoriei noastre este de găsit nu în dorința de cuceriri sau în setea de câștig, ci în credința de nezdruccinat a împlinirii Scripturilor, în victoria dreptății nepieritoare”¹²².

Brătianu a reluat aceste teme într-o prelegere din iunie 1943, intitulată *Problema trecutului românesc* și susținută la Timișoara¹²³. Titlul sintetiza preocuparea lui Brătianu de a lega investigarea trecutului României de destinul său prezent, din ce în ce mai tragic. El amintea că se împlinea un secol de când Mihail Kogălniceanu își manifesta, profetic, îngrijorarea pentru aceleași chestiuni, în al său *Cuvânt pentru*

Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuității, București, 1980; idem, *Age Old Factors of Romanian Unity*, București, 1986.

¹¹⁸ Așa cum am menționat mai sus, această analiză nu include mai multe lucrări importante ale lui Gheorghe I. Brătianu, care nu se ocupă în mod direct de diplomație, realism și idealism, mai ales dintre ultimele sale scrieri și în special cele postume.

¹¹⁹ Gheorghe I. Brătianu, *Sensul istoriei naționale*, în „Revista Fundațiilor Regale”, 9, 1942, nr. 5, p. 301–306.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 303–304.

¹²¹ *Ibidem*, p. 304–305, o altă reiterare a analogiilor cu italianul Cavour și germanul Bismarck.

¹²² *Ibidem*, p. 306.

¹²³ Publicată într-o lucrare cu același nume; vezi, mai sus, nota 24.

*deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană*¹²⁴. Brătianu opera o nouă revenire la personalitățile lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, considerând de această dată rolurile lor din perspectiva misiunii istorice și a celei de apărători ai Europei. Și deși susținea încă o dată că ar fi fost o îndrăzneală să se vorbească de conștiință națională sub Mihai, aprecia că acesta a fost animat de misiunea istorică și intransigența sa, iar manifestările acestora au devenit constante în mitologia națională românească¹²⁵. În concluzie, aprecia că istoria României din secolele al XIX-lea și al XX-lea dovedea o lăudabilă intransigență, elogiind personalități din această perioadă, contemporane cu Bismarck și Cavour, mai exact Dimitrie Brătianu, principele Cuza, Vasile Alecsandri și principele Carol I. Paradoxal, nu îl menționa pe bunicul său, însă își cita tatăl, pe Ion I.C. Brătianu, legat de faptul că în toate acestea „istoria se repetă”, odată ce românii și-au îndeplinit „scopul lor, misiunea lor în istoria civilizației”¹²⁶. Evident, o asemenea misiune avea drept imperativ intransigența.

În anul 1943, analiza continuă a problemelor crescânde ale trecutului românesc întreprinsă de către Gheorghe I. Brătianu și-a aflat ilustrarea în cartea sa, *Origines et formation de l'unité roumaine*¹²⁷; eseul lui Brătianu din anul 1942, privitor la *Sensul istoriei naționale*, discutat mai sus, era în fapt un rezumat al acestei sinteze, în sine un produs al primei sale serii de prelegeri de la Școala Superioară de Război din București, de la începutul anului 1942¹²⁸. În această lucrare concluzivă, cristalizată în tumultul celui de-al Doilea Război Mondial, Brătianu își menținea convingerea că „obiectivul politic al lui Mihai Viteazul nu a fost unitatea națională”, dându-i dreptate tatălui său (discuția purtată cu acesta în 1916 e menționată la p. 155), potrivit căruia destinul hotărâse ca Mihai – și nu Ștefan – să fie adevăratul reprezentant al moștenirii românilor: „simplul fapt de a fi unit aceste trei provincii sub o singură cârmuire de limbă română și de același neam românesc a lăsat o

¹²⁴ Fapt amintit în prelegerea inaugurală a lui Brătianu de la Universitatea din București, în noiembrie 1943, publicată alături de o reeditare a textului lui Kogălniceanu din anul 1843, sub titlul Gheorghe I. Brătianu, *M. Kogălniceanu (cu o retipărire, la o sută de ani, a Cuvântului pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană, rostit în 24 noiembrie 1843)*, București, 1944. Se poate observa că Brătianu era deja puternic și vizibil influențat de vederile istoriografice ale ilustrului său predecesor moldav, Kogălniceanu. Vezi, de asemenea, Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 16, 402 și urm., care fac referire la chestiunea „istoricului militant”.

¹²⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Problema trecutului românesc*, p. 18–19, 23–24.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 26–31.

¹²⁷ Vezi nota 113. Lucrarea a fost tradusă în limba germană, cu titlul *Rumänische Einheit*, București, 1944, iar cincizeci de ani mai târziu, în română, fiind intitulată *Originile și formarea unității românești*, trad. Maria Pavel, ed. Ion Toderașcu, Iași, 1996. Ampla introducere a lui Toderașcu, *Gheorghe I. Brătianu. Unitatea românească – discurs istoric*, p. IX–XXXIX, reflectă considerațiile acestuia asupra chestiunii. Trebuie menționat că deși această lucrare a fost publicată în anul 1943, prefața lui Brătianu este datată 15 noiembrie 1942.

¹²⁸ Publicate sub titlul *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război* (vezi nota 113); ediția a II-a, tradusă de Mircea Agapie, a fost editată de Aurel Pentelescu și Petre Otu și publicată la București, 1995. Cu privire la activitatea sa la Școala Superioară de Război, a se vedea Aurel Pentelescu, *Profesor la Școala Superioară de Război din București*, în Petre Otu, Aurel Pentelescu, *op. cit.*, p. 120–144.

urmă nepieritoare în mintea generațiilor care au urmat”, deoarece „el a dat o formă reală aspirațiilor noastre”¹²⁹.

Introducerea sa la această lucrare arată că problemele respective îi solicitaseră o îndelungată reflecție, începută odată cu citirea lucrării lui Iorga, *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor*, în 1915¹³⁰. În 1922, se căsătorise cu Elena Sturdza, care fusese educată mai mult în străinătate, și se angajase să întocmească o prezentare a trecutului românesc pentru ea¹³¹. Aceasta a stat la baza textului desăvârșit în noiembrie 1942 și publicat în 1943¹³².

Această carte nu constituie în mod cert o istorie generală a României, dar se concentrează îndeaproape asupra temelor unității politice și a misiunii istorice a poporului român¹³³. Așadar, ea abordează doar conjunctural tema Ștefan/Mihai, însă viziunea sa din anul 1943 este revelatoare. Referindu-se la Mihai, Brătianu arăta că „simplul fapt de a fi unit aceste trei provincii sub o singură cârmuire de

¹²⁹ Gheorghe I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, p. 149, 154–155. Gheorghe I. Florescu a emis considerația pertinentă că această lucrare reprezintă testamentul istoric al lui Brătianu. Gheorghe I. Florescu, *Gheorghe I. Brătianu, Originile și formarea unității românești: A Review*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, 36, 1999, p. 203.

¹³⁰ Gheorghe I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, p. 9. A se vedea Nicolae Iorga, *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor*. De asemenea, Brătianu cita două lucrări ale istoricului clujean Ioan Lupaș care îl influențaseră în această privință, anume *Epocile principale în istoria românilor*, Cluj, 1928, și *Istoria unirii românilor*, București, 1937. Cele șase prelegeri ale lui Iorga conduseseră la un studiu amplu al subiectului. Naționalismul românesc se manifestase abia în secolul al XIX-lea din motive complexe (p. 22 și urm.). Dezvoltarea României nu era diferită, sub mai multe aspecte, de cea a teritoriilor germane, unde unitatea politică nu devenise un deziderat decât cu o sută de ani mai înainte, dat fiind că „principiul naționalităților este unul nou” (p. 20–21). El făcea constatarea mai mult decât ironică potrivit căreia apariția ideii unității politice românești se datora în bună măsură atât intrigilor rusești din Principate, cât și influenței ardeleni și a ardelenilor în Moldova și Muntenia secolului al XIX-lea (p. 26 și urm.). Doar după anul 1830 influențele „formale” au cedat locul unei mișcări noi, născute din „fondul” culturii române. „Dacia literară” a lui Kogălniceanu era simptomatică (p. 46–54). Pe de altă parte, Mihai Viteazul era perceput ca „un moment extraordinar” al istoriei românilor, însă totodată prematur, fără a stabili vreun precedent. În definitiv, acesta acționase din „instinct”, nu pe baza conceptelor naționale: „de la instinct la conștiință exista o distanță considerabilă” (p. 15–19). Ideile lui Iorga prezentate aici vin în contradicție cu abordarea mitologizantă a acestor chestiuni, întâlnită adesea în istoriografia română.

¹³¹ Soția lui Brătianu pare să fi nutrit ambiții politice mult mai ample decât soțul ei. A se vedea Petre Otu, *Pentru salvarea integrității României*, p. 27; Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 280 și urm. Cu toate acestea, Ovidiu Buruiană, *op. cit.*, p. 518 și urm., consideră că e nevoie de prudență în acest aspect, dat fiind că sursele nu sunt complet obiective.

¹³² Scurta prezentare a fost publicată în limba germană (*Geschichtliche Herkunft und Entwicklung des rumänischen Volkes*, în „Volkermagazin”, 4, 1929, fiind tradusă în franceză în „Indépendance roumaine”, 20–21 iunie 1929, și în engleză în „Chicago Tribune”, suplimentul în limba română, decembrie 1931, p. 7–8. 17. Pe lângă replicile adresate lui Ferdinand Lot, discutate mai sus, el a publicat și o serie de pamflete, cu titluri precum *La question roumaine en 1940*, București, 1940, și *La Moldavie et ses frontières historiques*, București, 1940, însoțite de regulă de traduceri în limbile germane și italiană. Acestea au fost urmate de *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943, finalizată în august 1943, cu o ediție postumă în limba română apărută sub titlul *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*, ed. Florin Rotaru, trad. Ecaterina Holban, București, 1995.

¹³³ Idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, p. 13.

limbă română și de același neam românesc a lăsat o urmă nepieritoare în mintea generațiilor care au urmat¹³⁴. Într-adevăr, lucrările unor patrioți-cărturari, începând cu Bălcescu, au contribuit la formarea unei mitologii a acestuia – fapt discutat în capitolul *Misiunea istorică a țărilor române ca o condiție a unității lor*¹³⁵ –, însă „destinul” a fost cel care l-a făcut pe Mihai, și nu pe Ștefan, „adevăratul reprezentant al acestei tradiții”¹³⁶. Deși „obiectivul politic al lui Mihai Viteazul nu a fost unitatea națională ..., istoria domniei sale și a faptelor sale demonstrează un atașament față de o misiune istorică, cea a apărării creștinătății.”¹³⁷

Misiunea cruciată, împărtășită anterior și de către Ștefan cel Mare¹³⁸, a contribuit mai întâi la dezvoltarea unității spirituale în decursul secolului al XVIII-lea (capitolul al V-lea), iar mai apoi la nașterea unității românești în decursul secolului al XIX-lea (capitolul al VI-lea), trecând prin etapele unificării politice dintre anii 1859 și 1919 (capitolele VII–VIII) și culminând în anii '40 ai secolului al XX-lea cu reafirmarea misiunii istorice a românilor în războiul împotriva rușilor, prin care România a recuperat nu numai „teritoriile răsăritene care au fost rupte din trupul ei în 1940, dar și sensul misiunii istorice de a apăra hotarele Europei. Trebuie să avem încredere în viitor.”¹³⁹ Această structură a evenimentelor a corespuns în general, cel puțin până la Primul Război Mondial, scenariului prezentat de Iorga în 1915.

În perioada 1942–1943, Brătianu s-a dovedit mai puțin încrâncenat cu privire la misiunea istorică a României, deși „după 1940 a venit 1941”¹⁴⁰. Țările mici sunt de regulă obiectul agresiunii vecinilor lor mai mari: „Înțelegerile dintre marile puteri nu sunt niciodată favorabile țărilor mici.”¹⁴¹ Timpul are ultimul cuvânt. Moldova a fost nevoită să facă în continuare sacrificii, la fel precum „Meșterul Manole nu și-a putut construi mănăstirea fără a sacrifica ființa iubită ... Moldova a fost acel sacrificiu al meșterului care a construit unitatea noastră națională.”¹⁴²

În lucrarea lui Gheorghe I. Brătianu privitoare la origini și unitate, putem vedea clar cum se prezintă „noul realism”, ca un amestec de intransigență și prudență, de tactici pe termen scurt și răbdare pe termen lung, călăuzite de misiunea istorică.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 154.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 127–159.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 149.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 158.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 140–142.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 337. Pentru mai multe privitor la această misiune, a se vedea idem, *Moldova*, p. 174 și urm., potrivit căruia principatul medieval al Moldovei și-a asumat încă de la fondarea din anul 1359 misiunea de a apăra Europa Apuseană și Centrală în fața turcilor, o sarcină formulată clar de către Ștefan cel Mare atunci când acesta a făcut apel la sprijinul Occidentului pentru apărarea creștinătății, din postura de marcă de graniță prin excelență a Europei creștine. Acest apel s-a dovedit a fi tardiv și Moldova a suferit mai multe invazii turcești și cedări teritoriale. Cu toate acestea, principatele Moldovei și Munteniei au reușit să-și mențină existența autonomă, spre deosebire de Serbia și Bulgaria.

¹⁴⁰ Idem, *Moldova*, p. 184.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 184.

¹⁴² *Ibidem*, p. 192.

Priviți din perspective pe termen lung, atât Ștefan cel Mare, cât și Mihai Viteazul au avut dreptate. Ștefan și Mihai au devenit simboluri ale continuității și unității, parabole ale „chestiunii trecutului românesc” și nu doar alegorii ale politicii externe văzute din perspectiva dihotomiei realism/idealism. În preajma anului 1940, era necesar să se treacă de la strategie la fapte, mai ales deoarece România Mare se dezintegra sub presiunea naziștilor, rușilor și vecinilor săi revizionisti. Însă mai presus de orice circumstanțe – fie ele cele ale anului 1940, 1941 sau 1944 –, România avea o misiune.

Ștefan cel Mare	Mihai Viteazul
Prudența: în calea tuturor primejdiilor	
Apărător al creștinătății	Apărător al creștinătății
Credința în misiunea istorică a României	Credința în misiunea istorică a României
Misiunea cruciată: Ștefan cel Mare	Mihai Viteazul a revitalizat această misiune prin intransigență. Alții: Dumitru Brătianu, Principele Cuza, Vasile Alecsandri, Principele Carol
Destinul: Originea și formarea unității, întâi culturale, apoi politice	Mihai Viteazul – adevărat reprezentant al istoriei românești
Păstrarea autonomiei	Păstrarea autonomiei
Oricât de rele ar părea condițiile, viitorul va fi mai bun.	Oricât de rele ar părea condițiile, viitorul va fi mai bun.
Sacrificiul Moldovei: Meșterul Manole	

IV. EPILOG

Să revenim la anul 1916 și la *File rupte din cartea războiului*. Gheorghe I. Brătianu încheia capitolul al III-lea cu întrebarea: care a fost, în fapt, soarta Serbiei? Capitolul al IV-lea, datat 12/25 septembrie 1916, aborda această chestiune pe două planuri. Începea cu mărturia unui veteran al dezastruoasei bătălii de la Turtucaia, 1–6 septembrie, care umpluse spitalele din Iași (unde se afla la acel moment Gheorghe I. Brătianu) și zguduise moralul românilor. Scenele descrise erau unele pe care Brătianu nu le va uita prea ușor. El observase din impresiile veteranilor răniți că toți „aveau aceeași părere: au fost copleșiți de superioritatea artileriei și mitralierelor germane și bulgare”¹⁴³. Confruntat cu un soldat rănit care înnebunise și vorbea neîncetat despre lipsa de pregătiri și eșecurile armatei române, Brătianu îl întrebase pe doctor dacă omul era într-adevăr nebun. „Desigur”, răspunsese acesta, „trebuie să fii nebun ca să poți spune astăzi asemenea adevăruri”¹⁴⁴. Soarta neîndoielnică a Serbiei a fost aceea de a fi cuprinsă de război fără a fi pregătită pentru acesta.

¹⁴³ Idem, *File rupte din cartea războiului*, p. 26.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 25–27.

Ulterior, la prefectura de poliție din Iași, Brătianu a fost martorul arestării unui anume Ștrul Bercovici sub acuzația de trădare, pentru că ar fi spus că: „O să avem soarta Serbiei”. Prefectul Poliției i-a comunicat lui Bercovici că a fost acuzat de „cuvinte de descurajare și pesimism! (Cuvântul «defetism» n-a ajuns încă pe frontul de Răsărit). Dumneata, în loc să împărtășești entuziasmul și elanul înălțător al concetățenilor pentru lupta hotărâtoare ..., insinuezi, prin comentarii perfide, că vom avea soarta Serbiei? Dumneata ești insensibil la acest spectacol grandios al națiunii, care se ridică pentru a-și revendica drepturile ei.”¹⁴⁵

Nefericitul Ștrul (care era în primul rând vinovat de a fi evreu) s-a putut considera norocos că a scăpat cu viață, susținând cu emfază că era cu siguranță mai patriot ca oricine. Cu toate acestea, pentru Gheorghe I. Brătianu destinul Serbiei (și al României în Primul Război Mondial) rămânea ambiguu: „Soarta Serbiei! Amenințare de dezastru sau, cum a spus acela care poartă răspunderea, sacrificiul care deschide drumul biruinței?”¹⁴⁶

În mod cert experiența din război l-a marcat pe tânărul Brătianu. De exemplu, pe când compania sa se retrăgea pe o nouă poziție în timpul bătăliei de la Oituz, un sat întreg de copii, fete, femei și bătrâni a apărut din senin și i-a ajutat să care proiectilele pentru tunuri, deși se aflau sub foc ucigător. Pe măsură ce retragerea continua, Brătianu era mișcat de contrastul dintre cadavre, tranșee, sânge, mitraliere și celelalte distrugerii ale războiului și frumusețea peisajului moldav care se desfășura înaintea sa¹⁴⁷. Pe când unitatea sa mărșăluia ulterior prin satul părăsit Herăstrău, scena i-a provocat un moment de inspirație poetică: „Au rămas casele goale, unele numai cu pereții ciuruiți, peste care s-a prăbușit acoperișul. Peste ele a suflat prăpădul obuzelor, în luptele mari de astă iarnă (...). Viața a pierit: a rămas doar scheletul satului, casele sale văruite, albe ca oasele morților.”¹⁴⁸

Pe măsură ce bătălia de la Oituz continua, în decursul anului 1917, Brătianu, în vârstă de nouăsprezece ani, experimenta extazul victoriei și agonia înfrângerii, întrebându-se: „Vom mai trăi să vedem bolta albastră și tihna zilelor calde de vară?” Pe măsură ce compania sa continua să se retragă, el scria: „Iarăși dăm înapoi, ar trebui să mă simt zdrobit, deznădăjduit de încercările noastre zadarnice, de silințele apărării frânte. Și totuși faptul singur de a fi în mișcare, de a umbla, mă umple de o bucurie nebănuită. Simt că în mine sufletul în fierbere s-a călit. Scăpată din înec, viața își cere, brutal, dreptul la sărbătoare. Ieșit o clipă din atingerea apăsătoare a primejdiei, sunt un om nou, dornic de luptă, gata de asalt, pentru care obuze și gloanțe nu mai înseamnă decât umbra unei închipuiri.”¹⁴⁹

Retragerea a fost urmată de o rezistență susținută la dealul Coșna: „Dumnezeu ne-a ascultat; ieri seară Vânătorii de Munte au răzbit la Cireșoaia. Vrajmașul se retrage. Soarele biruinței a răsărit peste noi.” Pe când gorniștii sunau atacul, „uitate

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 27–29.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 30.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 72–75.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 47.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 71–72.

noptile nedormite, oboseala, grijile covârșitoare ale zilelor trecute; urcăm într-o bucurie fără margini, spre înălțimile recucerite (...). Glasul biruitor al goarnei se ridică, așa cum va fi sunat la Grivița, acum patruzeci de ani (...). Este în ceasul acesta ceva care răscumpără zile întregi de înfrângere și deznădejde. Și acum, prin colbul subțire al amintirilor, această clipă de izbândă pătrunde, vie și luminoasă, ca o rază de soare glorioasă și aurie.”¹⁵⁰

Spectrul înfrângerii s-a destămat, iar Brătianu s-a regăsit la vechiul său post de comandă ... „ulciorul cu lapte, rămas întreg așa cum l-am părăsit”. S-a oprit să privească un soldat german mort, posibil mai tânăr decât el. Umblând prin hârtiile acestuia, Brătianu cugeta: „Da, știu, e un dușman, un năvălitor, țara mea e încălcată”, dar „acest om a trăit, a simțit, a gândit, a cântat [avea asupra lui niște partituri de Schubert] (...), iar schija nebună (...) a sfârșit cântecul acestei vieți (...). Uit că este îmbrăcat în hainele vrăjmașului și nu văd decât omul, un frate în suferință și jertfă.”¹⁵¹

Lui Brătianu i-a venit în minte un epitaf pentru germanul mort: „QVI ANTE DIEM PERIIT, SED MILES, SED PRO PATRIA” și s-a întrebat: „Câți vor fi pierit în colțul acesta blestemat, de-ai noștri și de-ai lor? Mulți și-au săpat singuri groapa în adăpostul șanțului, iar adăpostul li s-a făcut mormânt. Sângele devine o obsesiune: calci în el la fiecare pas.”¹⁵² Privind la peisajul presărat cu cadavre, a notat nepotrivirea dintre o observație notată într-o scrisoare găsită în buzunarul mortului („Viața e grea, dulcele s-a făcut otravă. Toate se isprăvesc, numai războiul nu”), care contrasta cu titlurile unui ziar german găsit în apropierea acestuia („Viitorul nostru e sigur, mergem la izbândă desăvârșită, belșugul e cu noi”): „Veșnică și neschimbată poveste. Minciuna oficială a tiparului înăbușe, cu pumn de fier, strigătul de grijă și durere al filelor răzlețe.”¹⁵³ Era, de asemenea, o mărturie a creșterii scepticismului în sufletul tânărului.

Brătianu și-a revenit din aceste reflecții sumbre, aproape șocat, atunci când a realizat că tovarășii săi jefuiau cadavrele de bocanci și uniforme. „Ceea ce mi s-ar fi părut o impietate a fost pentru el [un soldat țaran] dreptul firesc al războiului. Și la urma urmei, de ce nu? Badea Ghiță nu e, ca mine, un nou-venit pe câmpul de luptă: a văzut morții noștri semănați prin văile Ardealului, a văzut drumurile retragerii presărate cu trupuri românești. Ce-i pasă lui de neamțul acesta, un hoit ca toate hoiturile ..., neamț parșiv! Bine i-a făcut. Pământ a vrut, pământ a găsit. Să se învețe minte ... Ce-a căutat în țara noastră? Iar Badea Ghiță, înjurând satisfăcut printre dinți, și-a însușit hainele cele noi (...). Da! Badea Ghiță are dreptate: este învingător și teafăr, celălalt e învins și mort. Să nu ne încurcăm în păienjenişul subțire al simțirilor gingașe de acasă. În lupta vieții, suflarea energiei brutale și simple, a voinței mărginite, dar limpezi va birui întotdeauna.”¹⁵⁴

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 83–85.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 85–87.

¹⁵² *Ibidem*, p. 87.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 87–88.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 88–89.

Din poziția câștigată pe dealul Coșna, Brătianu putea privi în jos pe Valea Troțușului la iubita sa Moldovă („ca un covor bogat ni se întinde la picioare”), de la Târgu Ocna la Onești. Avea acum răgaz pentru alte gânduri sumbre despre război: „Și totuși, prin iadul de foc și fum, râzând de urletele amenințătoare ale ghiulelelor, ele [femeile care au transportat muniție] torc firul ce ne leagă tot mai strâns de țară.” Sătenii care îi ajutaseră să își transporte proiectilele au devenit un simbol pentru el: „icoana vie a Neamului în primejdie”¹⁵⁵ (ne întrebăm dacă această scenă îi amintea de distrugerile zugrăvite anterior, în articolul său din adolescență despre Ștefan Tomșa, discutat mai sus).

Trezirea simultană a simpatiei pentru oameni, indiferent cine și de unde erau aceștia, a consternării în fața manierei în care conflagrația abrutizase omul de rând, precum și împietrirea inimii din cauza războiului, au produs în mod cert un impact puternic asupra lui Gheorghe I. Brătianu, așa cum se întâmplă cu fiecare dintre noi când realizăm întrepătrunderea dintre bine și rău. Timpurile și locurile în care a trăit nu au făcut decât să amplifice această senzație.

În *File rupte din cartea războiului* putem observa germenii viziunii sale asupra lumii, mai ales în dialogul cu tatăl său privind acțiunile lui Ștefan și Mihai din perspectiva realism/idealism, pe care l-am prezentat mai sus. Opera istorică ulterioară a lui Gheorghe I. Brătianu a fost influențată în mod decisiv de experiențele sale de război, așa cum sublinia Alexandru Zub în altă lucrare¹⁵⁶. Faptul că Brătianu era în mod cert un om principial și curajos a fost demonstrat de mai multe ori de-a lungul scurtei sale cariere. Cu toate acestea, abordarea sa în dezbaterile dintre oportunism și intransigență înclina spre a-i exonera pe „marii” conducători, în domeniul politicii, de obligațiile morale obișnuite. Atât Bismarck, cât și Cavour, care sunt menționați în repetate rânduri pentru talentul lor diplomatic, sunt recunoscuți astăzi pentru aplicarea brutală a *realpolitik*-ului, care operează o distincție netă între moralitatea individuală și cea de stat. Potrivit afirmațiilor teoreticianului prusac din secolul al XIX-lea, A.L. von Rochau: „Statul este prin natura sa un politician realist ... Pentru stat, spre deosebire de individ, autoconservarea este legea supremă. Statul trebuie să supraviețuiască cu orice preț; nu poate să meargă la azilul de săraci, nu poate cerși, nu poate să se sinucidă; pe scurt, trebuie să-și ia cele necesare vieții de oriunde ... [Cu toate acestea] în viața statului ... politica reprezintă adesea o alegere între două fapte imorale. În fine, se produc necesități istorice și cazuri politice fortuite ..., cărora criteriul etic al conduitei umane le este practic inaplicabil.”¹⁵⁷

Una dintre lecțiile secolului al XX-lea este cât de mult ne poate îndepărta de normalitate o asemenea gândire.

Lordul Acton susținea cu mult timp în urmă că tocmai cei puternici au nevoie de rezerve morale. În celebra sa prelegere inaugurală de la Cambridge, din anul

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 89–92.

¹⁵⁶ Alexandru Zub, *Memorialistică și istorie, passim*.

¹⁵⁷ A.L. von Rochau, *Grundsätze der Realpolitik*, Stuttgart, 1859.

1895, el spunea: „Vă îndemn să nu abandonați niciodată moralitatea și să nu coborâți standardul corectitudinii, ci să-i judecați pe alții prin prisma sentinței supreme care vă guvernează propriile vieți și să nu permiteți vreunui om sau vreunei fapte să scape pedepsei veșnice pe care istoria are puterea să o aplice greșelilor. Pledoaria pentru iertarea greșelii și micșorarea pedepsei este nesfârșită. La fiecare pas suntem întâmpinați de argumente care încearcă să scuze, să atenueze, să amestece binele cu răul și să-l aducă pe cel drept la nivelul ticălosului ... Un ucigaș nu este un criminal dacă s-a conformat tradițiilor locale, dacă s-a bucurat de acceptul vecinilor, dacă a fost încurajat de sfătuitorii oficiali și îndemnat de autoritatea îndreptățită, dacă a acționat din rațiuni de stat sau din pură iubire pentru religie, sau dacă s-a adăpostit în spatele complicității Legii ... există o teorie care justifică Pronia în funcție de eveniment și care consideră că nimic nu este mai meritoriu decât succesul, și implicit că o cauză rea nu poate izbândi ... orice există este corect și rezonabil ... Dacă, în nelămuririle noastre, se întâmplă adesea să greșim, adesea e mai bine să o facem din prea multă rigurozitate decât din indulgență, deoarece atunci măcar nu facem rău nimănui din lipsă de principii ... Istoria, spune Froude, ne învață că binele și răul sunt distincții reale. Părerile se modifică, moda se schimbă, crezurile se ridică și cad, dar legea morală este scrisă pe tablele veșniciei ... Justiția a fost justiție, mila a fost milă, onoarea a fost onoare, buna credință a fost bună credință, sinceritatea a fost sinceritate de la bun început ... morala nu este schimbătoare ... Principiile adevăratei politici sunt o proiectare a celor morale; și nu admit, nici nu voi admite vreodată altele ... păstrând în minte că, odată ce vom coborî standardele în istorie, nu le vom mai putea menține nici în Biserică, nici în stat.”¹⁵⁸

În cele din urmă, rămâne adevăratul responsabil: problema inerentă a puterii. Așa cum îi scria Acton prietenului său, Mandell Creighton: „Puterea are tendința de a corupe, iar puterea absolută corupe în mod absolut. Marii oameni sunt aproape întotdeauna răi, chiar și atunci când exercită influență și nu autoritate; cu atât mai mult atunci când adaugi tendința sau certitudinea corupției rezultate din autoritate.”¹⁵⁹ Tradiția național-liberală a României avea o viziune defectuoasă asupra puterii și naționalismului. Așa cum am remarcat și în altă parte, elementul naționalist tindea să îl copleșească pe cel liberal, în exact aceeași manieră observată de către lordul Acton și în alte țări (Franța, Italia, Spania)¹⁶⁰. În cele din urmă, liberalismul de factură clasică și naționalismul s-au dovedit a fi incompatibile, așa cum prevăzuse Acton încă din 1862, cu mult înainte ca apariția naționalismului integralist și xenofob să devină o realitate¹⁶¹.

¹⁵⁸ Lord Acton, *The Study of History*, reeditat în *Selected Writings of Lord Acton*, ed. J. Rufus Fears, vol. II, *Essays in the Study and Writing of History*, Indianapolis IN, 1985, p. 546–552.

¹⁵⁹ Idem, *Power*, reeditat în *Selected Writings of Lord Acton*, ed. J. Rufus Fears, vol. III, *Essays in Religion, Politics and Morality*, Indianapolis IN, 1985, p. 519.

¹⁶⁰ Paul E. Michelson, *Romanian Liberalism, 1800–1947. Definition, Periodization, and a Research Agenda*, în „Xenopoliana”, 13, 2005, p. 15; idem, *The Strange Death of Romanian Liberalism*, în *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, ed. Liviu Brătescu, Iași, 2011, p. 143–157.

¹⁶¹ Idem, *Romanian Liberalism, 1800–1947*, p. 5. Studiul lui Acton a fost publicat întâi sub titlul *Nationality*, în 1862.

Într-o lume oportunistă și „realistă”, opțiunea lui Gheorghe I. Brătianu pentru intransigență și idealism a fost clară. Mihai Viteazul a fost un om al faptelor – cu un sfârșit tragic, dar un om al faptelor – și a reprezentat un model natural pentru România în situația dificilă de după anul 1940. Izbucnirea războiului, în anul 1939, a dovedit că politicile diplomatice românești constituiau un șubred castel de cărți: Gheorghe I. Brătianu a recunoscut aceasta în discursul rostit la Consiliul de Coroană din anul 1940. Împotriva tuturor evidențelor, Brătianu a sperat că un alt Mihai Viteazul va veni și îi va salva, dar a înțeles că era posibil ca acest fapt să nu se producă imediat. Totuși, avea încredere că pe termen lung românii se vor ridica din nou din propria cenușă, așa cum prezisese domnitorul moldovean Petru al IV-lea Rareș (1527–1538; 1541–1546), „în cuvinte care au fost lozincă în trecut și vor rămâne la fel astăzi și mâine «vom fi iarăși ce am fost și mai mult decât atât»”¹⁶².

În prelegerea inaugurală ținută la Universitatea din Iași în anul 1923, Gheorghe I. Brătianu notase: „potrivit unei vorbe bătrânești «nu sunt vremurile sub om, ci bietul om sub vremuri».”¹⁶³ Este o afirmație perfect valabilă pentru România interbelică. Ca urmare, Brătianu credea că istoricul este nevoit să fie atât un savant, cât și un militant: „imparțialitatea arbitrilor nu exclude convingerile militanților.”¹⁶⁴ În cele din urmă, el a aderat la deviza pe care le-o propusese studenților săi în 1941: „cea mai potrivită lozincă pentru studiul istoriei este rezumată într-un singur cuvânt: LABOREMUS.”¹⁶⁵ Și într-adevăr a muncit, în ciuda tuturor celor ce i s-au întâmplat între anii 1916 și 1950; răsplata sa, din păcate, a fost gulagul românesc și moartea.

REALISM AND COMPROMISE VS. IDEALISM AND INTRANSIGENCE: GHEORGHE I. BRĂTIANU ON DIPLOMACY AND HISTORY

Abstract

The present paper is a study of the twentieth century Romanian historian Gheorghe I. Brătianu's worldview on realism versus idealism in diplomacy and history, a dichotomy which became an active motif throughout his life and work.

¹⁶² Gheorghe I. Brătianu, *Moldova*, p. 194. Brătianu reamintea aici – consider că în mod conștient – de discursul emoționant și sfidător rostit de Nicolae Iorga la data de 14 decembrie 1916, în cadrul Parlamentului român aflat în exil la Iași, *Rezistență până la capăt!* A se vedea Nicolae Iorga, *Discursuri parlamentare*, vol. I, București, 1939, p. 2, p. 358; Gheorghe I. Brătianu, *Trei chipuri de ctitori*, în idem, *Cuvinte către români*, 1942, p. 152–156, despre Nicolae Iorga. Iorga este considerat aici ca fiind „unul din factorii de seamă care întăresc astăzi conștiința morală a națiunii române” (p. 156).

¹⁶³ Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, București, 1924, p. 27. Pentru o dezbateră, a se vedea Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu's Inaugural Lecture on Medieval Historiography*, p. 61–70.

¹⁶⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Un savant et un soldat: Marc Bloch (1886–1944)*, în „Revue historique du sud-est européen”, 23, 1944, p. 17. Acesta este necrologul publicat de Brătianu în memoria lui Marc Bloch, care fusese executat de către naziști.

¹⁶⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Memorii de studii și lucrări*, p. 6.

The chronological analysis begins with his memoirs of World War I, *File rupte din cartea războiului*, and traces these themes in his writings between 1916 and 1943.

Trying to find the unifying thread of Romanian foreign policy, Brătianu examined the history of Romania through the lens of the opposition between compromise/opportunism and intransigence, two stances that, according to him, constituted constants in Romanian diplomacy, and provided an element of continuity in its foreign policy. Brătianu's lines of thought transitioned from strongly contrasting the two in the beginning, with an inclination towards prudence/realism, to favoring, especially after 1936, a "synthesis" of pragmatism and idealism, blended into what could be called a "new realism." This "new realism" acknowledged that Romania's complex historical and geopolitical situation called for a conciliatory attitude where necessary, but also required intransigence, especially in fundamental issues governing "the future of the nation," despite potential negative short run consequences.

His growing belief that Romania's survival and rise to an independent and sovereign state had required intransigence on critical issues also shaped the historian's stance in life. In the turmoil of WWII, Brătianu, a WWI veteran, spoke against the acceptance of the Vienna Diktat, preferring "the enmity of the Reich to the contempt of the Reich," although fully acknowledging that this would bring certain defeat. On the heels of the dismemberment of Greater Romania, the abdication of Carol II, and the establishment of the National Legionary State dictatorship, Brătianu became the continuer of Nicolae Iorga's militant historian tradition, taking upon himself to promote national consciousness and defend an embattled Romania. His reward, unfortunately, was the Romanian Gulag and death.

Keywords: Gheorghe I. Brătianu; history; diplomacy; Romania; World War I; World War II

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECONOMICE AL ACADEMIEI RPR, 1952–1965: ÎNTRE ANALIZĂ ȘTIINȚIFICĂ ȘI PROPAGANDĂ IDEOLOGICĂ

CRISTIAN VASILE*

În 1948, în contextul politic și ideologic de după instaurarea regimului comunist, cercetările economice au fost asociate științelor sociale¹, domeniu ideologic prin excelență. Ulterior, mai ales în anii 1970, s-a produs includerea lor progresivă în cadrul „științelor sociale și politice”, aspect care a căpătat și o formă instituționalizată, prin apariția Academiei de Științe Sociale și Politice², structură care a preluat institutele umaniste de la vechea Academie (a RSR). La fel ca Institutul de Filosofie, și Institutul de Cercetări Economice (ICE) a apărut relativ târziu în peisajul structurilor de cercetare ale Academiei RPR, fiind necesară o perioadă de tranziție până la inaugurarea sa (1948–1952). Inițial, ICE a fost supervizat ideologic de către Secția Propagandă și Agitație (SPA) a CC al PMR (condusă de Leonte Răutu), care avea în componență un Sector de științe sociale, specializat în controlul ideologic al Academiei RPR și al institutelor sale. Regulamentul acestui sector din 1953 preciza faptul că se ocupă cu controlul executării hotărârilor partidului și guvernului în domeniul științelor sociale, de către institutele Academiei RPR, inclusiv ICE³. Ulterior, supervizarea Institutului de Cercetări Economice s-a mutat la Secția Știință și Cultură, condusă de Pavel Țugui, care se subordona însă Direcției Propagandă și Agitație (șef: Leonte Răutu).

Interesant este că, pentru o perioadă mai lungă de timp, conducerea comunistă nu a numit un director titular al ICE, Cornel Sabin figurând oficial doar ca director adjunct, ceea ce reflectă probabil faptul că nu se bucura de deplina încredere a oficialității decidente de la nivelul Academiei RPR și al secțiilor ideologice ale CC al PMR. Un personaj șters precum Jean Bașchir (Bașkir) a ocupat pentru un scurt interval funcția de director titular, dar numai cu delegație⁴, pentru ca după un directorat al lui Gogu Rădulescu, la puțin timp, în vara lui 1957, conducerea institutului să îi fie încredințată lui Miron Constantinescu. Acesta abia fusese mazilit din funcțiile

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cristivasile2002@yahoo.com.

¹ Constantin Daicoviciu *et al.*, *Republica Populară Română*, București, 1960.

² Cosmin Popa, *Academia de Științe Sociale și Politice sau stalinism 2.0*, în „Studii și materiale de istorie contemporană”, s.n., 14, 2015, p. 62–90; idem, *Intelectualii lui Ceaușescu și Academia de Științe Sociale și Politice, 1970–1989*, București, 2018.

³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 21/1953, f. 9.

⁴ *Ibidem*, fond CC al PCR – Secția Relații Externe. Dosare Anexe, dosar nr. 209/1972.

sale înalte în nomenclatura partidului unic, drept pedeapsă pentru sfidarea de tip hrușciovist și tentativa de înlăturare a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, produse în anul precedent. Fostul lider comunist și membru al Școlii gustiene nu a reușit să își pună o amprentă însemnată asupra institutului și a domeniului, influența lui fiind mai vădită în istoriografie și sociologie, îndeosebi după 1960/1965. Folosind mai multe categorii de surse istorice (documente de arhivă, unele mai puțin frecventate, interviuri de istorie orală, memorialistică etc.), ne propunem să schițăm istoria ICE în perioada Gheorghiu-Dej, scoțând în evidență începuturile institutului, direcțiile tematice, componența echipei de cercetare, precum și profilul revistei „Probleme economice”.

CAZURILE BELU ZILBER ȘI BARBU ZAHARESCU

Înființarea Institutului de Cercetări Economice a fost întârziată din cauza deficitului de resurse umane, precum și a dizgrației în care au căzut diverse personalități care inițial se bucurau de încrederea conducerii partidului comunist, fiind luate în considerare pentru direcțiunea preconizată de instituții de cercetare sau/și pentru îndrumarea lor ideologică și științifică. În domeniul cercetărilor economice, printre cei mai „calificați” din punct de vedere profesional și ideologic, imediat după 1944, se numărau Herbert (Belu) Zilber și Barbu Zaharescu.

Belu Zilber activase în mișcarea ilegală comunistă și fusese arestat în decembrie 1930 sub acuzația de spionaj în favoarea URSS. După achitarea din 1932 și până în 1940 a lucrat ca referent și secretar al Institutului Românesc pentru Studiul Conjuncturii Economice, condus de Virgil Madgearu⁵ (aici și-au găsit refugiul și alți intelectuali simpatizanți ai stângii radicale, Gheorghe/Gogu Rădulescu, de exemplu). În paralel a frecventat și cercurile intelectualilor din asociația „Criterion”, unde l-a remarcat și Mircea Eliade (care, în însemnările ulterioare, a subliniat lipsa de dogmatism și intoleranță a lui Zilber, în pofida orientării lui marxiste asumate⁶). Legislația rasială și, în general, persecuțiile contra evreilor l-au îndepărtat din funcțiile publice, iar momentul 23 august 1944 l-a găsit în preajma lui Lucrețiu Pătrășcanu, devenit unul dintre prietenii săi cei mai buni. Odată cu apropierea de puterea politică a Partidului Comunist, B. Zilber a ajuns imediat după 1944 chiar director al instituției unde lucrase în anii 1930: Institutul pentru Studiul Conjuncturii Economice, rebotezat Institutul de Cercetări Economice „Virgil Madgearu”.

Belu Zilber a imaginat însă chiar o dezvoltare a structurii instituționale existente; ni s-a păstrat și o *Schiță* din 10 septembrie 1944 elaborată de el cu privire la organizarea unui viitor Institut de Cercetări Economice⁷. Belu Zilber nu era un conformist, ci, mai degrabă – așa cum a și fost caracterizat –, un intelectual marxist

⁵ Stelian Tănase, *Belu Zilber*, în *Clienții lui Tanti Varvara. Istorii clandestine*, București, 2005, p. 140.

⁶ *Apud* Gheorghe Brătescu, *Belu Zilber pe drumul înțelegerii*, prefață la Andrei Șerbulescu [Herbert Belu Zilber], *Monarhia de drept dialectic. A doua versiune a memoriilor lui Belu Zilber*, București, 1991, p. 8.

⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția Economică, dosar nr. 10/1944, f. 1–3.

neastâmpărat. Cu toate acestea, timp de doi-trei ani, datorită apartenenței sale la PCR și la cercul de apropiați al lui L. Pătrășcanu, a promovat în mediul academic economic: atât ca director de institut, cât și ca profesor și șef de catedră (între 1946 și 1947) la Universitatea din București, unde a și susținut cursul de economie politică și socială⁸. Cariera de specialist în economie politică și economist oficial a lui Belu Zilber s-a terminat însă chiar înainte de a începe propriu-zis, pentru că în primăvara lui 1947 a căzut în dizgrație⁹, iar, ulterior – în februarie 1948 –, a fost arestat și, după diverse forme de tortură, folosit ca martor al acuzației în simulacrul de proces îndreptat contra lui L. Pătrășcanu.

După momentul mai 1947, când a fost atacat chiar în „Scânteia”, au avut loc, după cum își amintea chiar B. Zilber, „presiuni asupra soției mele [Ana Naum Fuxman], cuvânt de ordine să nu fiu vizitat, presiune asupra lui Ștefan Voitec [ministrul Educației Naționale] să mă dea afară din învățământul universitar, ordin să nu se mai finanțeze Institutul de Cercetări pe care-l recreasem după 1944, ordin funcționarilor acestui institut să demisioneze”¹⁰. Institutul dispărea, iar instanțele comuniste se vor asigura că moștenirea științifică și cultural-ideologică a lui Zilber nu se va regăsi în viitoare formule organizatorice vizând cercetarea economică; numele lui Zilber era încă de la mijlocul lui 1947 demonizat, iar orice lucrare și/sau plan al său de dezvoltare/restructurare a studiilor economice au fost condamnate la uitare. A fost exclus și din echipa de experți ai PCR care lucra la manualul de economie politică. Concomitent, conducerea PCR a apelat la un veteran al partidului, care se identifica de fapt cu scurta sa istorie de la 1921: Barbu Zaharescu (Bernard Zuckerman¹¹), ilegalistul care – la fel ca Belu Zilber după 1944 – predase economia politică la diverse școli de partid și de stat. Probabil în vara lui 1947, CC al PCR l-a autorizat pe B. Zaharescu să redacteze singur manualul de economie politică pentru învățământul preuniversitar. În toamna lui 1947, alături de *Istoria României*, manual coordonat de Mihail Roller, a apărut și un manual „unic” de economie politică¹², salutat în 24 octombrie 1947 chiar de Gheorghe Vasilichi, noul subsecretar de stat comunist de la Ministerul Educației Naționale¹³. Inclusiv manualul de economie era perceput ca (și trebuia să fie) un *instrument de bază* al profesorului¹⁴, care însă putea să îl ghideze și pe noul cercetător în științe economice imaginat de laboratoarele ideologice ale PCR. Cu toate acestea, după toate aparențele, în anii 1948–1949, odată cu alcătuirea noii Academii, constituirea unui institut de cercetări economice nu a reprezentat o prioritate.

⁸ Andrei Șerbulescu [Herbert Belu Zilber], *Monarhia de drept dialectic*, p. 9.

⁹ Herbert (Belu) Zilber, *Actor în procesul Pătrășcanu*, prima versiune a memoriilor lui Belu Zilber, ed. Gheorghe Brătescu, București, 1997, p. 17.

¹⁰ *Ibidem*, p. 35.

¹¹ *Sub steag străin. Comuniștii și Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului, 1919–1924*, ed. Costin Feneșan, București, 2011, p. 749.

¹² Barbu Zaharescu, *Manual unic de economie politică, pentru clasa a VI-a a liceelor teoretice*, București, 1947.

¹³ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 22/1947, f. 21.

¹⁴ *Ibidem*.

În schimb, Barbu Zaharescu se profila tot mai mult drept voce autorizată a partidului în probleme economice și chiar politico-ideologice, fiind un colaborator constant al principalei reviste „teoretice” (ideologice) a PMR, „Lupta de clasă”, publicație care își reluase apariția în 1948 și avea un rol precis de disciplinare și înspăimântare inclusiv a cercetătorilor în științele sociale și umaniste. În paralel, Barbu Zaharescu a redactat și publicat, din însărcinarea partidului, mai multe manuale de economie¹⁵, iar în toamna anului 1948 a fost confirmat ca profesor universitar și șef al catedrei de economie politică la Universitatea din București¹⁶ (în cadrul Facultății de Filosofie, probabil departamentul cel mai ideologizat, care a păstrat cele mai puține cadre universitare „burgheze” de dinainte de 1947–1948).

Dizgrația temporară din 1950 a lui Barbu Zaharescu, profesor de economie politică la Facultatea de Filosofie și director *in spe* al unui posibil institut de cercetări economice, se leagă probabil de condamnarea și sfârșitul lui Nikolai Voznesenski din același an, evenimente petrecute într-o Uniune Sovietică a stalinismului târziu dezlănțuit. N. Voznesenski fusese președintele Comisiei de Stat a Planificării, viceprim-ministru și membru al Biroului Politic al PCUS, iar cartea sa despre economia sovietică în timpul războiului cu Germania a fost retrasă din circulație la finele anilor 1940. În mod implicit, lucrarea lui Voznesenski nega faptul că socialismul ar fi supus unor legi economice, afirmând că în regimurile de democrație populară toate procesele economice sunt subordonate puterii de planificare a guvernului comunist. I.V. Stalin însă s-a ridicat împotriva acestui gen de afirmații, apărând legea valorii și susținând că regula de bază a economiei socialiste este satisfacerea maximă a nevoilor umane. Ca urmare a acestor grave erori ideologice, N. Voznesenski a fost scos din funcții și ulterior, în 1950, împușcat ca trădător¹⁷.

Cum era nevoie probabil de țapi ispășitori și în țările satelite din Europa răsăriteană, instanțele ideologice de la București l-au identificat în persoana lui Barbu Zaharescu, care a fost aspru criticat în mai multe ședințe de partid. Vechimea în PCdR/PCR a unui B. Zaharescu a părut totuși să conteze în anii 1950, când Leonte Răutu l-a supus unei aspre critici de partid din cauza cursului de economie politică, socotit „eretic”. Barbu Zaharescu a trecut printr-un moment dificil, dar activitatea în rândurile PCdR – mult mai timpurie decât aceea a pontifului ideologic – l-a salvat pe profesorul de economie marxist-leninistă, care și-a păstrat funcțiile din mediul universitar¹⁸ și din aparatul de stat (director al Editurii Politice între 1948 și

¹⁵ Barbu Zaharescu, *Curs elementar de economie politică*, București, 1949; idem, *Manual de economie politică pentru învățământul mediu*, București, 1949.

¹⁶ Dorina N. Rusu, *Zaharescu Barbu*, în eadem, *Membrii Academiei Române, 1866–2003. Dicționar*, București, 2003, p. 905. Pentru mai multe detalii despre biografia lui vezi ANIC, fond CC al PCR – Direcția Cadre, dosar nr. Z/196, f. 1 și urm.; idem, fond 95, dosar nr. 59, f. 23 și urm.; Ionuț Filipescu, *Comuniști în ilegalitate: Cazul Bernard Zuckerman*, în <http://www.arhivelenationale.ro/images/custom/file/RA/2013/20%20filipescu,%20ionut.pdf>, accesat la 14 aprilie 2017.

¹⁷ Leszek Kołakowski, *Principalele curente ale marxismului*, vol. III, *Prăbușirea*, trad. S.C. Drăgan, București, 2010, p. 118–119.

¹⁸ Prof. Mircea Flonta, student în anii 1950–1955 la Facultatea de Filosofie, își amintește de modul în care predă economie Barbu Zaharescu: „Economia politică a capitalismului o predă personajul

1955); în plus, la întemeierea Institutului de Cercetări Economice, a fost cooptat în calitate de cercetător/colaborator. A publicat mai multe studii în revista institutului, „Probleme economice”¹⁹.

ÎNFIINȚAREA INSTITUTULUI DE CERCETĂRI ECONOMICE (1952–1953)

Toate aceste zguduiri politice au lovit înalta birocrăție culturală comunistă, intelectualitatea de partid și au întârziat inclusiv planurile de înființare a unui institut de cercetări economice. Proiecte mai concrete aveau să revină în atenție în anii următori. Într-un *Plan de muncă* al Secției Propagandă și Agitație din 20 februarie 1952 se prevedea, între altele, că se vor face propuneri efective în vederea înființării pe lângă Academia RPR a unui institut de filosofie și a unui institut de cercetări economice²⁰. Cerința este reluată la puțin timp; într-un document despre *Planul măsurilor principale în domeniul muncii de propagandă și agitație pentru aplicarea Hotărârii Consiliului de Miniștri și a Comitetului Central al PMR cu privire la consolidarea succesului reformei bănești din 1 aprilie 1952* se preciza, la punctele 2–4, că: „Pentru dezvoltarea cercetărilor în domeniul științelor economice în RPR, Sectorul [Sectorul Știință] va face propuneri Secției [SPA] până la data de 15 aprilie 1952 în vederea înființării unui institut de cercetări în domeniul economiei politice pe lângă Academia RPR. Sectorul Știință împreună cu Sectorul Învățământ Public va întocmi o evidență până la 1 mai 1952 a tuturor oamenilor de știință economiști în vederea cunoașterii cadrelor din acest domeniu pentru promovarea lor. Sectorul va controla ca Institutul [de Studii] Româno-Sovietic [ISRS] să dea atenție deosebită sprijinirii cadrelor științifice în domeniul economiei politice prin traduceri și publicațiile sale. De asemenea, Institutul [ISRS] va organiza un ciclu de conferințe economice în toate institutele de cercetări științifice ale Academiei RPR.”²¹

Nu am întâlnit informații despre încercarea de a-l utiliza pe un alt demnitar comunist, Alexandru Bârlădeanu – fost asistent de economie politică al profesorului Gheorghe Zane la Universitatea din Iași²² –, în vreun proiect de institut academic de economie. Al. Bârlădeanu – refugiat din 1941 în URSS – lucrase la Moscova în

cel mare reprezentativ, Barbu Zaharescu. Era totuși caracteristic faptul că predă economie politică capitalistă. Trebuie să vă spun un lucru. Înțelegea bine *Capitalul* și predă clar. Barbu Zaharescu avea o minte mai limpede, iar *Capitalul* era, ca să zic așa, un vârf al teoriei; nu era atât o carte de propagandă politică, cât o lucrare de analiză, cu accentele ei, care, sigur, pot fi discutate din punct de vedere științific. (...) Era un mare contrast între ceea ce se predă la un curs de economie politică capitalistă susținut de Barbu Zaharescu și ceea ce auzai în anul următor, la cursul de economie politică socialistă pe baza documentelor de partid ș.a.m.d.”; interviu al autorului cu prof. Mircea Flonta, 5 martie 2011.

¹⁹ Barbu Zaharescu, *Ion Ionescu de la Brad economist progresist*, în „Probleme economice”, an VIII, 1955, nr. 10, p. 111 și urm.

²⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 11/1952, f. 28.

²¹ *Ibidem*, dosar nr. 30/1952, f. 8.

²² Pentru legătura puternică dintre cei doi, vezi *Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu. Convorbiri*, în Lavinia Betea, *Partea lor de adevăr*, București, 2008, p. 16.

timpul celui de-al Doilea Război Mondial la un institut de cercetări economice. A revenit în România după 1945 și a primit funcții în aparatul de partid și de stat. Ni s-a păstrat doar o mențiune din dosarul de acțiune informativă întocmit în deceniul șase de Securitate pe numele lui Gheorghe Zane, care sugera că Al. Bârlădeanu și-ar fi protejat fostul profesor (care ulterior avea să fie angajat la Institutul de Cercetări Economice); într-o fișă personală din 14 iulie 1951 se preciza că „asupra situației sale prezente [situația lui Gh. Zane, care scăpase de detenție – n.n.], cercurile național-țărăniști afirmă că aceasta s-ar datora fostului său asistent Bârlădeanu, care l-ar susține activ (afirmațiunile [sunt ale] prof[esorului] I.[G.] Botez de la Iași, arestat)”²³.

În cele din urmă, la puțin timp, la sfârșitul anului 1952 – începutul lui 1953, a luat ființă Institutul de Cercetări Economice, devansând întemeierea Institutului de Filosofie – în fapt, separarea Secției de Filosofie a Institutului de Istorie și Filosofie. (La Iași și Cluj au luat ființă mai târziu sectoare de cercetări economice în cadrul filialelor locale ale Academiei RPR.) În realitate, Institutul de Cercetări Economice a fost înființat prin dezvoltarea colectivului de cercetări creat cu câteva luni înainte în cadrul celui mai înalt for cultural. De fapt, autonomia sa era foarte limitată, iar dependența ICE nu era numai față de conducerea Academiei. Ministerele și instituțiile centrale economice – încurajate de factorul politic – au solicitat institutului să rezolve un număr important de teme în cadrul planului de muncă pe anul 1953 (aproape 100 de teme)²⁴. A fost un fapt frecvent până în anii 1960 ca unii miniștri (adjuncți) la departamente economice (Gheorghe/Gogu Rădulescu; Simion Zeigher ș.a.) și directori ai Direcției Centrale de Statistică (Mircea Biji) etc. să fie cooptați în colective de cercetare din cadrul ICE, fiind și salariați sau asimilați ca cercetători/colaboratori externi ai institutului. Pe de altă parte, în echipa de cercetare au fost integrați și foști deținuți politici, precum sus-amintitul Gheorghe Zane și Egon Balas (Balas)²⁵. Atunci când situația politică a devenit mai calmă, iar „dosarul” politic a contat mai puțin, amândoi au devenit șefi de secție în cadrul ICE²⁶. Șef de secție a ajuns după 1956 și Gheorghe Retegan, fost membru al Școlii Gusti²⁷, trecut și el prin închisorile regimului, care, prin prezența sa, a adus o anumită notă de

²³ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: ACNSAS), fond Informativ, dosar nr. 3809 (Gheorghe Zane), vol. 1, f. 7.

²⁴ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 59/1955, f. 4–5.

²⁵ A fost arestat în 1952, ca apropiat al ministrului adjunct de Finanțe; Egon Balas, *Voința de libertate. O călătorie primejdioasă prin fascism și comunism*, trad. Stela Tienney, București, 2001; Edith Balas, *Pasăre în zbor. Memoriile unui supraviețuitor și cărturar*, trad. Anastasia Burda, București, 2015, p. 97–108.

²⁶ Despre cariera lui E. Balas la ICE și în Occident, vezi Narcis Tulbure, *Profesii ale riscului. Economisti, statisticieni și ciberneticieni în perioada socialistă*, în „Ne trebuie oameni!”. *Elite intelectuale și transformări istorice în România modernă și contemporană*, coord. Cristian Vasile, Târgoviște, 2017, p. 369–370.

²⁷ G. Retegan a fost închis timp de cinci ani sub regimul comunist. A fost reintegrat în Direcția Centrală de Statistică după 1954, pentru a se ocupa de cercetările monografice, iar din 1956 a fost transferat la ICE; vezi pentru detalii: Zoltán Rostás, *Parcurs întrerupt. Discipoli din anii '30 ai Școlii gustiene*, București, 2006.

profesionalism, precum și evitarea ideologizării cu orice preț. Gheorghe Retegan a reluat cercetările de tip monografic, deși (oficial) ghidate după alte principii decât cele ale Școlii sociologice de la București.

Prima sesiune științifică a noului institut economic a fost ținută abia la finele lui 1953²⁸ (în primul an a funcționat cu doar 10 cercetători²⁹). Imediat, însă, conducerea PMR i-a și fixat câteva obiective centrale. Hotărârea CC al PMR nr. 594/28 august 1953 – intitulată *Despre unele lipsuri și măsuri de îmbunătățire privind activitatea catedrelor de științe sociale din învățământul superior* – prevedea că: „Ministerul Învățământului Superior [trebuie] să confirme anual planul tematic de cercetare științifică al catedrelor de științe sociale (...), să organizeze în colaborare cu Institutele de Filosofie, de Cercetări Economice, de Istorie ale Academiei RPR sau pe lângă catedre puternice de științe sociale, sesiuni științifice și dezbateri teoretice pe baza unei tematici care să cuprindă mai ales problemele politicii partidului de dezvoltare a industriei, a agriculturii, de formare a culturii noi, națională în formă și socialistă prin conținut.”³⁰ Abia din 1955 institutul a fost înzestrat cu o revistă proprie („Probleme economice”), care de fapt apăruse și până atunci, dar sub altă egidă.

La direcțiunea institutului a fost instalat efectiv Cornel Sabin (cu titulatura de director adjunct), care susținea și cursuri de economie la Universitatea din București. Despre această situație de interimat și despre delegările pe funcție știm câteva amănunte datorită unei relatări mai târziu a lui Mihail Roller. Chemat în martie 1955 să dea explicații în fața superiorilor săi pe linie de partid, în urma mai multor plângeri ale celor din subordinea sa, Roller amintea și despre cazul ICE și momentul recrutării conducerii: „în legătură cu întrebarea tovarășului [Miron] Belea, răspund că nu am încălcat linia partidului și nu am numit oameni fără aprobarea [conducerii] partidului, însă, [acolo] unde au fost goluri, au fost dați [trimiși] oameni prin delegații. La Institutul de Cercetări Economice de opt luni de zile nu a existat director. Pe bază de delegație a fost dat tovarășul [Jean] Bașchir.”³¹ Probabil Jean Bașchir fusese șeful Secției economie industriei socialiste, având ca temă de cercetare (pentru perioada 1955–1960) specializarea și cooperarea în industria RPR³².

În schema ICE au fost prevăzute mai multe secții: Secția de economie generală; Secția de economie industrială; Secția de economie agrară. Economisti consacrați recent demascați sau/și epurați din instituții financiare sau de învățământ în contextul demascării devierii de dreapta nu s-au putut regăsi în schema noului institut (un exemplu semnificativ este cazul lui Costin C. Kirițescu, concediat în

²⁸ „Probleme economice”, an VII, 1954, nr. 1, p. 139.

²⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 59/1955, f. 4–5.

³⁰ *Ibidem*, dosar nr. 74/1953, f. 9.

³¹ *Ibidem*, dosar nr. 46/1955, *Stenograma ședinței – condusă de tov. Răutu L. – de analiză a activității desfășurate de sectoarele de știință care a avut loc în ziua de 4 martie 1955, la care a participat și tov. Gheorghe Apostol.*

³² Arhiva Academiei Române (în continuare: AAR), fond Secția de științe economice, filosofice și juridice, dosar nr. K2/Documente privind activitatea secției, 1955–1958, f. 63.

1952 de la Banca Națională³³). În anii 1990, ICE a luat chiar numele lui Costin C. Kirițescu, cel care reușise să se angajeze aici abia în 1957–1958; tot acum (în 1957) a fost (re)cooptat și Gheorghe Zane (fiind reintegrat în cadrul colectivului de istorie a economiei naționale și a gândirii economice, alături de: protectorul său, acad. Alexandru Bârlădeanu; N.N. Constantinescu; Gheorghe Dobre; S. Emil; Gromoslav Mladenatz; Costin Murgescu; ideologul Ștefan Voicu/Aurel Rotenberg³⁴). Deși foarte tineri, atât Egon Balas, cât și N.N. Constantinescu au publicat la puțin timp de la angajare – într-o perioadă de destindere – cărți de istorie economică prin care s-au făcut imediat remarcați³⁵.

MARTIE 1955, UN MOMENT DE BILANȚ

Abia venit la conducerea Secției Știință și Cultură – care controla ideologic activitatea institutelor de cercetare ale Academiei –, Pavel Țugui s-a ocupat încă din februarie–martie 1955 și de activitatea ICE. La 19 martie 1955 avea să își asume un *Referat* cu privire la îmbunătățirea activității Institutului de Cercetări Economice al Academiei RPR, în care se constata între altele că: „Datorită faptului că Institutul nu a fost ajutat cu specialiști – a funcționat numai cu 10 cercetători –, planul de muncă al institutului pe anul 1953 a cuprins numai cinci teme. În anul 1954, odată cu creșterea numărului de cadre științifice, în special prin selecționarea de noi absolvenți ai ISEP³⁶-ului, s-au creat oarecum condiții mai bune pentru organizarea muncii pe secții. În momentul de față funcționează cinci secții: economie politică; economia industriei socialiste; economie agrară; economia comerțului; și istoria economiei naționale, cu 26 cercetători științifici (inclusiv conducerea).”³⁷

Documentul mai consemna tematica din primii doi ani și remarcă faptul că: „O acțiune pozitivă a institutului o reprezintă organizarea în anul 1954 a două dezbateri științifice asupra unor probleme importante: 1. despre venitul național; 2. acțiunea relațiilor de producție, ca motor și frână a dezvoltării forțelor de producție – la care au participat un număr însemnat de economiști din afara institutului.”³⁸ Pe de altă

³³ Banca de Stat, conform titlaturii din epocă.

³⁴ „Probleme economice”, an X, 1957, nr. 12, p. 198.

³⁵ N.N. Constantinescu, *Aspecte ale dezvoltării capitalismului premonopolist în România*, București, 1957; Egon Balas a publicat un volum despre keynesism: „În 1957 am scris o carte despre teoria economică a keynesismului – își amintește E. Balas –, încercând s-o explic pe înțelesul economiștilor marxiști și menționând că ea conține învățăminte și pentru o economie socialistă. Cartea a fost publicată, celebrată în presă ca originală, apoi criticată, autorul înfierat ca revizionist burghez-cosmopolit, în final retrasă din circulație și din toate bibliotecile din țară ca eretică – *Evreul care s-a mântuit de comunism prin matematică*, în „Evenimentul zilei”, 13 octombrie 2010, <http://evz.ro/evreul-care-s-a-mantuit-de-comunism-prin-matematica-908838.html>, accesat la 27 decembrie 2017.

³⁶ Institutul de Științe Economice și Planificare din București (denumit „V.I. Lenin”; ulterior: Academia de Studii Economice). Înainte de 1948, instituția a purtat titlul de Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale.

³⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 59/1955, f. 4.

³⁸ *Ibidem*, f. 4–5.

parte, existau și nemulțumiri: ICE nu a atins gradul de dezvoltare necesar; nu a reușit să întărească așa cum se cuvine frontul științelor sociale; secțiile existente nu puteau asigura o cuprindere a problemelor „care frământă ministerele economice”; numărul cercetătorilor era restrâns, iar experiența lor în munca științifică și practica economică era precară; nu în ultimul rând, existau greutăți în munca de documentare a cercetătorilor. Numărul de publicații economice era considerat insuficient; în plus, acestea aveau doar materiale economice de uz general³⁹. În încheiere, pentru rezolvarea problemelor principale se propunea: 1) o consfătuire cu specialiști în care să se dezbată/îmbunătățească planul de muncă pe 1955 și să se conceapă un plan de perspectivă. 2) lărgirea profilului ICE prin înființarea de noi secții: Secția economie politică generală (studierea acțiunilor legilor generale de dezvoltare a societății); Secția economia industriei socialiste; Secția economie agrară; Secția circulația mărfurilor, finanțe, credit; Secția istoria economiei naționale și a gândirii economice; și în fine un Sector de documentare. În al treilea rând, se preconiza ca ICE să fie întărit cu câțiva economiști cu bună pregătire „care muncesc în diferite verigi ale ministerelor economice sau în învățământul economic”⁴⁰. Întrucât una dintre soluții ar fi fost ca un anumit număr de absolvenți și candidați în științe economice care se întorceau din URSS în 1955 să fie repartizați institutului, era necesar ca structurile de conducere ale Academiei RPR să suplimenteze planul forțelor de muncă pe anul 1955 cu un număr de 20 de posturi de cercetători științifici care să fie atribuit Institutului de Cercetări Economice⁴¹. În anii următori echipa de cercetare s-a mărit: dacă în ianuarie 1956 erau doar 25 de cercetători, în octombrie colectivul ICE număra 65 de cercetători (împărțiți în nouă secții)⁴².

PROFILUL CERCETĂRILOR ECONOMICE ÎNȚIALE

În cadrul ICE au fost încurajate și cercetările de teren, care au început să se și deruleze la puțin timp de la întemeiere – de exemplu, ancheta efectuată în 1954 de Secția de economie agrară în mai multe întovărășiri agricole pentru a verifica dacă modul de repartiție era sau nu unul just, socialist⁴³. Referatul sus amintit al Secției Știință și Cultură din 19 martie 1955 reflecta gradul de ideologizare de la nivel tematic din anul precedent; documentul consemna că: „Deși cu totul insuficient pentru cerințele vieții, tematica cercetărilor pe anul 1954 marchează un pas înainte pe calea dezvoltării institutului și reflectă o legătură mai strânsă cu practica construirii socialismului. Aceasta se vedește în comunicările prezentate în cadrul sesiunii științifice a institutelor de istorie, filozofie și cercetări economice închinată celei de-a zecea aniversări a eliberării patriei (Anexa 1), ca și în elaborarea unor astfel de lucrări

³⁹ *Ibidem*, f. 5.

⁴⁰ Probabil într-o Anexă erau „sugerate” anumite nume; însă anexa nu ni s-a păstrat; *ibidem*, f. 5–6.

⁴¹ *Ibidem*, f. 6.

⁴² *Din activitatea consiliului științific al Institutului de Cercetări Economice al Academiei RPR*, în „Probleme economice”, an X, 1957, nr. 12, p. 195.

⁴³ Costin Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, București, 1956, p. 210.

ca: descoperirea rezervelor interne la 3 filaturi din București (250 pg), monografia GAC «Drumul lui Lenin» Livedea (300 pg); reforma agrară din anul 1945 (300 pg) [realizată de Costin Murgescu – n.n.]; situația economică a României în prima decadă a secolului XX (80 pg); etc. A apărut în 1954 o primă culegere de studii și referate economice.⁴⁴

Este important să trecem în revistă măcar o parte a cercetătorilor și a colaboratorilor pentru a stabili atât modul de recrutare, cât și profilul academic al acestora și al studiilor abordate în primii ani de funcționare a ICE: Armand Popper, Pavel Dan (Davidovici), Costin Murgescu, Barbu Zaharescu, Vasile Vsevolod Topor, Gheorghe Badrus, Constantin Grigorescu, Ervin (Erwin) Hutira, N.N. Constantinescu, Ion Desmireanu, N. Belli, I. Toth, Al. Sobaru, A. Oprea, V. Spiridon, I. Grunberg, C. Popescu, N. Molnar, A. Keszi, Dan Grindea, Robert Katz, Gheorghe Dolgu, Gheorghe Șiclovan, V. Munteanu, P. Alexiu, A. Gheorghiu, T. Petrescu, Ion (Israel) Rachmuth⁴⁵.

Mai mulți cercetători trecuseră deja prin diverse verificări și cumulau varii funcții: Armand Popper predă și la Universitatea din București (Facultatea de Filosofie), ca și Barbu Zaharescu; V.V. Topor publicase studii despre planificarea producției în domeniul agrar și colaborase cu Ministerul Industriei și Comerțului⁴⁶; Pavel Dan se remarcase prin textele sale ideologice și economice în „Lupta de clasă” și „Probleme economice”; înșelat în așteptările sale și deziluzionat de comunism, se va sinucide la finele lui 1958⁴⁷. Poate traseul cel mai spectaculos l-a avut Costin Murgescu (în acte: Constantin I. Murgescu⁴⁸).

De la texte fără legătură cu domeniul economic, de implicare prolegionară, de elogiare a „Căpitanului” Corneliu Zelea Codreanu (publicate până în 1940–1941 în „Axa”, „Buna Vestire”, „Universul literar” ș.a.)⁴⁹, Costin Murgescu a ajuns să devină comunist în doar câțiva ani; perioada războiului a fost decisivă pentru această transformare a sa: imediat după 23 august 1944 se va regăsi chiar în redacția ziarului comunist „România liberă”, precum și în Ministerul Propagandei Naționale dominat de PCR⁵⁰. În 1947, a avut o primă tentativă de afirmare ca teoretician al

⁴⁴ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 59/1955, f. 4.

⁴⁵ Listă de cercetători întocmită pe baza informațiilor furnizate de câteva surse deschise și de arhivă: „Probleme economice”, an VII, 1954, nr. 1, p. 139 și urm.; *ibidem*, an VII, 1954, nr. 8, p. 164 și urm.; AAR, fond Secția de științe filosofice, economice și juridice, dosar nr. K–2/1955–1958, f. 1 și urm.

⁴⁶ V.V. Topor, *Planificarea producției în agricultură*, București, 1947.

⁴⁷ Egon Balas, *Voința de libertate*, p. 427.

⁴⁸ Până în 1941 a semnat *Costin I. Murgescu*.

⁴⁹ Costin I. Murgescu, *Note pentru statul totalitar*, în „Universul literar”, 1940, nr. 45; vezi și tăieturile incriminatoare din presa vremii, adunate de Securitate, în ACNSAS, fond Informativ, dosar nr. 385017, f. 1–17.

⁵⁰ ACNSAS, fond Informativ, dosar nr. 385017, f. 29r-v. Într-un referat din 17 decembrie 1945 al Corpului Detectivilor se preciza în legătură cu Costin Murgescu că „la Ministerul Propagandei Naționale [unde funcționa atunci ca secretar de presă – n.n.] este cunoscut ca fiind om devotat actualului regim, fiind bun prieten cu dl ministru [Simion] Oeriu și cu Gr[igore] Preoteasa, directorul ziarului «România liberă» și directorul presei din Ministerul Propagandei”; *ibidem*, f. 29v. La „România liberă” a semnat cu pseudonimul *V. Borcea*.

dezvoltării economice, vădită în lucrarea *Industria grea, pivot al reconstrucției României*, o pledoarie pentru preluarea modelului sovietic (moderată însă de raportarea la unele realități și tendințe locale). Nu doar trecutul său era problematic din punct de vedere politic; inclusiv în familie avea cazuri pe care a trebuit să le explice după 1948 serviciilor de cadre ale partidului. Tatăl său, lt. col. Ion Murgescu (director al închisorii politice de la Târgu Jiu), fusese condamnat pentru crime de război după 23 august 1944⁵¹; după o perioadă în care această chestiune i-a fost imputată lui Costin Murgescu, el a putut să se angajeze la ICE. Ba mai mult: avea să ajungă atât în funcții de conducere (director adjunct al ICE), cât și la catedra de economie politică a Universității din București (începând din 1956). A schimbat însă liderul totalitar invocat: în anii 1950 acesta nu mai era „Căpitanul” Corneliu Z. Codreanu; în studiile sale economice postbelice l-a luat ca punct de reper fundamental pe Gheorghe Gheorghiu-Dej⁵², evident alături de clasicii marxismului (Marx, Engels, Lenin, Stalin). Lucrarea sa monografică din 1956 despre *Reforma agrară din 1945* este bine documentată, dar tributară interpretării politice curente în epocă. Probabil toate aceste elemente de conformism dovedite după 1945 i-au și asigurat promovarea ca director adjunct, funcție pe care o deținea la momentul iunie 1957⁵³. După conflictul său din 1958 cu directorul titular Miron Constantinescu, a fost „retrogradat” ca șef de secție, însă foarte curând a revenit în poziția de director adjunct. Cu toate acestea, a continuat să fie în atenția Securității (în primăvara lui 1959 se interesau de C. Murgescu, cu intenția de a-i intercepta corespondența, cel puțin două direcții din poliția secretă: Direcția I și Direcția a III-a⁵⁴). Totodată, din documentele Securității rezultă că în același an 1959 (în 1 octombrie) a fost recrutat ca agent cu numele „Barbu Rîmniceanu”, fiind folosit în acțiunile duse contra unor foști legionari precum Bucur Țincu și Ion Veverca⁵⁵. Nu am identificat însă o semnătură olografă care să ateste vreun angajament de colaborare, prin urmare aceste documente trebuie privite cu prudență; totuși și alte coroborări ale informațiilor par să conducă la concluzia unei identități între C. Murgescu și „B. Rîmniceanu”⁵⁶.

În 1958, a fost confirmat ca director adjunct și Ion Rachmuth, care a coabitat cu Costin Murgescu pe funcții echivalente, dar cu însărcinări diferite. Este demnă de remarcat opțiunea oficială în privința politicii de cadre (în contextul omogenizării etnice din rândurile PMR și ale aparatului de stat de la finele deceniului șase: în

⁵¹ Idem, fond SIE, dosar nr. 1554, vol. 1, f. 4.

⁵² Costin Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, p. 207.

⁵³ Vezi fișa de cadre a soției sale, Ecaterina Oproiu Murgescu, din 10 iunie 1957; ACNSAS, fond SIE, dosar nr. 1554, vol. 1, f. 7.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 50.

⁵⁵ Idem, fond Informativ, dosar nr. 385017, f. 66.

⁵⁶ Nicolae-Șerban Tanașoca, *Balkanologie și politică în România secolului XX. Victor Papacostea în documente din arhivele Securității și din arhiva personală*, București, 2010. Pe de altă parte, există un document din 5.III.1964, aprobat de ministrul de Interne Al. Drăghici, un referat cu propunerea de a se trece la preluarea de la Direcția a III-a a Securității a agentului Costin Murgescu, conspirativ: «Rîmniceanu», și trimiterea lui cu sarcini informative la Geneva; ACNSAS, fond SIE, dosar nr. 55811, f. 2.

1958 erau doi directori adjuncți aparent incompatibili prin trecutul lor recent – Costin Murgescu (legionar, ușor de calificat antisemit) și Ion Rachmuth, victimă a politicilor rasiale și discriminărilor de după 1937. Ocupându-se de destinul sinuos al unor economiști, statisticieni, demografi și ciberneticieni, Narcis Tulbure a remarcat recent astfel de „asocieri” aparent de neconceput: Egon Balas (de origine evreiască, persecutat pe motive rasiale) – Ion Veverca (ideolog legionar) – Vladimir Trebici (legionar, suspectat de violențe contra evreilor)⁵⁷.

I. Rachmuth se remarcase după 1945 prin traducerea *Capitalului* lui Karl Marx⁵⁸; ca șef al Secției Propagandă și Agitație, L. Răutu intervenise personal în 1954 pentru ca el, alături de alți ilegaliști (Barbu Zaharescu, Mihail Frunză, Silviu Brucan, Ștefan Voicu), să își poată susține mai devreme, cu derogare de la cadrul legal, teza doctorală⁵⁹. La puțin timp după această favorizare, la 2 iulie 1955, a fost ales membru corespondent al Academiei RPR⁶⁰. Subiectele abordate de Rachmuth au fost variate: caracteristicile economiei capitaliste din perspectivă marxistă; teoria valorii; cheltuielile sociale ale muncii; analiza bazelor și a mecanismului formării prețurilor; reproducția și creșterea economică; venitul național; eficiența economică; problematica bazei materiale a socialismului; managementul economic etc.⁶¹

Un alt cercetător, Al. Sobaru, aborda tema comerțului socialist și publica în „Probleme economice”. Gheorghe Badrus fusese remarcat încă din studenție, numele său ajungând la CC al PCR în anul 1947, fiind evidențiat pentru rezultatele lui și propus pentru a fi trimis ca bursier în URSS la specializare în economie politică⁶². Imediat după întoarcerea de la studiile din Uniunea Sovietică (efectuate la Facultatea de Economie Politică a Universității din Leningrad), în 1952, a fost numit lector de economie politică la Universitatea din București⁶³. A publicat în revista ICE și în alte periodice în general articole, lecții și consultații despre dominația monopolurilor străine în perioada interbelică și despre legile economice

⁵⁷ Narcis Tulbure, *From the Soviet Model to the 'Rationalist' Excess: Dialectics of Ethnic and Professional Identity in the Quantitative Economic Sciences during Socialist Romania*, comunicare prezentată la Congresul „Society for Romanian Studies”, București, 25 iunie 2018; idem, *Cultures of Economic Research: History, Ethnicity, and Ideology in Romanian Economic Sciences during the Early Communist Period*, comunicare la Convenția ASEEEES (Zagreb), 14 iunie 2019.

⁵⁸ Un alt cercetător, S. Emil – fost membru al Partidului Social-Democrat – îl tradusese pe Friedrich Engels (dar și pe Karl Kautsky); Friedrich Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, trad. S. Emil, București, 1920.

⁵⁹ Petre Opreș, *Cine l-a făcut academician pe Nicolae Ceaușescu*, în „Jurnalul național”, 8 septembrie 2009, <http://jurnalul.ro/scinteia/special/cine-l-a-facut-academician-pe-nicolae-ceausescu-520163.html>, accesat la 29 noiembrie 2017.

⁶⁰ Dorina N. Rusu, *Rachmuth Ion*, în eadem, *Membrii Academiei Române*, p. 701.

⁶¹ I. Rachmuth, M. Părăluță, C. Iacobovici, *Studii de economie socialistă*, București, 1961; *Probleme ale creării și dezvoltării bazei tehnice-materiale a socialismului în RPR*, coord. C. Iacobovici, C. Ionescu, I. Rachmuth, București, 1963.

⁶² ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 30/1947, f. 22.

⁶³ *Badrus Gheorghe*, în *Membrii CC al PCR, 1945–1989. Dicționar*, coord. Florica Dobre, Liviu Marius Bejenaru et al., București, 2004, p. 80.

în socialism⁶⁴. Un traseu asemănător a avut și Gheorghe Dolgu, devenit și el cadru didactic universitar la Universitatea din București, la Școala de Științe Sociale „A.A. Jdanov”, apoi la ASE, precum și cercetător cu jumătate de normă la ICE⁶⁵. Ulterior a ajuns în diplomatie, ambasador în Elveția și la ONU.

Ni s-au păstrat câteva date privitoare la distribuirea cercetătorilor în diversele secții ale ICE, precum și la temele lucrărilor de plan: Cornel Sabin, Constantin Grigorescu și Erwin Hutira erau integrați în Secția de economie generală. În anul 1955, directorul Cornel Sabin trata problema *Reproducției în sectorul micii producții de mărfuri*; Constantin Grigorescu se ocupa de *Renta funciară în România*⁶⁶; V.V. Topor cerceta organizarea și planificarea în întreprinderile agricole de stat⁶⁷; Erwin Hutira – industrializarea socialistă; Dan Grindea – venitul național în capitalism; R. Katz – chestiunea amortizării fondurilor fixe; A. Gheorghiu – analiza activității organizațiilor și întreprinderilor comerciale etc. În 1956, Cornel Sabin era responsabil de un subiect vizând istoria recentă a economiei (dezvoltarea economiei naționale a RPR în anii primului plan cincinal⁶⁸). Nu a mai apucat să îl valorifice pe deplin, deoarece în 1957 a fost îndepărtat atât de la ICE, cât și de la facultate, fiind exilat la Institutul de Documentare Tehnică.

Doamna Dorli Blaga (Ana Dorica Bugnariu), fiica poetului Lucian Blaga, devenită din 1957 soția lui Tudor Bugnariu, și-l amintește astfel pe Cornel Sabin: „ajunsese la noi, la Institutul de Documentare Tehnică, unde eu l-am găsit prin 1962–1963. Era secretar de partid, dar institutul era un fel de «cimitir al elefanților» și pentru el a fi aici era o retrogradare. Cornel Sabin fusese asistent al lui Alexandru Bârlădeanu. A scris o carte de economie politică socotită «neortodoxă» și, drept consecință, a fost scos de la Facultatea de Filosofie, înainte de 1958. (...) C. Sabin era foarte spiritual, foarte deștept. Ulterior, fiind evreu, a putut pleca, cred, în Germania.”⁶⁹ În locul său, la ICE, a venit Gheorghe (Gogu) Rădulescu⁷⁰ (pentru scurt timp), iar apoi tot un exilat/proscris, de data aceasta de alt calibr: Miron Constantinescu, cel care, împreună cu Iosif Chișinevski, încercase detronarea prim-secretarului CC al PMR, Gh. Gheorghiu-Dej⁷¹. Datorită urmelor lăsate în arhive de demersurile lui Miron Constantinescu aflăm și unul dintre motivele pentru care

⁶⁴ Gheorghe Badrus, *Caracterul legilor economice în socialism*, în „Probleme economice”, an VIII, 1955, nr. 2, p. 96–109.

⁶⁵ Dolgu Gheorghe, în *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre et al., p. 223.

⁶⁶ AAR, fond Secția de științe economice, filosofice și juridice, dosar nr. K–2/1955–1958, f. 1–2.

⁶⁷ Publicată în același an: V.V. Topor, *Organizarea și planificarea în întreprinderile agricole de stat*, București, 1955.

⁶⁸ AAR, fond Secția de științe economice, filosofice și juridice, dosar nr. K–2/1955–1958, f. 63.

⁶⁹ Interviu al autorului cu doamna Dorli Blaga, 24 februarie 2011.

⁷⁰ *Din activitatea științifică a Institutului de Cercetări Economice al Academiei RPR*, în „Probleme economice”, an X, 1957, nr. 5, p. 141. Acest articol îl atestă ca director în aprilie 1957, în timp ce alte surse vorbesc despre directoratul său în intervalul 1954 – 24 noiembrie 1956; *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre et al., p. 505.

⁷¹ *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu – Iosif Chișinevski (1956–1961)*, ed. Alina Tudor [Pavelescu], Dan Cătănuș, București, 2001.

Cornel Sabin nu fusese agreat de instanțele ideologice: mulți dintre șefii de secții ai ICE nu erau membri de partid.

MIRON CONSTANTINESCU, DIRECTOR AL ICE, 1957–1958

Destituit din înaltele sale funcții din partid și din postul de ministru al Învățământului, după Plenara CC al PMR din iulie 1957⁷², Miron Constantinescu a fost trimis să-și ispășească păcatele la „munca de jos”, adică la Institutul de Cercetări Economice, în calitate de director⁷³. Coborâse din Olimpul puterii (fusesse membru al Biroului Politic, președinte al Comitetului de Stat al Planificării) într-o funcție inferioară din nomenclatura Academiei RPR. Persoana de legătură la vârful puterii nu era Leonte Răutu, ci Grigore Preoteasa (dispărut însă curând – în noiembrie 1957 – în accidentul aviatic de la Vnukovo).

Atât la ICE, cât și ulterior la Institutul de Istorie al Academiei RPR, Miron Constantinescu a dat dovadă de un soi special de neliniște, de nerăbdare de a reforma și eficientiza domeniile științifice (economia politică, istoriografia) unde fusese trimis de partid. Acestea erau mai degrabă efecte, cauza fiind poate dorința lui Constantinescu de a-și arăta zelul și supunerea față de Gheorghiu-Dej, mai ales că era contestat de adjunctul său, Costin Murgescu, care întocmea memorii către forurile superioare, zugrăvind o relație tensionată între el și directorul titular⁷⁴. De altfel, la puțin timp de la înscăunarea lui Constantinescu ca director al ICE, îi și adresa la 26 noiembrie 1957 prim-secretarului CC al PMR o scrisoare în care se plângea de piedicile întâmpinate în tentativa de a îmbunătăți radical activitatea ICE, un „institut care ar putea fi mai de folos decât este partidului și guvernului”⁷⁵. Miron Constantinescu acuza lipsa de colaborare a Academiei (a acad. Vasile Malinschi, apropiat de C. Murgescu) și a Secției Știință și Cultură, ca și absența spiritului partinic la vârful ICE, cerând comprimări la nivelul conducerii ICE, mai ales al șefilor de secții aflați în afara partidului unic.

Totuși, marja lui de manevră, ca director de institut academic și ca membru de partid retrogradat, a fost redusă, realitate la care a contribuit și votul simbolic de blam primit peste nici un an – exprimat prin criticile virulente reiterate venite dinspre Gheorghiu-Dej *et comp.* la Plenara CC al PMR din 9–13 iunie 1958⁷⁶. Mandatul lui Miron Constantinescu la ICE s-a suprapus cu ofensiva oficială intensificată contra revizionismului (cca noiembrie 1957 – iunie 1958), iar direcțiunea institutului a fost acuzată că a tolerat manifestări revizioniste mai ales în paginile revistei „Probleme economice” (vom reveni asupra subiectului). Acțiunile lui Miron Constantinescu în calitate de director al ICE reflectă poate, la un nivel mult inferior,

⁷² Ștefan Bosomitu, *Miron Constantinescu, o biografie*, București, 2014, p. 263–264.

⁷³ *Constantinescu Miron*, în *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre *et al.*, p. 176.

⁷⁴ Egon Balas, *Voința de libertate*, p. 415.

⁷⁵ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar nr. 64/1958, f. 121–122v; Ștefan Bosomitu, *op. cit.*, p. 268.

⁷⁶ *O destalinizare ratată*, ed. Alina Tudor [Pavelescu], Dan Cătănuș, p. 157–172.

descrierea pe care Florin Constantiniu i-a făcut-o pentru a-i caracteriza manevrele de la vârful puterii (contra echipei Dej): „ambitios maladiv și setos de putere”⁷⁷; în esență, ca și Dej, ar fi fost și ar fi rămas un stalinist care doar s-a folosit de conjunctura hrușciovistă în lupta pentru putere. În contextul unor atacuri reînnoite îndreptate contra direcțiunii ICE (în care a excelat Ștefan Voicu), până la urmă Miron Constantinescu s-a transferat (a fost transferat) – așa cum am anticipat – ca director adjunct la Institutul de Istorie al Partidului și, mai apoi, la un alt Institut al Academiei, cel de Istorie (ca șef al Sectorului de istorie modernă)⁷⁸.

COMBATEREA REVIZIONISMULUI PE TĂRĂM ECONOMIC

Revizionismul, dușmanul (re)creat de sovietici la mijlocul deceniului șase și, pe urmele lor, de către sateliții comuniști din Europa de Est, avea nu doar o dimensiune ideologică, de subminare din interior a regimurilor comuniste, ci și una economică (prin specularea și falsificarea, chipurile, a mai multor legi propovăduite de marxism (legea valorii, de exemplu) și prin invocarea favorabilă a modelului economic iugoslav (autogestionarea muncitorească a întreprinderilor). Revoluția maghiară din 1956 și apoi programul adoptat de Uniunea Comuniștilor din Iugoslavia în aprilie 1958 au sporit în blocul sovietic temerile legate de o posibilă acțiune distructivă din interior a revizionismului. URSS reluase din 1957 (și mai abitar după aprilie 1958) retorica antiugoslavă, iar acest nou discurs antititoist a fost reprodus și de comuniștii din celelalte state est-europene. Foarte curând, inclusiv cercetările economice au fost supuse atacului ideologic, pentru mai mult sau mai puțin imagineare tendințe revizioniste. La ședința din 30–31 mai 1958 a frontului ideologic acest atac partinic a fost declanșat de veteranul ilegalist Ștefan Voicu (Aurel Rotenberg), ideolog (redactor-șef la „Lupta de clasă” din 1955⁷⁹), care avea însă și veleități de cercetător al vieții economico-sociale⁸⁰ și era chiar integrat unor colective de cercetare ale ICE (fiind și membru al consiliului științific al institutului). El admitea că România nu se compara cu Ungaria și Polonia, unde revizionismul era sau fusese foarte puternic (deși îngrădit la timp de autoritățile comuniste).

Chiar dacă în România nu exista un curent revizionist, Ștefan Voicu se grăbea imediat să adauge că o infiltrare revizionistă putea fi sesizată, dând ca exemplu lecțiile de pe poziții deschise revizioniste predate la Institutul de Științe Economice și Planificare „V.I. Lenin” (ISEP), tolerate de prorectorul I. Munteanu, iar apoi popularizate și în revista „Probleme economice”⁸¹: „am avut ocazia să citesc 4 din lecțiile despre care s-a vorbit. Pornind de la fetișizarea legii valorii, care se spune că acționează în legea socialistă, se neagă intervenția statului în problemele

⁷⁷ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, 2007, p. 136.

⁷⁸ Traseul său este consemnat și detaliat de mai mulți istorici care l-au cunoscut; vezi *ibidem*, p. 250 și p. 310; Apostol Stan, *Istorie și politică în România comunistă*, București, 2010, p. 142–167.

⁷⁹ Voicu Ștefan, în *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre et al., p. 624.

⁸⁰ Ștefan Voicu, *Pagini de istorie socială*, București, 1971.

⁸¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 13/1958, f. 90–91.

economiei, rolul de regulator al statului în economie, caracterul obiectiv al planificării și [se] înlătură legea dezvoltării planice proporționale și [se] pune în loc legea repartiției ca lege de producție. Din dezvoltarea acestor lecții s-a tras concluzia că consiliile muncitorești din Iugoslavia sunt cea mai frumoasă expresie de luare în considerare a acțiunii legii valorii.”⁸² Conform definiției oficiale, *valoarea* este o categorie economică a producției de mărfuri, care exprimă munca socială întruchipată în marfă⁸³. Karl Marx vorbise despre legea economică a producției de mărfuri – *legea valorii* –, în virtutea căreia schimbul de mărfuri are loc potrivit cu cantitatea de muncă abstractă socialmente necesară cheltuită pentru producerea lor. Legea valorii ar acționa diferit în capitalism și în socialism: în capitalism ea este un regulator spontan al producției – datorită concurenței –, în timp ce în socialism, unde domină în mod exclusiv proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, valoarea nu poate în niciun caz să fie capital, adică mijloc de exploatare. Chestiunea era sensibilă și orice nuanță sau deviere de la definiția oficială (venită din zona cercetării științifice sau a catedrelor universitare de economie politică) reprezenta o adevărată erezie, cu potențial periculos.

Ștefan Voicu – decis să suprimă răspândirea acestor idei economice eretice – se referea în mod concret inclusiv la ICE și la revista „Probleme economice”: „ceea ce a vorbit lectorul la ISEP, el a și scris în revistă; aceeași teză, pe care a publicat-o, desigur mai puțin deschis. Unele dintre aceste teze au fost tratate de revista «Probleme economice», care i-a dat o mare extindere. Este vorba de articolul lui Giolletti despre problemele prețului de cost.” Pe Ștefan Voicu – el însuși absolvent al Academiei de Studii Comerciale – îl deranja în primul rând preocuparea lui Giolletti de a demonstra dispariția sau diminuarea legii valorii. În al doilea rând, Voicu denunța sugestiile din conținutul revistei, cum că în România discuțiile publice pe teme economice sunt limitate, în contrast cu realitatea unor dezbateri reale din R.D. Germană și Polonia⁸⁴. Ideologul de la „Lupta de clasă” ținea să lămurească în mod partinic cum stau lucrurile: de fapt, în cele două țări, acele dezbateri nu erau altceva decât „manifestări revizioniste în economie”, oprite între timp de autoritățile de partid din RDG și Polonia, iar „lectorul de la ISEP le-a utilizat [fără discernământ – n.n.] afirmând că și la noi trebuie să fie asemenea discuții cu conținut bogat. Iată că chestiunea [pătrunderii revizionismului – n.n.] este cu mult mai largă decât la catedră. Lipsa de vigilență [înseamnă] cedarea în fața pătrunderii ideologiei revizioniste burgheze. În revista «Probleme economice», care este principala revistă [economică – n.n.], se introduc asemenea articole. Vorbesc de ușurința cu care intră ideile opuse politicii partidului, ideile dușmanului. Iată, în «Probleme economice», numărul 4, din 1958 s-a publicat dezbaterea care a avut loc la Institutul de Cercetări Economice al Academiei.”⁸⁵

⁸² *Ibidem*, f. 91.

⁸³ *Valoare*, în *Dicționar politic*, coord. B.N. Ponomarev, București, 1958, p. 714.

⁸⁴ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 13/1958, f. 92.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 92–93.

Aici, Ștefan Voicu făcea referire în mod concret la vinile ideologice ale cercetătorilor de la ICE, dar și ale direcțiunii (Miron Constantinescu, nenumit însă): „la această sesiune științifică, un tânăr cercetător, Grigorescu Constantin, a făcut o expunere despre formarea fondului central de cereale, o comunicare din care nu poți să tragi [altă] concluzie politică și practică decât că hotărârea Plenarei din decembrie 1956, cu privire la desființarea cotelor, a fost greșită, că prin mersul real al economiei nu vom putea asigura fondul central, ceea ce este o greșeală formidabilă. (...) Or, tovarășii noștri de la Institutul de Cercetări Economice nu trebuiau să vegheze ca politica partidului să nu fie deformată și realitatea economică să nu fie deformată printr-o asemenea prezentare la o asemenea sesiune? Acest tânăr cercetător trebuia să fie îndrumat. Această comunicare a venit la publicare la revista «Probleme economice». Redacția s-a orientat în mod just și a respins articolul, însă după aceea publică darea de seamă a acestei sesiuni și dă aceste teze în întregime. Este o mare lipsă de răspundere.”⁸⁶ ICE și revista și-au făcut autocritica ritualică. În numărul următor al revistei, editorialul se intitula chiar *Karl Marx și lupta împotriva revizionismului contemporan*⁸⁷, iar un alt economist-ideolog, Pavel Dan, se pronunța *împotriva denaturării burgheze și revizioniste a rolului economic al statului*; de fapt, întreaga revistă era presărată cu atacuri fără precedent la adresa revizionismului (erau vizați revizionisti din Franța; un alt articol era despre *V.I. Lenin și lupta împotriva revizionismului în problema agrară* etc.). Un timp, periodicul a continuat războiul contra revizionismului.

Câteva lămuriri: Ștefan Voicu se referea de fapt la o sesiune științifică a tinerilor cercetători din ICE desfășurată în 24–25 februarie 1958, prezidată de Miron Constantinescu, care avusese cuvinte de apreciere la adresa cercetătorilor din subordine⁸⁸. În realitate, comunicarea lui C. Grigorescu fusese mai nuanțată decât a lăsat Șt. Voicu să se înțeleagă, cercetătorul pomenind expres despre faptul că desființarea cotelor a contribuit la îmbunătățirea contractărilor⁸⁹. Prin urmare, credem că atacul declanșat de Voicu a ținut mai mult de factori conjuncturali, de nevoia de a găsi un pretext pentru demascare/epurare. Mai este un aspect cumva neglijat de Șt. Voicu; comunicarea lui Grigorescu se întemeia pe metoda monografică, pe date culese de echipele monografice ale ICE în toamna anului 1957. Deși metoda nu se revendica de la cea folosită de Școala gustiană, anumite înrudiri – chiar vagi – existau. Dar mult mai important este că mai supraviețuiau în ICE un Gheorghe Retegan și un Miron Constantinescu, foști colaboratori ai lui Dimitrie Gusti. Este oare posibil să fi fost vorba (și) despre un atac preventiv pentru a nu da ocazia refacerii unor rețele de cercetare asumând metode sociologice „idealiste”, „reacționare” etc. din trecutul interbelic? Mai ales că metoda monografică, (re)inițiată

⁸⁶ *Ibidem*, f. 94.

⁸⁷ *Karl Marx și lupta împotriva revizionismului contemporan*, în „Probleme economice”, an XI, 1958, nr. 5, p. 6 și urm.

⁸⁸ *Sesiunea științifică a tineretului din Institutul de Cercetări Economice al Academiei RPR*, în „Probleme economice”, an XI, 1958, nr. 4, p. 130 și urm.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 131.

mai întâi de Mircea Biji la Direcția Centrală de Statistică, în 1954 (mutată în 1957 la ICE), fusese îndelung contestată și criticată (în „Cercetări filozofice”, de exemplu). În actualul stadiu al cercetărilor, este o simplă ipoteză.

ROMAN MOLDOVAN, I. RACHMUTH ȘI VASILE RAUSSER
LA CONDUCEREA ICE, 1958–1965

În acest climat de vânătătoare a revizioniştilor, Miron Constantinescu – el însuși un eretic de prim ordin prin contestarea lui Gheorghiu-Dej cu puțin timp în urmă – nu mai putea supraviețui mult timp la șefia ICE. Lui Miron Constantinescu i-a succedat la conducere Roman Moldovan⁹⁰, autor de lucrări științifice încă din perioada precomunistă, texte care vizau atât formarea și mișcarea capitalurilor în România interbelică, cât și metoda de calcul a prețului, circulația cambială, venitul național etc. La finele anilor 1930 a făcut parte din gruparea de stânga a Tineretului PNȚ, iar apoi a aderat la Frontul Studențesc Democrat, formațiune apropiată stângii radicale. În anii 1940, a avut inclusiv contribuții sociologice în revista de profil („Sociologia românească”) și a colaborat la volumul IV al *Enciclopediei României* (1943)⁹¹. În 1955 a fost numit vicepreședinte al Comitetului de Stat al Planificării⁹², iar în anii 1955–1956 a colaborat la elaborarea manualului de *Statistică economică*⁹³. Fusese coleg cu Belu Zilber la finele anilor 1930 în cadrul Institutului Românesc pentru Studiul Conjuncturii Economice, dar acest element din biografie nu i-a afectat în vreun fel promovarea. Ca și alți simpatizanți ai partidului comunist sau ilegaliști (Mihail Levente *et al.*⁹⁴), trecuse pe la Institutul Central de Statistică în timpul dictaturii antonesciene (începând din 1941)⁹⁵. Era agreat politic, deoarece – aflăm din fișa sa de cadre – după 1941 „a contribuit cu bani la Ajutorul Roșu”, iar „în câteva rânduri a pus casa la dispoziția partidului [comunist] pentru ședințe ilegale și a adăpostit pe unii tovarăși care erau urmăriți de Siguranță”⁹⁶.

În 1965 avea să devină președinte al Consiliului Național al Cercetării Științifice și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri⁹⁷. Însă prezența lui Roman Moldovan la ICE a fost una mai degrabă ștersă, baza activității sale fiind fie la CSP, fie la Institutul de Științe Economice și Planificare (ISEP, viitorul ASE). La conducerea institutului au fost efectiv adjuncții săi, I. Rachmuth și Vasile Rausser. Costin Murgescu a rămas șef de secție. Roman Moldovan a coordonat însă (în colaborare)

⁹⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția Cadre, dosar nr. M/656 (Moldovan Roman), f. 2; fișă de cadre din 25 septembrie 1973.

⁹¹ *Enciclopedia României*, vol. IV, *Circulație, distribuție, consum*, coord. Dimitrie Gusti, Constantin Orghidan, Mircea Vulcănescu, București, 1943.

⁹² *Moldovan Roman*, în *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre *et al.*, p. 405.

⁹³ Dorina N. Rusu, *Moldovan Roman*, în eadem, *Membrii Academiei Române*, p. 547.

⁹⁴ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 145.

⁹⁵ *Moldovan Roman*, în *Membrii CC al PCR*, coord. Florica Dobre *et al.*, p. 405.

⁹⁶ ANIC, fond CC al PCR – Secția Cadre, dosar nr. M/656, f. 1.

⁹⁷ Dorina Rusu, *Membrii Academiei Române*, p. 547.

volumul bilanțier (celebrând 15 ani de la 23 august 1944) despre economia românească sub socialism⁹⁸, precum și sinteza de istorie a industriei autohtone în primele două decenii postbelice⁹⁹.

Locul lui Roman Moldovan – ales în 1963 și membru corespondent al Academiei RPR – a fost *de facto* ocupat de Vasile Rausser (devenit de altfel și redactor-șef al revistei „Probleme economice” la începutul anilor 1960). Deși nu avea o operă consistentă, Vasile Rausser – și nu Costin Murgescu (foarte prolific din punct de vedere academic și înclinat spre tratări monografice¹⁰⁰) – a fost cel care s-a bucurat de susținerea lui Paul Niculescu-Mizil (șeful Secției Propagandă și Agitație, succesorul lui L. Răutu)¹⁰¹. Rausser își câștigase capitalul politic încă din 1948–1949, fiind unul dintre primii propovăduitori ai naționalizării și planificării economiei¹⁰². Spre mijlocul anilor 1960, Vasile Rausser și-a ales ca teme de cercetare: bazele planificării economiei; productivitatea muncii în industrie; relațiile economice externe ale României (lucrări care vor fi realizate și publicate abia la finele deceniului șapte sau la începutul anilor 1970)¹⁰³; în plus, cu ocazia momentelor politice importante, era vocea autorizată a Institutului de Cercetări Economice și a revistei „Probleme economice” pentru a valida deciziile autorităților¹⁰⁴, tot așa cum – pentru a se polemiza cu sovieticii și al lor Plan Valev – în 1964 a fost ales Costin Murgescu¹⁰⁵. Este într-un fel un punct de inflexiune în cariera lui Costin Murgescu, care va ajunge după 1965 inclusiv consilier al prim-ministrului I. Gh. Maurer, precum și autor de manuale de economie politică, alături de veterani ai partidului comunist, specializați în economie¹⁰⁶. I. Rachmuth – director adjunct din 1958 – a devenit redactor-șef al revistei în limbi străine editate de ICE începând din anul 1964, „Revue roumaine des sciences sociales. Série des sciences économiques”.

⁹⁸ *Economia României în anii 1944–1959*, coord. Roman Moldovan, I. Rachmuth, Vasile Malinschi, București, 1959. Sinteza apărea sub egida Academiei RPR și a Institutului de Cercetări Economice.

⁹⁹ *Industria României, 1944–1964*, coord. Vasile Malinschi, Roman Moldovan, Vasile Rausser, București, 1964.

¹⁰⁰ Costin Murgescu *et al.*, *Contribuții la istoria capitalului străin în România de la sfârșitul Primului Război Mondial până la ieșirea din criza economică din 1929–1933*, București, 1960.

¹⁰¹ Vladimir Tismăneanu, *Cine a fost Paul Niculescu-Mizil. De la Ștefan cel Mare la stalinismul național*, în *contributors.ro*, 21 septembrie 2011. <http://www.contributors.ro/politica-doctrine/cine-a-fost-paul-niculescu-mizil-un-campion-al-stalinismului-national/>, accesat la 27 noiembrie 2017.

¹⁰² Hary Kuller, *Economie politică*, în *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, coord. Nicolae Cajal, Hary Kuller, București, 1996, p. 243.

¹⁰³ Vasile Rausser, *Bazele planificării economiei naționale*, București, 1968; idem, *Romania's Economic Relations with the Developing Countries*, în „Revue roumaine des sciences sociales. Série des sciences économiques”, 16, vol. 2, 1972; *Productivitatea muncii în industrie*, coord. V. Rausser *et al.*, București, 1968.

¹⁰⁴ Traian Ionașcu, Vasile Rausser, *Considerații asupra Constituției Republicii Socialiste România*, în „Probleme economice”, 1965, nr. 8.

¹⁰⁵ Vezi textele publicate în 1964 în revista „Viața economică”; ACNSAS, fond Informativ, dosar nr. 385017, f. 69.

¹⁰⁶ Ion Rachmuth, Barbu Zaharescu, Costin Murgescu (coord.) *et al.*, *Economie politică*, București, 1967.

În această perioadă de destindere sunt angajați și cercetători cu un trecut problematic, precum Gheorghe Zane, transferat la ICE de la Institutul de Istorie, ajuns chiar șef de secție (la Secția de istorie a gândirii economice)¹⁰⁷. Gheorghe Zane – ales membru corespondent al Academiei Române în 1965 – avea să pregătească în anii 1960 o monografie dedicată industriei autohtone din ultima etapă a perioadei moderne (repede tradusă și în limbi străine)¹⁰⁸. După 1965, prof. Zane a reușit să creeze la Institutul de Cercetări Economice o adevărată școală formată în general din tineri cercetători¹⁰⁹.

„PROBLEME ECONOMICE”

Publicația „Probleme economice” a apărut în 1948 – împrumutând un nume de revistă din spațiul sovietic – ca organ al Consiliului Economic Superior (cu Radu Mănescu drept redactor responsabil). Abia din ianuarie 1955 a devenit periodic al Institutului de Cercetări Economice. Avea să ajungă una dintre revistele de științe sociale cu cel mai frecvent ritm de apariție (12 numere pe an), semn al importanței politice și academice care i se acorda. Acest fapt a însemnat atât diseminarea multor materiale politizate la maximum, cât și includerea unor texte care, fără să fie eretice sau nonconformiste, reprezentau o alternativă academică, „tehnocratică”, prin evitarea limbajului ideologic și a polemicii de război rece cu Occidentul. În acest ultim caz pot fi evocate textele unui Egon Balas, atât despre relația dintre sectoarele economiei (folosind ingenios schema marxistă privind reproducția), cât și despre keynesism¹¹⁰; în același timp, Balas publica și texte mai pe linie în „Lupta de clasă”¹¹¹). Texte socotite problematice de către (post)cenzura comunistă au fost și cele datorate lui Vladimir Trebici, cercetător pentru un timp în cadrul ICE și membru al redacției¹¹².

De la finele anilor 1950, acest periodic nu se mai afla doar sub egida ICE (a fost adăugată și Societatea de Științe Economice din RPR). În prima parte a deceniului șase, în caseta tehnică a revistei figura doar precizarea că „apare sub conducerea

¹⁰⁷ Georgeta Penelea[-Filitti], *Zane Gheorghe*, în *Enciclopedia istoriografiei românești*, coord. Ștefan Ștefănescu, București, 1978, p. 352.

¹⁰⁸ Gheorghe Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, București, 1970.

¹⁰⁹ Vasile Malinschi, *Gheorghe Zane*, în idem, *Economiștii la Academia Română. Evocări și restituiri*, vol. 2, București, 1991, p. 85.

¹¹⁰ Egon Balas, *Voința de libertate*, p. 382–382.

¹¹¹ Idem, *Ciclul economic postbelic și capitalismul monopolist de stat*, în „Lupta de clasă”, septembrie 1956, p. 52 și urm. În 1959, E. Balas a fost concediat de la ICE; s-a reprofilat ca matematician, a emigrat în 1966 și a devenit ulterior reputat profesor timp de decenii la prestigioasa Carnegie Mellon University din Pittsburgh, SUA.

¹¹² Pentru destinul academic postbelic al lui Trebici, vezi studiile alcătuite de Corina Doboș, *Global Challenges, Local Knowledges: Politics and Expertise at the World Population Conference in Bucharest, 1974*, în „East Central Europe”, 2018, nr. 45, p. 223; eadem, *Beyond Ideologies: Eastern European Demographic Expertise across the Iron Curtain*, în *Social Sciences in the Other Europe since 1945*, ed. Adela Hîncu, Victor Karadi, Budapest, 2018, p. 332–361.

unui colegiu de redacție” (care însă nu era menționat nominal). După 1957, Vasile Rausser a fost confirmat redactor-șef al publicației. În 1961, colegiul de redacție avea următoarea componență: Vasile Rausser (redactor-șef); S. Daniel; Gheorghe Dolgu; Erwin Hutira; Manea Mănescu (membru corespondent al Academiei); Roman Moldovan; Costin Murgescu; S. Nica; Mihail Nicolaescu, Mihai Părluță; Armand Popper; I. Rachmuth (membru corespondent al Academiei). În 1963 mai sunt cooptați: Constantin Ionescu; Hillel Kohn (de la Cluj); M. Lupu; D. Rusu (Iași); Gheorghe Șiclovan.

La fel precum celelalte reviste ale frontului ideologic, a fost un periodic controlat atent de către secțiile ideologice ale CC al PMR, gradul său de autonomie fiind limitat. Practic, în multe situații editorialul era impus de instanțele politice, chiar și în anii 1960. Ni s-a păstrat un plan de muncă, cu problemele de rezolvat în perioada 1 iulie – 23 august 1960, emanat de la Secția Știință și Cultură, datat 28 iunie 1960, în care se menționa, între altele, ca sarcină de îndeplinit, „asigurarea publicării numerelor 3 ale revistelor «Studii» și «Cercetări filozofice» și [a] pregătirii pentru numerele 4 ale acestor reviste și pentru numărul 7 al revistei «Probleme economice» a câte unui articol de fond precum și a altor studii privind problemele puse la Congresul al III-lea al PMR”¹¹³.

Aceeași secție a tolerat însă prezența la revistă și în institut, chiar în funcții importante, a unor economiști asociați cu cealaltă extremă politică din trecut, mișcarea legionară. Costin Murgescu pare să nu fi fost singurul convertit de la legionarism la comunism. În revistă mai apare și numele lui Ion (Ioan) Veverca, fost teoretician economic al Gărzii de Fier¹¹⁴, cu un studiu despre diferitele aspecte ale ciclului economic în principalele țări capitaliste¹¹⁵. În 1937 Ion Veverca propusese alungarea străinilor din procesul de schimb al economiei românești și îndeosebi a comercianților evrei¹¹⁶; în 1941 și-a dezvoltat teoriile naționaliste într-o lucrare extinsă¹¹⁷. La ICE a realizat mai multe traduceri și ediții din operele unor economiști consacrați din străinătate și din spațiul românesc¹¹⁸. În anii 1960, I. Veverca a ajuns să conferențieze chiar și la ISEP/Academia de Studii Economice, unde prezența sa a generat stupeoare în rândul unei părți a audienței¹¹⁹. După cum am menționat deja, din anul 1964, alături de revista „Probleme economice”, a apărut și o publicație în

¹¹³ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 2/1960, f. 117.

¹¹⁴ Ion Veverca, *Economia românească*, în „Rânduiala”, II, 1937, caietul 9–10, p. 367.

¹¹⁵ Idem, *Cu privire la unele aspecte ale ciclului economic actual în principalele țări capitaliste*, în „Probleme economice”, an X, 1957, nr. 1, p. 101–114.

¹¹⁶ Valentin Săndulescu, *Convertiri și reconvertiri: elite academice și culturale și schimbare politică în România anilor 1930–1960*, în „Ne trebuie oameni!”. *Elite intelectuale*, coord. Cristian Vasile, p. 153.

¹¹⁷ Ion Veverca, *Naționalism economic*, București, 1941.

¹¹⁸ Niculae Suțu, *Opere economice*, ed. și trad. Ion Veverca, București, 1957; David Ricardo, *Despre principiile economiei politice și impunerii*, trad. Ion Veverca, București, 1959.

¹¹⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 14/1969, f. 21–22; vezi și Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu, 1965–1974*, București, 2014, p. 149.

limbi de circulație internațională: „Revue roumaine des sciences sociales. Série des sciences économiques”.

CÂTEVA CONSIDERAȚII FINALE

În general, ICE a fost un institut de cercetare extrem de politizat, care nu a permis multe inovații conceptuale. Totuși, o serie de tineri cercetători au excelat, mai degrabă în pofida constrângerilor regimului politic și ale sistemului de cercetare oficial. Traectoriile acestor tineri afirmați în intervalul scurt de destindere (cca 1956–1957) au fost extrem de diferite; dacă un Egon Balas a sfârșit demascat, apoi dat afară de la ICE și cu interdicție de publicare pentru un timp, văzându-și textele prohibite, N.N. Constantinescu a ajuns în 1964 să fie cooptat de către organele de partid în echipa care trebuia să explice și să „lămurească” în adunările generale ale unor instituții de cultură implicațiile (mai ales economice) ale *Declarației din aprilie* a CC al PMR.

Gheorghe Gheorghiu-Dej nu a avut niciodată anvergura asumată de I.V. Stalin în ceea ce privește implicarea directă în probleme referitoare la științele sociale și economice. Potrivit lui Ethan Pollock, Stalin a încercat sistematic să îmbine puterea sa politică cu agerimea intelectuală și a intervenit personal – mai ales după 1945 – în dezbateri științifice din aria mai multor științe, de la economie politică, filosofie, lingvistică, până la fizică și biologie¹²⁰. În problemele cercetării economice, Gh. Gheorghiu-Dej s-a folosit mai degrabă de intermediari, de înalții săi responsabili din aparatul cultural-ideologic, precum Leonte Răutu¹²¹, Ștefan Voicu, chiar Miron Constantinescu (pentru un timp cel puțin, până să îl sfideze pe liderul partidului). Aceștia erau cumva interfața între prim-secretarul CC al PMR și cercetarea științifică economică.

Deși Gheorghiu-Dej nu s-a implicat la fel de mult ca Stalin, a acționat totuși nemilos contra intelectualilor umaniști, a economiștilor și artiștilor pe care i-a perceput ca asociați ai rivalilor săi de la vârful partidului (vezi cazul Egon Balas, pentru cercetarea economică). În cazul regimului stalinist (și al regimurilor comuniste din țările satelizate), aplicarea principiilor marxist-leniniste în cazul controverselor științifice a condus foarte adesea la rezultate imprevizibile. Chiar acei membri ai cercului intim al lui Stalin, responsabili cu ideologia, erau constrânși să aștepte cuvântul final al „corifeului științei” pentru a-și da seama de modul concret de implementare a unei decizii privitoare la științele socio-umaniste și aceasta pentru că ideologia marxist-leninistă, îndeosebi după 1945, părea să fie mereu subiect de reformulări. Între temele cruciale pentru legitimarea PCUS/PMR și pentru perspectiva sovietică/comunistă locală asupra realităților internaționale în contextul războiului rece, filosofia marxist-leninistă furniza temelia ideologiei pe care se sprijineau

¹²⁰ Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton, Oxford, 2006, p. 1 și urm.

¹²¹ L. Răutu a fost numit chiar un „Andrei Jdanov român”.

statul și societatea de tip sovietic¹²². Acest aspect explică virulența criticii aplicate inclusiv în România unor economiști, filosofi de partid etc., altminteri extrem de atașați discursului oficial. Economia politică era importantă pentru Stalin și Gheorghiu-Dej, deoarece includea atât critica sistemului capitalist, cât și justificarea economică a socialismului, precum și o hartă de parcurs pentru trecerea la comunism¹²³. Rând pe rând, economiști marxiști din preajma puterii, apoi colaboratori/cercetători ai Institutului de Cercetări Economice precum Barbu Zaharescu, Ion Rachmuth, Egon Balas, Constantin Grigorescu ș.a. sau profesori de la ISEP au fost supuși criticii așa-zis principale, tocmai în numele acestei ortodoxii economice oficiale.

THE INSTITUTE FOR ECONOMIC RESEARCH OF THE ACADEMY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF ROMANIA, 1952–1965: BETWEEN SCIENTIFIC ANALYSIS AND IDEOLOGICAL PROPAGANDA

Abstract

In 1948, after the communist takeover, Romanian economic research was included in the vast domain of the social sciences. The official economic research goals required immediately a specialized institute within the newly established Soviet type academy (the Academy of the People's Republic of Romania). However, the establishing of the Institute for Economic Research took place only in 1952 mostly due to the lack of human resources. Between 1948 and 1952 the political power, that is the Politburo of the communist party (Romanian Workers' Party – RWP), did not identify the politically adequate scientific direction for this type of institute – Belu Zilber and Barbu Zaharescu, some of the most influential economists within the party, lost the confidence of the top communist leadership.

Using several categories of historical sources (archival documents, oral history interviews, memoirs, etc.) the aim of this study is to outline the history of the Institute for Economic Research (Institutul de Cercetări Economice – ICE) of the Romanian Academy during the Gheorghe Gheorghiu-Dej period, highlighting the beginnings of the institute, the thematic directions, the composition of the research teams, and the intellectual profile of its main academic journal, “Probleme economice” (Economic Affairs).

In general, ICE was an extremely politicized research institute that did not allow many conceptual innovations. However, some young researchers excelled, despite the ideological constraints imposed by the political regime. The academic trajectories of these young researchers were extremely different. For example, Egon Balas ended his career after he was fired in the spring of 1959, being a victim of an ideological purge ordered by the Politburo. On the other hand, his colleague

¹²² Ethan Pollock, *op. cit.*, p. 3.

¹²³ *Ibidem*.

N.N. Constantinescu was promoted and co-opted by the party organs within the ideological team which received the task to clarify the economic implications of the April 1964 Declaration of the RWP.

Keywords: Institute for Economic Research (Institutul de Cercetări Economice); Romanian Academy; Gheorghe Gheorghiu-Dej; economic planning; “Probleme economice” journal; Miron Constantinescu; Costin Murgescu

NOTE ȘI RECENZII

* *Complimente de la tanti Haritina. Spionaj sovietic în România, 1924–1944*, ed. VADIM GUZUN, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2018, 747 p.

Cel de-al XXV-lea volum semnat de Vadim Guzun ca editor și apărut în seria *Afaceri orientale* are un subiect care prezintă și va prezenta un interes deosebit pentru studenții, profesorii și cercetătorii pasionați de acțiuni de spionaj sau servicii de informații.

Cele 215 documente cuprind o paletă largă și profundă a interesului informativ al URSS față de România timp de două decenii, de la punctul culminant al exportului de revoluție sovietică în spațiul românesc (revolta de la Tatar-Bunar, 1924) și până la decizia politică de trecere a țării de partea Națiunilor Unite, implicit alături de noul aliat, Armata Roșie (august 1944). Cazurile selectate de autor din Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității și Arhiva Ministerului de Externe sunt asimetrice ca număr pe fiecare an, însă acest lucru nu înseamnă că acțiunile informative sovietice s-au relaxat sau contraspionajul autohton nu a obținut performanțe. Pentru perioada 1924–1933, volumul conține 67 de documente: cele mai puține cazuri sunt în 1924 (două) și în 1931 (patru), iar cele mai numeroase în 1925 (zece) și 1933 (douăsprezece). Este o perioadă de lupte acute, în care acțiunile de spionaj sovietic au fost dublate de atentate, iar contraspionajul românesc a dus, la propriu, lupte pe viață și pe moarte pentru anihilarea acestora. Primul document se referă la o rețea de spionaj politico-militar, care funcționa din 1922 sub coordonarea centralei sovietice din Viena, descoperită în octombrie 1923 și anihilată în 1924. Șefii rețelei erau Aleksandr Kiselev, atașat la legația bulgară din București, și maiorul Jak Ceaikovski din Regimentul 2 Artilerie Grea, însă alături de ei mai acționau 14 agenți și 26 de complici. Unii erau militari activi (ca Teodor Niță, locotenent de jandarmi, fratele liderului politic basarabean Sergiu Niță), alții în rezervă, români și minoritari deopotrivă. Materialul elaborat de Secția a II-a Informații este structurat în 12 puncte; la punctul 11 (*Învățămintele*), primul subpunct arată că „elementele minoritare, în special ofițerii care au aparținut fostelor armate austriacă și rusă, oricât de capabile ar fi, trebuie suspectate, nu trebuie să li se încredințeze însărcinări de natură a cunoaște lucrările cu caracter secret și puse sub discreție, dar vigilentă supraveghere de îndată ce există un indiciu cât de mic de duplicitate”. Ultimul punct, 12 (*Propuneri*), conține șase subpuncte despre întărirea măsurilor contrainformative; cel din urmă privește „conferințe și instrucțiuni, cu scopul de a informa ofițerii și trupa asupra mijloacelor întrebuintate de spioni și modul de a evita indiscreția și a mări supravegherea”.

Un alt caz interesant este cel al lui Emil Bodnăraș (doc. 55), deoarece în aprilie 1932 Titus Cristureanu, doctorand la London School of Economics, a scris o declarație la sediul Legației române despre relațiile dintre ei. Se cunoșteau de la 10 ani, au mers împreună la Facultatea de Drept, au scris articole la un ziar și au aderat la Fascia Națională Română. Întâlnirile s-au mai rărit după ce Bodnăraș a intrat la Școala Militară de Ofițeri de Artilerie din Timișoara, iar opiniile divergente pe diverse teme l-au făcut pe Cristureanu să-l caracterizeze pe fostul amic drept „supraîncălzit de idei naționale (ideile sale sociale erau neclare și nedefinite)”, așa încât relațiile s-au răcit.

„Revista istorică”, tom XXIX, 2018, nr. 5–6, p. 601–610

În perioada 1934–1939, adică de la stabilirea relațiilor diplomatice între București și Moscova și până la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, sunt prezentate 26 de cazuri, între două și șase în fiecare an. Din nou revine în atenție Emil Bodnăraș (doc. 84), când Edmond Ciuntu, de la Legația României din Moscova, trimite la București (ianuarie 1937) o informare despre o întâlnire cu șeful Direcției Politice din Comisariatul Afacerilor Externe, care, între altele, l-a întrebat „dacă nu cumva am putea ierta pe acest Bodnăraș de restul pedepsei, după care l-am expulza în URSS”. După răspunsul negativ de la București, diplomatul român se reîntâlnește cu cel în cauză, îi spune rezultatul și nu se sfiește să adauge că, dacă situația ar fi fost invers, „adică dacă ofițerul ar fi fost sovietic, ar fi fost executat de Soviete în 24 de ore, pe când la noi s-a ales numai cu 10 ani pușcărie”.

Alt subiect de interes este cel al diplomatului Fedor Butenko (doc. 89), rămas la șefia misiunii diplomatice sovietice la București după rechemarea lui Mihail Ostrovski, care a ales să defecteze cu sprijinul Serviciului Special de Informații. Butenko era un ucrainean care luptase contra bolșevicilor în războiul civil, fiind luat prizonier și apoi eliberat deoarece era foarte tânăr. S-a adaptat la regimul bolșevic devenind ziarist și diplomat, dar a fost tot timpul suspectat de organele de represiune. A fost trimis în România, dar a fost urmărit de GPU și pus pe o listă neagră împreună cu șeful său, Ostrovski. Odată cu rechemarea lui Ostrovski la Moscova, Butenko a înțeles că următorul avea să fie el, iar acasă îl aștepta închisoarea sau plutonul de execuție. Momentul declanșator a fost acela când a conștientizat că agenții GPU din legație au pus la cale asasinarea sa pe teritoriul românesc (i se cerea insistent să meargă la Sinaia cu mașina, dar fără șofer, deși era șeful legației). Astfel, a decis să plece în vestul Europei, cerând sprijinul Serviciului Special de Informații, care i l-a acordat. Tot prin Serviciul Special de Informații a trimis regelui Carol al II-lea o scurtă misivă de recunoștință, care menționa, între altele: „sunt profund fericit că numai pe teritoriul României m-am deșteptat din apărătorul vis rău bolșevic ce-mi sfâșia inima de mulți ani. Sunt profund mișcat de purtarea umanitară față de mine a colaboratorilor și funcționarilor Majestății Voastre, care mi-au dat un inimos și cald sprijin, dându-mi posibilitatea să mă conving profund de marile principii omenești ale echității și civilizației păzite de Coroana Majestății Voastre.” Desigur, nu a omis să anexeze organizarea legației, sarcinile reale ale fiecărui diplomat și un studiu despre problema Basarabiei așa cum se vedea la Moscova, materiale extrem de utile contraspionajului autohton.

Calupul cel mai important este reprezentat, așa cum era de așteptat, de perioada celui de-al Doilea Război Mondial, în care sunt incluse 122 de cazuri (cele mai multe, 55 la număr, în 1941). În această perioadă se constată o focalizare asupra măsurilor contrainformative, atât de necesare în contextul participării României la campania de Est, precum și pentru protejarea zonei petrolifere, de la exploatare și prelucrare până la transportul către Dunăre sau pe calea ferată. URSS nu a făcut economie de resurse umane și a trimis în spațiul românesc zeci de echipe de parașutiști cu sarcini de spionaj, sabotaj, terorism și propagandă care să producă pagube cât mai mari în spatele frontului. La aceștia se adăugau agenții aflați de mai mult timp în țară, eventual în „adormire”, care au fost reactivați, și elementele comuniste, cu rolul de a incita la greve și manifestații. Măsurile serviciilor de specialitate au preîntâmpinat o mulțime de acte de sabotaj, iar inelele de protecție – de la posturile de jandarmi și până la raziile efectuate de unități militare în diverse zone sensibile – și-au demonstrat eficiența. Prinderea unor agenți sovietici și exploatarea lor informativă a permis o cunoaștere profundă a interesului pe care Moscova îl acorda spațiului românesc. Atunci când au fost capturate aparate de radio-emisie și codurile necesare, partea română a trecut la interceptări radio și

chiar la dezinformarea inamicului, care a pierdut oameni și echipamente. Pe de altă parte, informațiile și analizele, oricât de bune ar fi fost, nu puteau suplini lipsa armamentului (calitativ și cantitativ) și, de asemenea, nu se puteau substitui deciziilor politico-militare.

Cititorul va găsi în volum note, rapoarte, sinteze, studii, memorii, autobiografii și tabele, care conturează o imagine destul de clară a evoluției spionajului sovietic în România în perioada de referință. În primul rând se disting obiectivele, apoi modul de lucru (infiltrarea în medii de interes, recrutarea de persoane utile, obținerea de date, plata rețelei, trimiterea materialelor către beneficiar etc.), iar la final metodele prin care structurile cu atribuții de contraspionaj au monitorizat rețeaua și au arestat vinovații. Toate acestea arată un șablon, perfecționat în timp, pentru penetrarea României la diferite niveluri (de la cel politic la zona muncitorească și cea rurală) și destabilizarea socială, primul pas către o revoluție proletară, care, în timp, să preia puterea.

Cele mai multe documente se referă la cazuri de spionaj destructurate, care sunt prezentate în mod didactic, unele cu pozele celor implicați sau cu elemente din dotare (aparate de radio-emisie, explozibil, parașute etc.). Structurile de informații/contrainformații românești – Direcțiunea Poliției și Siguranței Generale (până în 1929), Direcția Generală a Poliției cu structurile subordonate (Direcția Poliției de Siguranță, Inspectoratul Corpului Detectivilor, inspectoratele regionale de poliție), Secția a II-a Informații din Marele Stat Major (cu centrele de informații de la granița cu URSS și birourile de informații de la marile unități), Serviciul Secret (din 1939, Serviciul Special de Informații) și Inspectoratul General al Jandarmeriei – au lucrat aceste cazuri și le-au trimis în judecată, apoi au întocmit o sinteză, pe care au transmis-o celorlalte instituții omoloage pentru cunoașterea modului de lucru al inamicului și ușurarea muncii de contraspionaj. Schimbul de date între serviciile autohtone era obligatoriu în condițiile în care de la nord și est (dar nu numai) se revărsau în România, legal sub diverse acoperiri sau fraudulos, tot felul de indivizi cu sarcini informative.

În concluzie, volumul de față, care beneficiază de o prefață alcătuită de Dennis Deletant, se constituie într-un excelent instrument de lucru privind evoluția spionajului sovietic în România în perioada 1924–1944, iar cei care vor aborda acest subiect de acum înainte nu vor putea evita aceste documente, necesare și utile în egală măsură.

Alin Spânu

Universitatea din București, Facultatea de Istorie
alinspanu@yahoo.com

* „The Hungarian Historical Review”, VII, 2018, 4, *Social and Institutional Structures in Transylvania (1300–1800)*, ed. KLÁRA JAKÓ

Continuatoare a revistei „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, publicată între 1951 și 1989 în limbi de circulație internațională, „The Hungarian Historical Review” apare din 2012 în limba engleză tot sub egida Institutului de Istorie al Academiei de Științe Maghiare. În patru numere anuale tematice, revista publică atât lucrări legate de istoria Ungariei, cât și scrieri privind istoria întregii regiuni a Europei Central-Răsăritene. Scopul redactorilor este popularizarea pe o arie mai largă a rezultatelor istoriografiei maghiare în paralel cu impulsivarea și extinderea dialogului științific privind istoria regiunii la nivel internațional. Respectând obiectivul inițial, redactorii au în vedere firește și teritoriul României. Anual

mai multe lucrări se ocupă de probleme legate de istoria Transilvaniei și nu lipsesc nici studii care tratează probleme privind teritoriile din afara arcului Carpat. Chiar lucrarea inaugurală a primului volum a vizat casa sfatului din Clujul premodern ca spațiu reprezentativ al conducerii orașului. Alte materiale au abordat probleme precum mult dezbătută și în parte greșit interpretată libertate religioasă a Transilvaniei premoderne înfăptuită în anul 1568, disciplinarea socială din mediul calvinist din secolele XVII–XVIII, obiceiurile legate de căsătorie în rândul nobilimii comitatense transilvănene sau structura familiilor, nașterea și căsătoria din satele secuiești în secolele XVI–XIX. În paginile revistei s-au dezbătut apoi teme precum legăturile dintre mișcările de reformă ale românilor din Transilvania din anii 1790 și 1830, istoria negustorilor greci din Transilvania din secolul al XVII-lea sau chestiuni privind refugiații bulgari din Teleorman din secolul al XIX-lea. Din istoria secolului al XX-lea au fost analizate efectele sociale și culturale ale destrămării Monarhiei Habsburgice pentru locuitorii din Secuime, încercările de naționalizare din Transilvania de după înfăptuirea României Mari, problema loialității și etnicității din rândul minorităților din cadrul României Mari și aspecte privind deportarea și lichidarea evreilor din Transilvania de Nord. Istoria comunismului din România a fost adusă, de asemenea, în discuție într-o interesantă lucrare privind formele de colaborare a artelor vizuale cu statul autoritar din România anilor 1970–1980. Ultimul număr din anul 2013 al revistei, intitulat *Bethlen: principele Transilvaniei*, a fost dedicat comemorării a patru secole de la înscăunarea lui Gabriel Bethlen, acesta fiind și primul volum în care majoritatea scrierilor au fost dedicate istoriei Transilvaniei.

Ultimul număr din 2018 al revistei – supus în cele ce urmează atenției cititorilor – cuprinde, de asemenea, studii dedicate în întregime istoriei Transilvaniei, mai precis istoriei structurilor sociale și instituționale ale acesteia în secolele XIV–XVIII. Editat de Klára Jakó, cercetătoare în cadrul Institutului de Istorie din Budapesta, cunoscută specialistă a istoriei premoderne a Transilvaniei și a relațiilor acesteia cu țările românești, volumul cuprinde șase studii și mai multe recenzii. Autorii acestora la vremea respectivă erau cu toții angajați ai Institutului de Cercetare al Societății Muzeului Ardelean din Cluj.

Primele două scrieri tratează subiecte legate de istoria economică a Transilvaniei medievale. Studiul lui András W. Kovács, *The Participation of the Medieval Transylvanian Counties in Tax Collection*, identifică acele taxe regale (*descensus, victualia, collecta, lucrum camerae, subsidium, contributio, taxa, pecunias/denarios udvarnicales*) la care au fost supuși iobagii domeniilor nobiliare. Fundamentându-și argumentația pe un număr impresionant de izvoare publicate și inedite, autorul prezintă date legate de colectarea taxelor amintite sau de scutirea unora de la plata acestora, reconstituind în același timp și contribuția autorităților comitatense în această activitate. În lipsa conscripțiilor medievale de taxe din comitatele transilvănene, cercetarea se bazează pe izvoare adunate din fonduri de documente dispersate. Cea de a doua parte a lucrării prezintă în ordinea posesiunilor sau a domeniilor privilegiate scutirile de la plata impozitului, respectiv interdicțiile adresate collectorilor de taxe în anumite regiuni.

Dacă András W. Kovács a încercat să formuleze concluzii la întrebările enunțate prin trecerea în revistă a tuturor izvoarelor disponibile legate de temă, Géza Hegyi a ajuns la concluzii noi într-o problemă particulară privind impozitarea medievală, readucând în discuție un singur document cunoscut și mult dezbătut, dar care, în opinia autorului, rezervă încă noi posibilități de interpretare. În *Did Romanians Living on Church Estates in Medieval Transylvania Pay the Tithe?*, autorul a revizuit afirmația conform căreia românii care au locuit pe domenii ecleziastice (episcopale sau capitulare) au fost supuși începând cu secolul al XV-lea la plata dijmei. La baza acestei teorii se află o scrisoare fragmentară a regelui Sigismund de Luxemburg, datată de unii în 1398, iar de alții în 1425 sau 1426. Bazându-se pe o analiză diplomatică minuțioasă a documentului, autorul arată că deși cele prezentate în

scrisoare pot reflecta întâmplări din 1426, datarea contradictorie, limbajul nespecific epocii și lipsa documentului original (cea mai timpurie copie a acestuia datând din secolul al XVIII-lea) ridică semne de întrebare privind autenticitatea scrisorii. Dar chiar dacă documentul s-ar dovedi autentic, în opinia autorului sintagma „decima Volahorum” nu trebuie interpretată drept dijmă bisericească, ci mai degrabă ca o taxă regală. Astfel, Géza Hegyi propune revizuirea tezei potrivit căreia românii de pe domeniile ecleziastice ar fi fost supuși dijmei și din această cauză ar fi fost defavorizați față de românii trăind pe domeniile regale sau nobiliare.

Cu următoarea lucrare, *The Organization of the Central Court of Justice in Transylvania in the Second Half of the Sixteenth Century*, cititorul este introdus în problematica epocii Principatului Transilvaniei. Zsolt Bogdándi prezintă structura instituțiilor de judecată centrală ale țării din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Lucrarea cuprinde trei părți: prima se referă la scaunul central de judecată, denumit fie tabla regală, fie tabla voievodală sau princiară, partea a doua vizează instanța prezenței personale ca for de apel al tablei, iar a treia parte urmărește funcția președintelui tablei. Despre istoriografia temei autorul afirmă cu ironie că este foarte săracă, cu toate că o însemnată parte a izvoarelor vremii păstrate sunt documente judecătorești, care s-ar preta în primul rând la reconstituirea funcționării instituțiilor de judecată ale țării. În această ordine de idei, autorul subliniază că deși hotărârile Dietelor vremii s-au păstrat în număr mare, acestea reflectă doar intențiile legiuitorilor, fără a ne oferi date despre aplicarea lor în practica judecătorească. Astfel activitatea forurilor de judecată centrale trebuie cercetată înainte de toate pe baza actelor judecătorești emise sau a informațiilor păstrate în puținele stilionare ale vremii. Coroborând hotărârile dietale cu actele judecătorești emise, autorul a arătat că, în ciuda încercărilor disperate din 1556 de a înființa tabla princiară – în formularea autorului „înființare pe hârtie” –, instituția centrală de judecată și-a început activitatea mai târziu. Autorul a conturat totodată componența tablei princiare, precum și a instanței prezenței personale, a identificat locurile și datele la care au fost ținute termenele de judecată, trasând totodată și competențele diferitelor instanțe de judecată. Analiza atentă a izvoarelor i-a facilitat apoi rectificarea unor observații mai vechi. Astfel a demonstrat că – în ciuda afirmațiilor lui Zsolt Trócsányi formulate în lucrarea sa de referință privind instituțiile centrale de guvernare ale Principatului Transilvaniei – instanța supremă de judecată a țării a avut, cel puțin până în anii 1590, mai multe niveluri, fapt dovedit de existența forului prezenței personale ca for de apel al tablei princiare. Lucrarea atrage atenția și asupra stilionarelor, a colecțiilor de copii de acte juridice folosite drept model în practica cancelariei vremii, subliniind faptul că au trecut decenii întregi de când cercetarea trece cu vederea bogăția de informații a acestor izvoare.

Lucrarea semnată de Tamás Fejér, *Formularies of the Chancellery of the Transylvanian Principality in the Second Half of the Sixteenth Century*, ne convinge că aceste izvoare merită într-adevăr mai mult interes. Autorul analizează cele cinci stilionare păstrate de la sfârșitul secolului al XVI-lea, care au fost întocmite și folosite în anturajul cancelariei princiare. Patru sunt prezentate sumar, iar exemplarul păstrat în colecțiile speciale ale Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj, întocmit în vremea principelui Sigismund Báthory, beneficiază de o descriere amănunțită. Analiza autorului se axează pe acest ultim exemplar tocmai datorită numărului ridicat de copii păstrate în paginile sale, copii care acoperă în mare principalele genuri de documente emise în cancelaria princiară. Analizarea de către autor a acelor piese ale colecției ale căror originale, copii sau variante s-au păstrat în cărțile regești (*libri regii*) sau în alte stilionare ilustrează procesul întocmirii modelelor și dovedește că la includerea unor documente în stilionare scribii au preluat cuvânt cu cuvânt toate acele detalii care au fost necesare la întocmirea unor noi documente de același tip, însă nu au depus efort pentru preluarea exactă a informațiilor privind data emiterii, emitentul, numele de persoane sau

toponimele documentului, detaliile originale fiind înlocuite voit uneori cu date fictive. Acest lucru atrage atenția așadar asupra riscului preluării fără critică a datelor respective din stilionare. Prin analiza volumelor, care însumează mai mult de o mie de documente, Tamás Fejér a demonstrat că stilionarele se numără într-adevăr printre izvoarele cele mai importante ale istoriei instituționale, ale istoriei dreptului și ale istoriei sociale a Transilvaniei premoderne, datele lor informându-ne despre activitatea cancelariei princiare din secolul al XVI-lea, despre modul redactării documentelor și despre tipurile de documente și acte emise. Având în vedere că în unele cazuri aceste variante sunt singurele care conservă anumite documente, credem că este justificată opinia autorului potrivit căreia cercetarea istorică ar trebui să fie mult mai receptivă la aceste date. Faptul că atât Zsolt Bogdándi, cât și Tamás Fejér au utilizat în repetate rânduri datele stilionarelor prezentate în lucrările lor ne face să sperăm că exemplul lor va fi urmat și de alții, iar aceste izvoare vor deveni surse importante ale reconstituirii istorice.

În *The Society of the Residence of the Transylvanian Princes in the Second Half of the Sixteenth Century*, Emőke Gálfi ne prezintă societatea orașului Alba Iulia din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Prima parte a studiului se apleacă asupra perioadei de după secularizarea bunurilor bisericești din 1556 și înfățișează procesul prin care cele două părți ale orașului aflate în Evul Mediu sub jurisdicție episcopală și, respectiv, capitulară s-au unit în orașul de scaun al Principatului. Din perspectiva secularizării cartierului din cetate, autoarea ilustrează prin numeroase date interesante procesul prin care locuitorii, mai ales clerici dinainte de secularizare, au fost treptat înlocuiți după 1556 de către membrii marii nobilimi din anturajul curții. În partea a doua, cercetarea se concentrează asupra unor evenimente din timpul domniei membrilor familiei Báthory, când orașul a fost ridicat în rang, fapt reflectat atât de structura, cât și de efectivul instituțiilor aflate la conducerea orașului. Izvoarele mult mai numeroase ale vremii au ajutat-o pe Emőke Gálfi să schițeze o imagine nuanțată privind compoziția instituțiilor de conducere ale orașului, modul alegerii funcționarilor, timpul petrecut de aceștia în funcții și atribuțiile lor. Sunt prezentate totodată detalii noi despre topografia orașului din afara zidurilor cetății, despre piața și despre locuitorii zonelor respective. Atenția autoarei se axează pe descrierea păturii dărăbănților, adică a militarilor aflați în slujba curții, foarte rar menționați în istoriografia de specialitate. Datele analizate au arătat că de la sfârșitul secolului al XV-lea până la sfârșitul celui următor numărul locuitorilor din oraș aproape s-a dublat, ceea ce – susține Emőke Gálfi – dovedește creșterea rolului central al orașului în viața țării.

Șirul scrierilor se încheie cu studiul *From Courtship till the Morning After: The Role of Family, Kin and Friends in the Marriages of László Székely*, în care Andrea Fehér, bazându-se pe izvoarele narative ale vremii, ne introduce în mediul nobiliar al secolului al XVIII-lea și prezintă pregătirea și finalizarea unei căsătorii nobiliare. Prin autobiografia recent publicată chiar de autoare a nobilului transilvănean László Székely, colecționar de cărți, traducător și cronicar, lucrarea ne oferă o incursiune în obiceiurile privind alegerea partenerului de viață și în ritualurile de nuntă ale nobilimii transilvănene. Bună cunosătoare a jurnalelor, autobiografiilor și memoriilor vremii, Andrea Fehér completează narațiunile personale ale lui Székely despre obiceiurile, tradițiile și ritualurile nupțiale cu detalii din scrierile lui Péter Apor și ale altor memorialiști din secolele XVII–XVIII. Prin cercetarea literaturii internaționale de referință, autoarea a reușit să-și fixeze observațiile privind realitățile din mediul transilvănean într-un cadru european mai larg. Analiza trece în revistă toate momentele importante ale unei nunți, fiecare dintre acestea fiind ilustrate pe larg cu exemple. Pomenim doar de întâmplarea petrecută înainte de cea de-a doua căsătorie a lui Székely, când Dénes Bánffy, necăsătorit și el, în loc să ceară mâna fetei în numele prietenului său, a

încercat să se interpună între cei doi și să câștige el însuși mâna tinerei Zsuzsanna Thoroczky. Concluziile lucrării evidențiază că în mediul nobiliar din secolul al XVIII-lea, în organizarea și derularea nunților, alături de membrii familiei au jucat un rol important și rudele mai îndepărtate, precum și prietenii tinerilor, iar obiceiurile și ritualurile practicate cu ocazia acestor ceremonii – după cum demonstrează și cazul lui László Székely – constituiau pentru cei recent înaintați în rang ocazii bune să urmeze modelul familiilor vechi, identificându-se astfel și cu valorile lor.

Din punct de vedere cronologic, studiile din volumul înfățișat în cele de față cuprind aproape cinci secole, prezentând diferite aspecte ale istoriei Transilvaniei. Autorii își formulează concluziile bazându-se pe o bună cunoaștere a izvoarelor și a bibliografiei temelor alese și este evidentă străduința lor de a integra rezultatele proprii în istoriografia internațională. Este îmbucurător totodată faptul că materialele tratează probleme ale istoriei sociale și instituționale din Transilvania, teme care nu au beneficiat de prea mare atenție în deceniile trecute. Publicarea lucrărilor în limba engleză facilitează popularizarea temelor atât în mediul autohton, cât și pe plan internațional. Remarcăm totodată faptul că redactorul, pentru a înlesni însușirea informațiilor transmise și pentru cititorii nefamiliarizați cu realitățile istorice din Transilvania, a introdus note explicative privind multe dintre expresiile, personalitățile sau localitățile menționate. Trebuie apreciat totodată și efortul traducătorilor, care, cu toate că au întâmpinat vizibil greutăți în redarea unor funcții specifice doar realităților transilvănene, au reușit să prezinte conținutul acestora într-un mod adecvat mediului academic.

Prin publicarea lucrărilor membrilor Institutului de Cercetare al Societății Muzeului Ardelean, redactorii revistei au avut o inițiativă inspirată: au sprijinit pe de-o parte activitatea instituției, iar pe de altă parte au contribuit la susținerea și popularizarea în ansamblu a cercetării istorice din Transilvania. Calitatea lucrărilor prezentate confirmă, credem, străduințele lui Zsigmond Jakó și Sándor Tonk, pentru care unul dintre scopurile primordiale ale întemeierii Institutului de Cercetare al Societății Muzeului Ardelean a fost acela de a pune cercetători bine pregătiți profesional în slujba cercetării istorice.

László Pakó

Societatea Muzeului Ardelean, Institutul de Cercetare, Cluj-Napoca
pako.laszlo@eme.ro

ORLANDO FIGES, *Revoluția rusă (1891–1924). Tragedia unui popor*, Polirom, Iași, 2016, 880 p.

Lucrarea lui Orlando Figes reprezintă o încercare unică de realizare într-un singur volum a unei istorii cuprinzătoare a întregii perioade revoluționare din Rusia. Analiza sa pornește de la anii 1890, când a început criza revoluționară, mai precis anul 1891, moment în care reacția publicului la criza foametei s-a îndreptat împotriva autocrației țariste. Punctul terminus al lucrării este anul 1924, odată cu moartea lui Lenin, atunci când revoluția a fost încheiată, iar instituțiile de bază, precum și practicile regimului stalinist erau în vigoare. Demersul lui Figes este o reacție a autorului la lucrări anterioare despre revoluție, care, în opinia sa, au fost prea restrictive și s-au concentrat numai asupra evenimentelor din 1917. Această restrângere ar fi limitat și mai mult rezultatele cercetărilor, eșuând în a contura o imagine completă a revoluției.

Astfel, scopul lui Orlando Figes este de a analiza revoluția din perspectiva duratei lungi. După cum sugerează și titlul, volumul se bazează pe ipoteza conform căreia eșecul democrației în Rusia a fost adânc înrădăcinat în cultura politică și în istoria socială a acestei țări. Multe dintre subiectele prezentate în cadrul celor patru capitole introductive din partea întâi – lipsa unui contrabalans în fața puterii țarului, izolarea și fragilitatea societății civile liberale, rămânerea în urmă și violența din satele rusești, care a determinat mulți țărani să caute o viață mai bună în orașele industrializate, fanatismul intelighenției radicale din Rusia – reapar constant și pe parcursul celorlalte părți din volum. Autorul încearcă să prezinte principalele forțe sociale – țăranimea, clasa muncitoare, soldații și minoritățile naționale – mai degrabă ca actori principali în propria lor dramă, decât ca „victime” ale revoluției.

Până în momentul de față există o literatură bogată și în creștere bazată pe cercetarea documentelor puse recent la dispoziția publicului, pe evidențierea vieții cotidiene a țăranimii, muncitorilor, soldaților, cazacilor și marinarilor din Rusia în timpul perioadei revoluționare. Aceste monografii ne-au oferit o imagine mult mai complexă și convingătoare a relației dintre partid și popor. Ele au arătat, de asemenea, că, în locul imaginii unei singure revoluții abstracte impuse de bolșevici asupra întregii Rusii, avem de-a face cu o mai mare diversitate generată de interese locale. Volumul semnat de Figes reprezintă o încercare de a sintetiza acest gen de reevaluări pentru a lansa idei care să stimuleze cercetări ulterioare. El se străduiește să arate că ceea ce a început ca o revoluție a oamenilor conținea semintele unei eventuale degenerări în violență și dictatură. Ca atare, aceleași forțe sociale care au dus la triumful regimului bolșevic au devenit, în ultimă instanță, victimele sale principale.

În cele din urmă, lucrarea lui Orlando Figes prezintă în strânsă legătură sfera privată și cea publică. Jurnalele, scrisorile și alte scrieri de acest gen sunt utilizate din abundență în studiul de față, iar biografiile mai multor figuri importante (Maxim Gorki, generalul Brusilov și prințul Lvov) sau necunoscute istoricilor (reformatorul Serghei Semenov și soldatul-comisar Dimitri Os'kin) au fost, de asemenea, inserate. Toți aceștia au avut speranțe și aspirații, temeri și dezamăgiri, tipice experienței revoluționare în ansamblul său.

Reeditarea lucrării lui Figes reprezintă un demers important având în vedere informațiile, analiza autorului și varietatea surselor de documentare.

Mihaela Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mihaela_stroe90@yahoo.com

OCTAVIAN ȚÎCU, *Homo Moldovanus sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în Republica (Autonomă) Sovietică Socialistă Moldovenească (1924–1989)*, Edit. Arc, Chișinău, 2018, 418 p.

Octavian Țicu este un istoric deja afirmat și recunoscut, care a publicat cărți și studii privind: istoria sportului, situația prizonierilor români din Kazahstan, problema Basarabiei în relațiile româno-sovietice în perioada interbelică ș.a.m.d. A fost și membru al unei comisii pentru adevăr din Moldova (Comisia pentru Studierea și Aprecierea Regimului Comunist Totalitar din Republica Moldova), constituită cumva și după modelul celei românești, care a funcționat în 2006: Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România – mai cunoscută sub numele de Comisia Tismăneanu (de altfel, membrii celor două comisii

s-au și întâlnit în anul 2010 cu prilejul unor reuniuni academice). Cartea abia ieșită de sub tipar datorează mult documentării realizate de Octavian Țicu în urma desecretizării unor importante documente și fonduri arhivistice, declasificare întreprinsă cu ocazia activității comisiei sus-amintite. Deși în Moldova de peste Prut nu a avut loc o „revoluție arhivistică” de proporțiile celei petrecute în România în contextul anilor 2006–2007, accesul la documentele istorice ale epocii postbelice s-a mai îmbunătățit, fiind înlesnit și de precedentul inaugurat de comisia înființată de președintele Mihai Ghimpu.

Cartea lui Octavian Țicu este o operă academică și erudită, însă ea s-ar putea adresa cu folos și unui public mai larg, de pe ambele maluri ale Prutului. *Homo Moldovanus sovietic* reconstituie minuțios o istorie de peste șapte decenii, dar oferă o cheie de înțelegere și pentru realități politice, culturale, electorale și sociale din postcomunism. După 1989, societatea românească a fost cuprinsă de o efuziune deosebită în privința nașterii românismului din Republica Moldova, iar entuziasmul care a însoțit această emoție populară a dat naștere unui optimism (oarecum nejustificat – am putea spune astăzi) referitor la posibilitatea unei apropieri și mai accentuate între entitățile statale de pe cele două maluri ale Prutului, care să însemne chiar reunirea politică într-un viitor nu foarte îndepărtat. În ceea ce privește relațiile bilaterale la nivel politic (și chiar interuman), de multe ori au fost vorbe multe și fapte puține, vădindu-se și un patriotism de paradă; alteori ajutorul și-a ratat ținta din varii motive. La nivel popular au existat poduri de flori, mitinguri, precum și fenomenul de răspândire a unor inscripții, graffiti și afișe cu *Basarabia, pământ românesc* sau mai nou *Basarabia e România*. Pe scurt, a fost vorba îndeosebi despre o manifestare entuziastă care a pledat în favoarea unirii, a unionismului, fără o încercare sistematică de a înțelege și partea cealaltă, decisivă, reprezentată de acei români/moldoveni (dar și minoritari, ruși, ucraineni, găgăuzi etc.) care vădesc ostilitate, rezistență și reticență față de unire, adică – potrivit unor estimări – în jur de 80% din populația Republicii Moldova. În fapt, a fost vorba despre o ignoranță, de necunoașterea istoriei Moldovei de dincolo de Prut, trecută prin vaste procese de inginerie socială și națională de esență stalinistă, sovietică, transformări care au schimbat uneori radical profilul moral al populației de pe fostul teritoriu al Basarabiei.

În răspăr cu astfel de tendințe, cartea lui Octavian Țicu este și o încercare de a privi spre această problematică sensibilă și dificilă, o tentativă academică de a înțelege ce s-a întâmplat cu teritoriul dintre Prut și Nistru (plus Transnistria) mai ales după 1940/1944, dar și cum s-a schimbat profilul unui popor, al populației RSS Moldovenești în general, pe parcursul a mai bine de jumătate de secol. Este o investigație aproape exhaustivă despre cum s-a construit o conștiință identitară moldovenească cu iz sovietic, diferită de cea românească asumată (nu fără unele dificultăți) până la 1940/1944. Cum am anticipat, este o lucrare care pornește de la numeroase documente de arhivă, identificate îndeosebi după 2010, de la o bogată literatură secundară, dar care înglobează în același timp și experiența personală, adică trăirile subiective ale autorului, precum și modul de raportare al rudelor sale față de construcția identitară/națională de tip sovietic. De altfel, cartea este dedicată bunicii Mărioara, „datorită căreia nu am devenit un *Homo Moldovanus sovietic*”. Pe de altă parte, este vorba și de o sfășiere în sânul propriei familii, pentru că bunicul patern al autorului s-a manifestat ca un moldovenist, ca un antiromân care trăiește cu amintirea jandarmului român violent. Iată cum rememorează Octavian Țicu acest moment al dezbinării în *Introducere*: „Când l-am întrebat pe tata de unde vine acest antiromânism, mi-a povestit că în copilăria sa bunicul a avut un incident neplăcut cu jandarmul satului, atunci când Basarabia era în cadrul României întregite, cu un anume Saiu, care mergea cu trăsura prin sat, iar bunicul,

copil fiind, s-a urcat în ea fără să fie observat. Când l-a văzut, jandarmul l-a plesnit cu biciul în cap, bunicul Gheorghe fiind pe cale să-și piardă ochiul” (p. 15).

Baza documentară indică faptul că au fost și întâmplări reale vădind un comportament nedemn al unei părți a administrației românești venite din Vechiul Regat după 1918, dar astfel de evenimente au fost supralicite și instrumentalizate de către propaganda sovietică, din dorința de a construi acest *Homo Moldovanus* sovietic. De altfel, în volum cititorul va regăsi toate etapele, tehnicile și metodele de construire a acestui tip uman, care – prin unele reflexe, atitudini și orientări politice, electorale etc. – a supraviețuit în parte și după 1989/1991, tot așa cum proiectul comunist al omului nou într-un fel a reușit și în România. Am avut o probă a supraviețuirii unui comunism rezidual sau măcar a unei mentalități modelate în comunism fie prin manifestări cum ar fi diabolizarea partidelor de opoziție, a pluralismului, fie prin lozinci de tipul „nu ne vindem țara”; „moarte intelectualilor”; „noi muncim, nu gândim”. Evident, în cazul Moldovei de peste Prut a existat o particularitate pregnantă, definitorie, prin tentativa de deznaționalizare, de impunere și modelare a unei identități diferite de cea românească folosind politici agresive lingvistice, istoriografice și culturale, care au fost atent detaliate în carte.

Trebuie spus că modelarea lui *Homo Moldovanus* nu a fost doar rezultatul unei politici constante de represiune și teroare. Moldovenismul antiromânesc a apărut, s-a dezvoltat și a prins rădăcini inclusiv ca o consecință a politicii sovietice (răbdătoare și sistematice) de construcție identitară, o strategie de înstrăinare care a uzat de „indigenizare”, de instrumente lingvistice, culturale și de crearea unei intelighenții și elite locale (p. 262). Pe lângă dimensiunea violentă, a existat și o latură „pașnică”, de cooptare și influențare pozitivă a populației de pe teritoriul Republicii Moldova, pe larg documentată în cartea lui Octavian Țicu – vezi mai ales ultimul capitol, al VII-lea – *Homo Moldovanus și „acțiunea afirmativă” sovietică* (p. 262–372).

Alături de Igor Cașu, Gheorghe Cojocaru, Sergiu Musteață, Vadim Guzun, Svetlana Suveică, Andrei Cușco, Diana Dumitru ș.a., Octavian Țicu face parte din generația (încă) tânără de istorici din R. Moldova care a furnizat produse istoriografice durabile, care pot fi asimilate literaturii istorice românești de excepție. Calitățile lui Octavian Țicu de cercetător, de istoric al perioadei recente sunt astfel reconfirmate.

O singură îndreptare: denumirea de *Arhivele Statului București* – folosită la p. 147 și p. 407 – este învechită; în fapt, referirile arhivistice/bibliografice ale lui Octavian Țicu sunt la *Arhivele Naționale Istorice Centrale* (fondul Casa Regală).

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: *Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor*, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile și recenziile în format electronic, în programul Microsoft Word sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limba engleză. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor le revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa: B-dul Aviatorilor nr. 1, sector 1, 011851, București, email: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚIU” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI

LUCRĂRI APĂRUTE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- VENERA ACHIM, VIOREL ACHIM, **Modernizarea socială și instituțională în Principatele Române, 1831–1859**, 2016, 236 p.
- IOSIF MARIA BALOG, ELA COSMA, VARGA ATILLA (coord.), **Documente privind Revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania**, vol. XI, 6–13 iulie 1848, 2016, 588 p.
- VIOLETA BARBU, GHEORGHE LAZĂR (coord.), FLORINA MANUELA CONSTANTIN, CONSTANȚA GHIȚULESCU, OANA POPESCU, **Documenta Romaniae Historica**, seria B, **Țara Românească**, vol. XXIX, 1643–1644, 2017, 1156 p.
- MIHAI BĂRBULESCU, **Bălți 1818–1944**, 2017, 204 p.
- DANIELA BUȘĂ (coord.), **Călători străini despre țările române**, vol. X (1872–1876), 2017, 488 p.
- IOAN CAPROȘU, CONSTANTIN BURAC, **Documente privitoare la reorganizarea administrativă a Principatului Moldovei**, 2016, 652 p.
- VIRGIL CÂNDEA, **Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate**, Serie nouă, VI.1, **Ucraina – Vatican**, editori coordonatori: Ioana Feodorov și Andrei Timotin, 2016, 378 p. (coeditare cu Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”).
- VASILE CIOBANU, DAN DUMITRU IACOB (coord.), **Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier**, 2017, 606 p. (coeditare cu Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”).
- PAUL NIEDERMAIER, **Geneza orașelor medievale din Transilvania**, 2016, 608 p.
- POSTELNIC MANOLACHI DRĂGHICI, **Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre**, ediție de ANDREI PIPPIDI, 2017, 328 p.
- CARMEN MARIA PETOLESCU, **Daco-Moesica. Studii de numismatică și gliptică**, 2017, 364 p.
- TEȘU SOLOMOVICI, **O istorie altfel a evreilor din România**, 2017, 642 p.
- NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, ALEXANDRU MADGEARU (coord.), **Études byzantines et post-byzantines**, vol. VII, 2016, 320 p. (coeditare cu Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”).
- LEONARD VELCESCU, **The Dacians in Roman Sculpture. A Study of Ancient Iconography**, 2016, 314 p.

ISSN 1018–0443